

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2019, № 1 (85)**

1/2019

Бас редакторы:
Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Акинер Ширин, т.ғ.д., Лондон (Ұлыбритания) университетінің профессоры
Аяған Бүркітбай Гельманович, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институтының директоры

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр. мүшесі.

Әбілсейіт Мұқтар, т.ғ.д., профессор, Атырау облысы мемлекеттік архивінің басшысы

Әлімбай Нұрсан, т.ғ.к., ҚР Мемлекеттік музейдің директоры

Әжіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты Антропология және этнология бөлімінің меңгерушісі.

Байтанаев Бауыржан, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының директоры, ҰҒА академигі.

Голден Питер Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Геттинген университетінің (Германия) құрметті профессоры.

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі.

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА корр. мүшесі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің оқу-методикалық істер жөніндегі проректоры

Кәмеев Болат Ишмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі, Халықаралық қыпшақтану университетінің директоры.

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РФА корр. мүшесі, РФА Сібір бөлімінің Тарих институты (Россия Федерациясы)

Мансура-Хайдар, профессор, (Үндістан)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәтмашұлы, т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры.

Редакционная коллегия журнала

Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)

Аяған Бүркітбай Гельманович, д.и.н., профессор, директор Института истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки

Абусейтова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки

Абилсеит Мұхтар, д.и.н., профессор, директор государственного архива Атырауской области

Алімбай Нұрсан, д.и.н., профессор, директор государственного музея, Республики Казахстан

Ажигали Серік Ескендірович, д.и.н., профессор, зав.отделом Антропология

и этнология Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитета науки

Байтанаев Бауыржан, д.и.н., профессор, директор института Археологии имени А. Маргулана Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитета науки, академик НАН РК.

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калқаман Турсынович, д.и.н., профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета (Германия).

Исмагулов Оразак, т.г.д., профессор, академик НАН РК.

Кенжебаев Габит Капезович, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, проректор по учебно-методической работе Казахского национального университета имени Абая

Кумеков Болат Ишмухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК, директор Международного кыпчакского университета.

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (РФ)

Мансура-Хайдар, профессор, (Индия)

Осман Мерт, профессор Атаюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Гумилева.

Editorial Board of the Journal

Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of History, Professor, Director of the Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, Professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee

Abilseit Mukhtar, Doctor of History, Professor, Director of the State Archive of Atyrau Oblast

Alimbai Nursan, Doctor of History, Professor, Director of the State Museum, Republic of Kazakhstan

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, Professor, Head of Department Anthropology and Ethnology of the Institute of History and Ethnology named after. C.C. Valikhanova Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee

Bayтанаев Бауыржан, Doctor of History, Professor, Director of the A. Margulan Institute of Archeology of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee, Academician of NAS of RK.

Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)

Zhumagulov Kalmaman Tursynovich, Doctor of Historical Sciences, Academician, Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of Gottingen University (Germany).

Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of NAS of RK.

Kenzhebaev Gabit Kapезovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member NAS of RK, vice-rector for teaching and methodical work of the Abay Kazakh National University

Kumekov Bolat Ishmukhamedovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS of RK, Director of International Kypchak University.

*Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, Professor, Corresponding Member.
RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of
Sciences (RF)*

Mansura-Haydar, Professor, (India)

Osman Mert, professor of the Ataturk University (Turkey)

Sidhart S. Saxena, Professor at Cambridge University (Great Britain)

*Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South
Korea)*

*Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of the
L. Gumilev Eurasian National University.*

Жауапты редактор:

Айжамал Құдайбергенова

Редактор:

Бота Жүнісова

Компьютерде өңдеуші және дизайнер

Венера Зікірбаева

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

Отан тарихы журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 232-46-54

E-mail: Otanhistory@gmail.com

Электрондық мекен-жай:

<http://infohistory.info>

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

МРНТИ 03.20

Садвокасова Закиш

д.и.н., профессор, ГНС Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова
Казахстан, г. Алматы. E-mail: tungatar_k@mail.ru

**ИССЛЕДОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО
ДВИЖЕНИЯ СОВРЕМЕННЫМИ ИСТОРИКАМИ**

История Казахстана нового периода насыщена событиями, связанными с переменами в жизни народа. Они отразились на системе управления, использовании земли, традициях, религии и т.д. Введение новых порядков вызывало негативную реакцию коренного населения, что стало причиной протестного настроения. Начало национально-освободительного движения относится к концу XVIII и завершается 1916 годом, после чего происходит падение Российской империи. Изучением этой проблемы занимались советские и современные историки. Отличительной особенностью работ является то, что коммунистическая идеология ограничивала ученых рамками классового подхода, в силу которого отдельные факты умалчивались. Современные историки имеют возможность объективно описывать прошлое, используя документы, мимо которых прошел советский исследователь. Вместе с тем сегодня наблюдается неоднозначность в оценке политики самодержавия учеными в зависимости от причастности их к империи или колонии.

Ключевые слова: политика, самодержавие, казахи, притеснение, протест, национально-освободительное движение, независимость.

ҒТАМР 03.20

Садвокасова Закиш

т.ғ.д., профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институты, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: tungatar_k@mail.ru

**ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТЫҢ
ЗАМАНАУИ ТАРИХШЫЛАРМЕН ЗЕРТТЕЛУІ**

Қазақстан тарихы халық өміріндегі өзгерістермен байланысты оқиғаларға толы. Олар басқару жүйесіне, жерді пайдалануға, дәстүрлерге, дінге және т.б. әсерін тигізді. Еңгізілген жаңа тәртіп жергілікті тұрғындардың наразылығын тудырға себеп болды. Ұлт-азаттық қозғалыс XVIII ғ. соңында басталып, 1916 жылы аяқталды, содан кейін Ресей империясының құлауы орын алды. Бұл мәселелерді зерттеумен совет тарихшыларымен қазіргі заман тарихшылары айналысты. Дәл осы жұмыстың айрықша ерекшелігі - коммунистік идеология ғалымдардың көзқарасын таптық көзқарас аясымен шектеген, сол себептен кейбір фактілер көрсетілмеді. Қазіргі заманғы тарихшылар кеңес зерттеушісінің назарынан тыс қалған құжаттарды қолдану арқылы

өткен оқиғаларды объективті түрде сипаттауға мүмкіндік алды. Сонымен қатар, самодержавие саясатын қазіргі ғалымдардың бағалауының әрқелкілігі байқалуда, олардың империя немесе колонияға қатыстылығына тікелей байланысты.

Кілт сөздер: саясат, самодержавие, қазақтар, қысымшылық, наразылық, ұлт-азаттық қозғалыс, тәуелсіздік.

IRSTI 03.20

Sadvokasova Zakish

Doctor of Historical Sciences, Professor

Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of Kazakhstan, Almaty E-mail: tungatar_k@mail.ru

RESEARCH OF NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT BY MODERN HISTORIANS

The history of Kazakhstan is full of events related to the changes in the life of the people. They affected the management system, land use, traditions, religion, etc. The introduction of new orders caused a negative reaction from the indigenous population, which caused a protest mood. The beginning of the national liberation movement dates back to the end of the 18th and ends in 1916, after which the Russian empire collapses. The researching of this problem involved Soviet and modern historians. A distinctive feature of the work is that the communist ideology limited scientists with the framework of the class approach, by virtue of which certain facts were kept silent. Modern historians have the opportunity to objectively describe the past, using documents passed by the Soviet researcher. However, today there is an ambiguity in the assessment of the policy of autocracy by scientists, depending on their involvement in the empire or colony.

Keywords: politics, autocracy, Kazakhs, oppression, protest, national liberation movement, independence.

Введение. Развал Советского Союза явился толчком возвращения историков казалось бы, хорошо изученным и исследованным проблемам. Под другим углом зрения стали рассматривать далекое прошлое и события более близкие к современности. Период новой истории – отрезок времени, охватывающий 1731-1917 годы, особый этап в истории казахского народа. Он связан с многочисленными испытаниями, выпавшими на его долю. Самым серьезным и острым из них является вопрос выживания и сохранения казахов как этноса. Окончательная ликвидация государственности поставила Казахстан в колониальную зависимость от Российской империи. Недовольство проводимой политикой царского самодержавия выражали все слои населения. Имели место отдельные протесты локального характера, связанные с земельными притеснениями, изменениями, нарушавшими веками сложившееся течение жизни, с навязыванием чуждой религии и языка. Накапливаемое недовольство вытекало в мощные выступления казахского населения. К одному из первых можно отнести восстание под руководством Сырыма Датова, хронологические рамки 1783-1797 годы. Движение казахов Младшего жуза явилось проявлением его недовольства политикой колониальных органов вмешательством во внутреннюю жизнь. В

истории национально-освободительных движений казахского народа в период российского господства имело место ряд крупных выступлений, последнее из которых произошло в 1916 году.

Материалы и методы. Теоретическая и методологическая основа статьи основывается на междисциплинарном подходе. При исследовании трудов современных историков по проблеме национально-освободительного движения были использованы различные методы. В частности, типологический метод, который заключается в познании по принципу от единичного к особенному, а затем – к общему. Он предполагает способность распознать индивидуальное через принадлежность к общему, и, напротив, увидеть общую закономерность в разрозненных проявлениях единичного. Ведь протестные выступления имели различный характер. Но их объединяла одна цель – освободиться от колониальной зависимости. А также историко-системный метод, с помощью которого получили цельный, комплексный подход к изучаемой проблеме.

Материалами исследования послужили научные труды современных историков: казахстанских и российских. Обращение к ним позволяет выявить отличия в методологических подходах, зависящее от различных факторов. То есть они показывают точку зрения ученого на одно событие, рассматриваемое под углом зрения колонизируемого и колонизатора. Для анализа трудов по национально-освободительному движению рассмотрены также отдельные труды дореволюционных авторов.

При написании статьи сделана попытка применения комплексного инновационного подхода.

Обсуждение. Исследования по рассматриваемой проблеме проводились в основном в советский период и в годы независимости. Безусловно, имеются и дореволюционные труды. Их авторами были, в большинстве своем чиновники российской администрации – носители идеологии царской власти.

Главное отличие исследований советской историографии проблемы заключается в приоритете классового подхода при оценке движущих сил и руководителей восстаний. В то же время, исследования советских историков также имеют некоторые отличия. Следует подчеркнуть, что принцип партийности не столь выражен в исследованиях 60-80-х годов, по сравнению с исследованиями 20-50-х годов XX века. «Прогрессивное значение окончательного присоединения Казахстана к России» обуславливается ими, в первую очередь, приобщением казахского населения к революционному движению рабочего класса во главе с партией большевиков в России.

Необходимо отметить, что исследуемая тема была едва ли ни наиболее политизированной в советской исторической науке 20-80-х годов. Не случайно, многие из исследователей были репрессированы в 20-50-е годы в связи с обвинениями в национализме при изучении истории Казахстана XIX века. Эти книги были запрещены и лишь в 90-е годы XX века переизданы.

Советские историки в своих трудах подчеркивали двойной гнет, который испытывали казахи, поэтому и протесты были направлены против своих феодалов и русского царя. Но в истории казахского народа до появления русского царизма не встречаются описания протестных выступлений против ханов и султанов. В колониальный период недовольство местное население проявляло к казахской верхушке, предавшей его, служившей верой и правдой колониальной администрации и царю. И здесь советские историки правы относительно такого рода выступлений, направленных против самодержавия и казахских угнетателей.

Современный этап историографических исследований отличается попыткой объективного анализа исторических событий XIX - начала XX века, с введением в научный оборот новых архивных данных, незаслуженно незамеченных предыдущими историками. В то же время отмечаются различные подходы в изучении проблемы. В период независимости ученые стали чаще обращаться к тематике, казалось бы, достаточно изученной – положение Казахстана в составе Российской империи. Отличие состоит в том, что в нынешних работах историки отходят от предыдущих концепций: отношение «старшего» и «младшего» братьев, «наибольшего и наименьшего зла» и т.д., то есть освещение места и роли народов, присоединенных к России. Независимо от того вошли ли бывшие самостоятельные государства в ее состав добровольно или насильственно, проводимая политика характеризуется как колониальная.

Исследованием протестного настроения, последствиями колониальной политики в Казахстане занимаются ученые, которые с современных методологических подходов рассматривают и проблемы духовной экспансии царизма в области образования и религии, аграрных преобразований, налоговой политики Российской империи, инкорпорирования казахов в имперскую систему управления и многие другие.

Результаты. Остановимся на современных трудах, связанных с историей Казахстана нового времени, после чего перейдем к анализу работ, исследующих проблему национально-освободительного движения.

Усилился интерес ученых к истории империй, владевшими огромными территориями колоний, где население не раз поднималось на борьбу против существующих порядков, против угнетателей. На рубеже 20 и 21 веков историки «переформулировали исследовательские вопросы: их стало больше интересоваться, что делало империи столь устойчивыми в течение столетий, как была устроена система имперской власти» (Миллер, 2013:31). Не является исключением историческая наука Республики Казахстан.

Историю Казахстана в период вхождения его в состав Российской империи изучают историки ближнего и дальнего зарубежья. Книга «Русские в Евразии XVII-XIX вв. Миграции и социокультурная адаптация в иноэтничной среде» (Трепавлов, 2008) написана сотрудниками Центра истории народов России и межэтнических отношений Института российской истории РАН. В работе рассматриваются Россия и регионы империи, входившие в ее состав в XVII-XIX веках. Показаны пути и обстоятельства переселения русских в различные регионы, проанализированы закономерности и трудности социокультурной адаптации мигрантов к новым условиям, описаны межэтнические связи в демографическом ракурсе, рассматриваются особенности межэтнических контактов в регионах и истоки конфликтов.

Привлекателен в научной работе взгляд самих русских на положение своих собратьев в чужой среде. К сожалению, в книге не получило должного освещения тяжелое положение переселенцев, принятие ими традиций, обычаев коренного населения. Конечно, объективные условия проживания на чужбине толкали крестьян на «окиргизивание», «обасурманивание», «омусульманивание» и т.д. В то время, когда царское правительство видело в них опору в ассимиляции местных жителей, оно получило неожиданные результаты. Это позже, окрепнув, почувствовав за собой силу, крестьяне станут пренебрежительно относиться к казахам и другим туземцам.

В работе Е.Е. Лейзеровича «Социальные и экономические итоги Российской колонизации Туркестана» (Лейзерович, 2011), рассматриваются

особенности российского колониализма, специфика Туркестана как колонии, показывается отличие ее от других окраин Российской империи. Приведены главные экономические и социальные итоги колонизации. Особое внимание уделено результатам господства монополии – экономическому, продовольственному и экономическому кризисам, также отставанию в получении независимости от других колониальных стран.

В книге «Центральная Азия в составе Российской империи» (Абашин, 2008), состоящей из 15 глав, 8 приложений, российские ученые представили свое видение истории Центральной Азии в составе Российской империи. Авторы, как отмечается в аннотации к изданию, попытались преодолеть как стереотипы, изображающие взаимоотношения России с ее азиатской окраиной только как абсолютно прогрессивное явление, так и те, которые представляют эти взаимоотношения полными одних лишь ошибок и преступлений. Положительное российское влияние на народы Центральной Азии обуславливалось «расширением экономических и культурных связей региона с Россией и Западом. Фабричные товары, привозимые из России, проникали в быт людей. Появились новая одежда и новые материалы для ее изготовления, изменилась женская и мужская мода. Распространились предметы обихода, характерные для русских. Некоторые состоятельные горожане стали строить дома и обустривать их на русский (европейский) манер. В сельском хозяйстве появились новые виды культур, которые стали частью местного рациона питания. Население Центральной Азии быстро оценило и освоило такие блага технологической цивилизации, как железная дорога, телеграф, почта. Возросло число людей, знавших русский язык, больше людей стали ездить в европейскую Россию и даже на Запад, узнавая, как живет население этих стран» (Абашин, 2008:209).

В приложениях данного труда приведены также статьи специалистов из постсоветских республик. В рассматриваемой книге, идет перечисление названий работ с отдельными выдержками, не устраивающими оппонентов. Так в приложение 1 включена публикация «Проблемы присоединения Казахстана к России в современной казахстанской историографии» (Абашин, 2008:338-359), где основной акцент делается на неодинаковые подходы в освещении вхождения Казахстана в состав Российской империи.

Совершенно справедливо он пишет о торжествах в советском Казахстане, связанных с празднованием 250-летия «добровольного присоединения», об издании «красочно оформленного сборника материалов под характерным названием: «Навеки вместе». Лейтмотивом всех публикаций было утверждение о добровольном вхождении народов Казахстана и Средней Азии в состав России» (Абашин, 2008:339). Никаких фальсификаций и ничего вымышленного здесь нет. За исключением того, что автор, прекрасно понимающий ситуацию, не пытается объяснить, чем были вызваны эти дифирамбы. Более того, к этому можно добавить: 1981 год – «период развитого социализма», Казахстан является «лабораторией дружбы народов», в Советском Союзе проводится ленинская национальная политика. Никто не посмел бы даже намекнуть о другом характере события. В советской истории не найдется страниц, где писалось бы о военных действиях в южных регионах Казахстана. И казахский народ – терпеливый и благодарный даже в начальный период независимости, населенный пункт на границе Казахстана и Узбекистана, называл именем генерала Черняева – Черняевка. Именем человека, командующего военными действиями по захвату этих территорий.

Далее в публикации обвиняются казахстанские исследователи в

употреблении дефиниций: «завоевание», «геноцид», «экспансия», «этноцид», «агрессия». Критикует доклад на конференции автора данной статьи. В тексте приводится цитата из доклада на научной конференции, где отмечается опасность для казахского народа, идущая от школ: «Через них благодаря наличию русско-киргизских, казачьих, церковно-приходских школ начался этноцид казахского народа» (Абашин, 2008:354).

Небольшое объяснение оппоненту значения слова «этноцид». Как известно, оно произошло от греческого - народ и латинского – убиваю, то есть политика уничтожения этнической или национальной идентичности самосознания народа. Этноцид может проводиться как через колониальную политику ассимиляции, так и в процессе становления новых наций через уничтожение или изменение самосознания старых (или их части). Народы, ставшие жертвами этноцида, обычно теряют историческую память или значительную её часть (см. манкурты), в ряде случаев также своё самоназвание, культуру, вероисповедание, и ассимилируются либо занимают подчинённое, угнетённое положение в отношении тех, кто подверг их этноциду.

Как вытекает из определения «этноцид», связанные с ним факты имели место. В школах казахских волостей и уездов больше времени отводилось изучению русского языка, слова Божьего. Не случайно, казахи избегали русско-казахских школ в страхе за будущее своих детей, опасавшихся, что по окончании учебного заведения выпускник будет оторван от родных корней. Вместе с тем, появившиеся на рубеже XIX - XX веков новометодные школы, в программы обучения включали русский язык, как школьный предмет, без насилия, добровольно. Новаторы обучения видели пользу знания разных языков.

Одной из современных работ российских ученых является совместная монография А.В. Ремнева и Н.Г. Суворовой «Колонизация азиатской России: имперские и национальные сценарии второй половины XIX – начала XX века» (Ремнев, Суворова, 2013). Авторы описывают колониационную политику самодержавия в Сибири, образование переселенческих ведомств, других учреждений, связанных с размещением русских крестьян в регионе. Вместе с тем уделяется внимание и преобразованиям в среде инородцев в культурной сфере.

Влияние на духовную жизнь местного населения, путем христианизации и русификации вызывало у него недовольство. Проводимые меры были одним из направлений колониальной политики русского самодержавия. Отсутствие внимания к духовным потребностям русского населения обернулось неожиданными проблемами у переселенцев. «Массовое движение крестьян на окраины заставило обратить внимание не только на экономическое, но и на религиозно-нравственное состояние русских. Нарастала тревога, что русский человек, оторвавшись от привычной социокультурной среды, может легко поддаться чужому влиянию и утратить связь с коренной Россией. Отчеты губернаторов, поступающие в центр с окраин, были наполнены жалобами на низкий уровень умственного и нравственного развития крестьянского населения, нехватку сельских священников, их жалкое материальное положение и падение авторитета у народа, недостаток церквей и школ и, напротив, избыток кабаков. Сохранение «православности» самими русскими на азиатских окраинах вызывало серьезную обеспокоенность прежде всего со стороны церковных деятелей. Расчеты на то, что своим примером православные переселенцы привлекут инородцев к христианству, не оправдались» (Ремнев, Суворова, 2013:205). Действительно, было немало случаев добровольного

перехода из православия в ислам русскими переселенцами.

Авторы монографии не исследуют настроения местного населения, его отношение к преобразованиям. В аннотации к книге они пишут, что рассматривают «позиции политиков, администраторов, общественных и научных экспертов по проблемам эффективности колонизации, ее институционального устройства, а также содержания административных, ментальных, национальных и экономических практик освоения Сибири. На большом фактическом материале прослеживаются взаимоотношения центральных и местных учреждений, общественных и научных институтов при разработке имперских и национальных сценариев колонизации азиатского пространства Российской империи второй половины XIX – начала XX в.» (Ремнев, Суворова, 2013:2). Однако, останавливаясь на освещении «проблем эффективности колонизации», ученым следовало бы обратить внимание, как этот процесс влиял на положение коренного населения, чем может обернуться постольное притеснение его прибывающими казаками и крестьянами.

Одним из современных казахстанских ученых, чьи научные интересы связаны с исследованием проблемы национально-освободительного движения, является С.Ф. Мажитов. Им опубликован ряд трудов, посвященных данной проблеме. Тема докторской диссертации: «Народно-освободительное движение в Казахстане XVIII– начала XX вв.: проблемы истории, теории и историографии» (Мажитов, 2006), где автор останавливается на важных вопросах исследования рассматриваемой проблемы.

В продолжении своего научного исследования профессор С.Ф. Мажитов публикует материалы по данной проблеме. Во втором номере журнала «Отан тарихы» 2018 года ученый в статье «Проблемы методологии изучения национально-освободительного движения в Казахстане в контексте этнической идентичности и самосознания казахов» отмечает, что «из научного поля исследования народно-освободительных движений выпал огромный пласт информации в виде общего фона живой истории с ее коллизиями и противоречиями, трудностями и успехами, а также собственно национальными особенностями. Существует настоятельная потребность в изучении вопросов этнической идентичности в призме вопросов социально-политических конфликтов и национального самосознания» (Мажитов, 2018). Следует согласиться с ученым, что изучение многих вопросов жизни казахского народа осталось без внимания ученых. Думается, что ограничиваться только рамками вооруженной борьбы казахского народа, неправильно. Деятельность представителей казахской интеллигенции, ее участие в работе Государственной Думы, выступления с трибун различных государственных органов, их протесты и т.д. также является одним из направлений национально-освободительного движения.

Такие личности с одной стороны вызывали уважение, с другой были неудобны и представляли серьезную опасность для правительства. Получив начальное образование в русско-туземных школах, продолжив его в других учебных заведениях, немало казахов служило в органах колониальной администрации, в русско-туземных школах и других учреждениях. Одни верой и правдой, проявлением своего усердия добивались определенного признания у русских чиновников. Другие направляли полученные знания на улучшение жизни своего народа, за что подвергались преследованиям. Были и третьи, которые наивно верили, что только благодаря русскому царю можно построить светлое будущее. Представителям властей легче было вести дела со сговорчивыми, получившими русское образование, казахами.

Их считали более сознательными, более прогрессивными, нежели неудобные патриотически, настроенные элементы. Но именно патриоты своего народа оставили свой след в истории, и их имена стали символом борьбы за сохранение нации.

Предлагалось поощрять образованных людей из туземцев. Приводится в пример Ч. Валиханов, отличавшийся своей образованностью. Находясь в близком окружении генерал-губернатора Гасфорда одновременно выполнял обязанности офицера особых поручений. Практически единственный из казахов, о котором русские чиновники писали, что несколько подобных ученых среднеазиатцев, «русских по образованию и симпатиям могли бы дать нашему политическому положению в Средней Азии более прочности, чем десятки дорогостоящих укреплений..., чем целые сотни мелких, полуобразованных чиновников и целые тысячи солдат и казаков» (Венюков, 1876:21). Ставка царских чиновников на образованных казахов не дала никаких результатов. Если и были отдельные случаи, то надо отметить, что они не оставили никаких следов как в истории России, так и Казахстана. Если прежде считалось, что участниками национально-освободительного движения могут быть только трудящиеся массы, бедные и обездоленные, то со временем эти подходы меняются. Примером служит национально-освободительное движение под руководством султана Кенесары Касымова.

Ж.Д. Кусаинова в своей статье, посвященной восстанию, пишет, что «до периода независимости Казахстана проблема истории событий, связанных с именем Кенесары Касымова, основывалась преимущественно на подходах, определявшихся официальными концепциями. Это характерно как для периода до 1917 г., так и для советской эпохи» (Кусаинова, 2017). И как карались ученые, пытавшиеся дать объективную оценку восстанию, известно каждому казахстанскому ученому. Автор статьи обращается и к зарубежным исследователям. «Зарубежная историография последних лет представлена немногочисленными исследованиями движения К. Касымова, основанными на методологических подходах тоталитарной советской эпохи.

Среди таких исследований выделяется работа А.А. Асеева, где автор отрицает национально-освободительный характер движения 1837–1847 гг. и характеризует его как попытку антимодернизационного, традиционалистского выступления части казахской знати, стремившейся к сохранению независимости в форме номинального протектората. В своей кандидатской диссертации «Политика России в отношении восстания Кенесары Касымова 1837-1847 гг.: региональный аспект» исследовательскую работу казахстанской исторической науки по данной проблеме, он определил как «всемерное возвеличивание и восхваление Кенесары Касымова» [Асеев, 2004:5). Подобная оценка национально-освободительного движения показывает позицию ученого из имперской страны, оправдывающего действия самодержавия. Если встать на сторону А.А. Асеева, то предполагается, что гибель султана не должна была вызвать печаль казахского народа. Вместе с тем в журнале «Исторический вестник» за 1904 год была опубликована статья Я. Полферова «В горах Ала-Тау (из истории бунта К. Касымова)», где описываются цели восстания: «Батыр Кенесара восстал против неверного уруса, задумал сбросить поганые цепи и освободить бедную степь от страшного позора и рабства» (Полферов, 1904:499). Далее приведена характеристика личности Кенесары Касымова устами казахского акына Нысанбая:

«О ты, батыр Кенесара,
Надежда и мечта казаков (казахов)...

Скоро степь наших предков-дедов
Познает свободу и вольную жизнь...
Приветствуй, ковыль пушистый,
Громко воспевайте в выси голубой
Торгаи, про славу Кенисары» (Полферов, 1904:500).
Гибель султана стала всенародным горем, описанное акыном:
«Плачь горькими слезами, степь родная!
Поникни гордой головою, высокий ковыль!
Посетила нас, казаков, кручинушка злая,
В сердце когтями впилась ужасная боль...
Стихни, ветер свободный!
Свои песни забудьте, акыны...
Слышится плач лишь надгробный:
Степь потеряла лучшего сына» (Полферов, 1904:500).

К сожалению, среди казахстанцев тоже находятся личности, пытающиеся исказить значение движения под руководством К. Касымова. В журнале «Мысль» (№№ 6-7, 2012 г.) была опубликована статья Бахытжана Ауельбекова «О колонизации Казахстана и восстании Кенесары Касымова», вызвавшая справедливое возмущение историков Казахстана. Во введении к публикации написано: «Одной из самых героических и, вместе с тем, трагических страниц в истории казахского народа является война под предводительством мятежного султана Кенесары Касымова, которую последний в течение десяти лет вел против царской России, против колонизации Казахстана. Данный взгляд на его деятельность укоренился в казахстанской историографии и давно является общим местом. Однако рассматривая эту точку зрения с позиций сегодняшнего дня, следует признать ее чрезмерно упрощенной, хотя бы потому, что она не подтверждается фактами. На самом деле, и на это указывает элементарная статистика, ни с какой колонизацией Кенесары не мог бороться, по той простой причине, что в его время никакой колонизации Казахстана просто не было и быть не могло. В таком случае возникает резонный вопрос: за что и против чего, в действительности, сражался Кенесары Касымов?» (Ауельбеков, 2012:7). Из вышеизложенного вытекает, что Казахстан оставался свободной страной, и колонизации как таковой не было и бороться было не за что. Однако, далее автор приводит «Документ № 46, декабрь 1838 г. Письмо султана Кенесары Касымова императору Николаю» с основными требованиями восставших, где черным по белому написано, что было все спокойно и мирно до появления русских. «Имею счастье Вашему величеству изъяснить следующее, что во время царствования предков Ваших, а у нас деда моего хана Аблая существовала в народе тишина и спокойствие, не было никем не нарушаемо. Оба владения имели обоюдную торговлю, не нарушая нисколько спокойствия; налога на наших людей никакого не было. Впоследствии же времени последовало иначе, ибо с народа нашего начали собирать ясак и чинить оному притеснения. Нарушив прежний мирный трактат младшие начальники, подданные Ваши, ложно показали, что будто бы весь киргизский народ вошел в Российское подданство, через что на местах, принадлежащих покойному деду моему Аблаю, учреждено восемь диванов. Это для нашего народа крайне прискорбно, в особенности с наложением на оный ясак. Но дабы весь киргизский народ наш не был притесняем и наслаждался покойной жизнью, я имею счастье Вас, Великий государь, просить оставить оный в первобытном состоянии уничтожить восемь окружных диванов и прочие заведения, в нашей степи находящиеся. В уверение чего Кенесары Касымов

печать свою приложил» (Ауельбеков, 2012:10). Противоречие налицо. Ауельбеков сам документально подтверждает ситуацию, сложившуюся после вхождения в состав Российской империи.

А далее, как сторонник проводимой самодержавием политики приводит следующий пример беседу двух казаков, старого и молодого. «Дурак ты, не понимаешь. Старое войско эту степь насквозь кровью пролило! Орда тут кругом сидела. Да не нынешняя орда... Не замиренная, злая!

Баба, примерно, вышла за реку, хоть, скажем, на ту сторону, за мост, -уж ее кыргызин схватил, через луку перекинул, в степь волокет...

- Баба - малое дело, - с беспечным ухарством сказал запевала. Малое дело - ты говоришь? - повернулся к нему Юносов, с загоревшимися глазами.- Дур-рак ты, дурак. Шенок!.. Да ведь она мне жена, моим детям мать, тебе, дураку, может быть, бабушка была!.. Ударят тревогу, собираются казаки, строятся, ждут есаула, аль атамана, а кыргызин мчится по степи, только пыль курится... А я за ним в степь скакать не мог, не дозволено... За это-расстрел! Понял ты, каково это? А ваши теперь ребятишки в Карачаганак, задерж рубашонки, бегают... Все от кого? От стариков, от старого войска... От нашей крови...» (Ауельбеков, 2012:23). Вызывает недоумение, размышления автора относительно поведения казахов, что они не такие уж и смиренные, и подавленные. От них страдали бедные казаки со своими семьями. Только одно не учел Ауельбеков или намеренно избегает главной причины поведения казахов, их недовольства, возмущения. Они жили на своей земле и боролись всеми возможными методами. Это их согнали с родной земли, и они поливали ее собственной кровью, защищая от колонизации, чтобы она осталась потомкам.

Вопросам национально-освободительного движения посвящена кандидатская диссертация российского ученого Б.К. Айтеновой «Современная историография Казахстана о проблемах российской колонизации и национально-освободительного движения в казахской степи» (Айтенова, 2007), где рассмотрены:

- методологические аспекты изучения российской колонизации казахской степи в современной казахстанской литературе;

- основные вопросы колонизации в освещении казахстанской историографии; теоретико-концептуальные подходы к оценке национального движения казахов в новейшей исторической литературе.

- актуальные проблемы национального движения казахского народа в отражении казахстанской историографии.

- национальное движение второй половины XIX – начала XX вв. в исторической литературе (Айтенова, 2007:2).

В целом, в работе относительно объективно освещена историография национально-освободительного движения казахов и анализируются отличия современных подходов от предшествовавших.

В отдельных трудах казахстанских исследователей уделяется внимание протестному движению представителей казахской интеллигенции, мусульманских духовных служителей. Так, в монографии З.Т. Садвокасовой «Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования религии (II половина XIX – начало XX веков)», основная цель которой заключается в освещении политики самодержавия в духовной сфере жизни казахского народа, уделяется внимание его негативной реакции насильственной интеграции в российское пространство. К примеру, освещается деятельность мусульманского общества, созданного полковником Газизом Валихановым

в Петербурге, оказавшего большое влияние на оживление и активизацию религиозно-политического движения в Казахстане (Садвокасова, 2006: 237).

Проблема национально-освободительного движения казахского народа еще требует дальнейшей разработки. Необходимо рассматривать данный вопрос с привлечением новых материалов. Региональные протесты с участием небольшого количества людей необходимо тщательно изучать. Во второй половине XIX века стало заметно все чаще проявляться недовольство проводимой политикой. Это было замечено и русскими властями. Еще в первые годы после захвата казахских территорий, в Воскресном прибавлении к «Московским ведомостям» в 1869 году, автор публикации Л. Арасанский, пытался проанализировать «причины волнений в киргизских степях». Уже тогда он писал: «Для киргиза власть имеет 2 вида: выносима – он ей повинуется, хотя бы она выражалась в самом бесправном деспотическом виде; не выносима – он ее опрокидывает, уничтожает» (Арасанский, 1869:283). Русская власть, много обещавшая, и мало что выполнившая, стала настолько тяжелой для казахов, что сама подтолкнула свою гибель, чтобы быть опрокинутой.

Заключение. Национально-освободительное движение представляет собой борьбу за освобождение от гнета и насилия, за справедливость, за независимость, за сохранение нации, за будущее и т.д. В советский период старались больше обращать внимание на выступления населения колоний против колонизаторов: английских, французских, португальских и т.д. В этом ряду отсутствовала Российская империя. Современные исследователи, в основном казахстанские, пытаются акцентировать внимание на национально-освободительный характер протестных выступлений казахского народа, участниками которых были почти все слои населения. В настоящее время написаны работы, освещающие участие в борьбе за независимость представителей казахской интеллигенции, мусульманских духовных служителей, что совершенно не укладывалось в советскую методологию, противопоставляющей эти категории населения трудящимся массам. Используя мирные средства борьбы, свои знания они внесли свой вклад в национально-освободительное движение казахского народа.

Литература:

Абашин С.Н., Арапов Д.Ю. Бекмаханова Н.Е. Центральная Азия в составе Российской империи. М.: Новое литературное обозрение, 2008. 464 с.

Айтенова Б. К. Современная историография Казахстана о проблемах российской колонизации и национально-освободительного движения в казахской степи: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Омск, 2007 170 с.

Арасанский Л. Причины волнений в киргизских степях // Туркестанский сборник. СПб., 1869. Т. 25. С. 282-283.

Асеев А.А. Политика России в отношении восстания Кенесары Касымова 1837-1847 гг.: Региональный аспект: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Барнаул, 2004. 30 с.

Ауельбеков Б. О колонизации Казахстана и восстании Кенесары Касымова // Мысль. №6. 2012. С.7-17.

Ауельбеков Б. О колонизации Казахстана и восстании Кенесары Касымова. Продолжение. // Мысль. №7 2012. С.18-25.

Венюков М.И. Поступательное движение России в Средней Азии. Париж, 1876. 49 с.

Кусаинова Ж.Д. Национально-освободительное движение казахского народа под предводительством Кенесары Касымова: вопросы методологии изучения. // Вестник КарГУ. 2017 <https://articlekz.com/article/17694>

Лейзерович Е.Е. Социальные и экономические итоги Российской колонизации Туркестана. Тель-Авив: 2011. 432 с.

Мажитов С.Ф. Народно-освободительное движение в Казахстане XVIII–начала XX вв.: проблемы истории, теории и историографии: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Алматы, 2006. 350 с.

Мажитов С.Ф. Проблемы методологии изучения национально-освободительного движения в Казахстане в контексте этнической идентичности и самосознания казахов // Отан тарихы. № 2 (82). 2018. С. 166-178.

Миллер А.И. Модерные империи: проблемы классификации, механизмы консолидации и распада» // Политическая наука. 2013, №3, с. 27-41.

Полферов Я. В горах Ала-Тау (из истории бунта К. Касымова) // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. 1904. Август. Стр. 498- 502.

Ремнев А.В. Суворова Н.Г. Колонизация азиатской России: имперские и национальные сценарии второй половины XIX – начала XX века. Омск: 2013. 248 с.

Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования религии (II половина XIX - начало XX веков). Алматы, 2006. 260 с.

Трепавлов В.В. Русские в Евразии XVII-XIX вв. Миграции и социокультурная адаптация в иноэтничной среде. Москва: 2008. 480 с.

References:

Abashin S.N., Arapov D.Iu., Bekmahanova N.E., Tsentralnaia Azia v sostave Rossiiskoi imperii. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2008. 464 s.

Aitenova B. K. Sovremennaiia istoriografiia Kazahstana o problemah rossiiskoi kolonizatsii i natsionalno-osvoboditel'nogo dvizheniia v kazahskoi stepi: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Omsk, 2007. 170 s.

Arasanski L. Prichiny volnenii v kirgizskikh stepiakh // Turkestanski sbornik. - SPb., 1869. T. 25. S.282-283.

Aseev A.A. Politika Rossii v otnoshenii vosstaniia Kenesary Kasymova 1837-1847 gg.: Regionalnyi aspekt: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Barnaul, 2004. 30 s.

Auelbekov B. O kolonizatsii Kazahstana i vosstaniu Kenesary Kasymova // Mysl. №6 2012. S.7-17.

Auelbekov B. O kolonizatsii Kazahstana i vosstaniu Kenesary Kasymova. Prodoljenie. // Mysl. №7. 2012.S.18-25.

Venukov M.I. Postępatelnoe dvizhenie Rossii v Srednei Azii. Parij, 1876. 49 s.

Kusainova J.D. Natsionalno-osvoboditelnoe dvizhenie kazahskogo naroda pod predvoditelstvom Kenesary Kasymova: voprosy metodologii izucheniia // Vestnik KarGU. 2017 <https://articlekz.com/article/17694>

Leizerovich E.E. Sotsialnye i ekonomicheskie itogi rossiiskoi kolonizatsii Turkestana. Tel-Aviv: 2011. 432 s.

Majitov S.F. Narodno-osvoboditelnoe dvizhenie v Kazahstane XVIII–nachala XX vv.: problemy istorii, teorii i istoriografii: avtoref. dis. ... d-ra ist. nauk. Almaty, 2006.. 350 s.

Majitov S.F. Problemy metodologii izucheniia natsionalno-osvoboditel'nogo

dvijeniia v Kazahstane v kontekste etnicheskoj identichnosti i samosoznaniia kazahov // Otan tarihy. № 2 (82). 2018. S. 166-178

Miller A.I. Modernye imperii: problemy klassifikatsii, mehanizmy konsolidatsii i raspada» // Politicheskaja nauka. 2013, №3, s.27-41.

Polferov Ia. V gorah Ala-Tau (iz istorii bunta K. Kasymova) // Istoricheski vestnik. Istoriko-literaturnyj žurnal. 1904. Avgust. Str. 498- 502.

Remnev A. V., Suvorova N. G. Kolonizatsiia aziatskoj Rossii: imperskie i natsionalnye stsenaarii vtoroi poloviny XIX – nachala XX veka. Omsk: 2013.248 s.

Sadvokasova Z.T. Duhovnaia ekspansii tsarizma v Kazahstane v oblasti obrazovaniia religii (II polovina XIX - nachalo XX vekov. Almaty, 2006. 260 s.

Trepavlov V.V. Russkie v Evrazii XVII-XIX vv. Migratsii i sotsiokulturnaia adaptatsiia v inoetnichnoi srede. Moskva: 2008. 480 s.

Статья написана в рамках выполнения научно-технической программы: BR05233709 «История и культура Великой степи» по теме исследования: «Национально-освободительное движение в Казахстане в контексте сохранения и укрепления национальной идентичности»

IRSTI: 3.29, 14.09.91

Kubeyev R.D.¹, Murzakhodzhayev K.M.²

¹al-Farabi Kazakh National University,

2nd year PhD Student (Joint Educational Program of Research Institutes and the al-Farabi Kazakh National University on the basis of RSE

«Gylym ordasy») E-mail: rustemlw@hotmail.com

²Researcher of the Institute of History and Ethnology named after

Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kuka_ist@mail.ru

**ON SOME PECULIARITIES OF INTERACTION
BETWEEN TRADITION AND MODERNIZATION
IN THE CONTEXT OF BUILDING MODERN KAZAKHSTANI
SOCIETY (HISTORIOGRAPHIC REVIEW)**

In this article, the authors provide a brief historiographic review on the interaction of traditions, traditionalism and modernization in modern society. The main ideas of the classics of the philosophical school of integral traditionalism, the foreign sociologists, historians, anthropologists, dedicated to these issues are presented. The «evolution» of the perception of tradition, traditionalism and modernization in the works of researchers, from frank opposition to recognition of interaction and even, in certain cases, promoting one phenomenon to another, is followed. Particular attention is paid to the issues of tradition in the context of the modernization of non-Western communities, which is relevant for Kazakhstan as a young independent state, which has proclaimed at this stage the beginning of a new modernization of society.

Keywords: historiographic review, modernity, modernization, tradition, traditionalism, interaction, Kazakhstan.

МРНТИ 3.29, 14.09.91

Кубеев Р.Д.¹, Мурзаходжаев К.М.²

¹докторант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби
(«Ғылым ордасы» базасы негізінде ғылыми-зерттеу институттарымен
бірлескен оқу бағдарламасы) г. Алматы, Қазақстан.

E-mail: rustemlw@hotmail.com

²научный сотрудник Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова г. Алматы, Қазақстан. E-mail: kuka_ist@mail.ru

**О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ
ТРАДИЦИИ И МОДЕРНИЗАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ПОСТРОЕНИЯ
СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА
(ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР)**

В данной статье авторами приведен краткий историографический обзор по вопросам взаимодействия традиций, традиционализма и модернизации в современном обществе. Приведены основные идеи классиков философского течения интегрального традиционализма, зарубежных социологов, историков, антропологов, посвященные данным вопросам. Отслежена «эволюция» восприятия традиции, традиционализма и модернизации в трудах исследователей, от откровенного противопоставления до признания взаимодействия и даже, в определенных случаях, способствования одного явления другому. Особое внимание уделено вопросам традиций в контексте модернизации незападных сообществ, что актуально для Казахстана как молодого независимого государства, провозгласившего на данном этапе начало новой модернизации общества.

Ключевые слова: историографический обзор, современность, модернизация, традиция, традиционализм, взаимодействие, Казахстан.

ҒТАМР 3.29, 14.09.91

Кубеев Р.Д.¹, Мурзаходжаев К.М.¹

¹Әл-Фараби ат. ҚазҰУ-нің 2-курс докторанты («Ғылым ордасы»
базасы негізінде ғылыми-зерттеу институттарымен бірлескен оқу
бағдарламасы) E-mail: rustemlw@hotmail.com

²Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институтының
Ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан. E-mail: kuka_ist@mail.ru

**ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДЫ ҚҰРУ
КОНТЕКСТІНДЕГІ ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАРУДЫҢ ӨЗАРА
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
(ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ)**

Бұл мақалада авторлар қазіргі қоғамдағы дәстүрлердің, дәстүрліліктің және модернизацияның өзара қарым-қатынасының қысқаша тарихнамасын көрсеткен. Аталмыш мәселеге қатысты интегралды дәстүрлілік мектебінің философиялық ағым өкілдерінің, шетелдік әлеуметтанушылардың, тарихшылардың және антропологтардың негізгі тұжырымдары берілген. Дәстүрдің, дәстүрліліктің және модернизацияның жоғарыда аталған

зерттеушілердің еңбектеріндегі эволюциясы, яғни бір-біріне қарсы қоюдан өзара байланысын мойындауға дейін, тіпті, өз арасында ықпалдасуға шейінгі даму тізбегі анықталған. Батыстық емес қоғамдардағы, әсіресе бүгінгі таңдағы қоғамды модернизациялау жолына түскен Қазақстан секілді жас тәуелсіз мемлекет үшін өте өзекті болып табылатын, модернизация контексінде дәстүрлік мәселесіне көңіл бөлінген.

Кілт сөздер: тарихнамалық шолу, қазіргі заман, модернизация, дәстүр, дәстүрлілік, өзара қарым-қатынас, Қазақстан.

Introduction. It is known that in our quickly changing world the «development», «modernization», «progress» are key words for any country that going to be successful and taking leading positions. At the same time in the age of globalization, merging boundaries between cultures, for young independent states that are in the process of acquiring their identity there is danger to lose the proper balance between keeping their traditions, unique features inherited from previous generations, authentic components of culture on the one hand, and the modernization of society which is necessary for country»s development and even survival, on the other. However, as we can see from the history, the phenomena of tradition and modernity are not quite opposed to each other, and one even can be used for another. For example, at the attempts of mobilizing certain society and dissemination of modernization ideas the establishment often tries to find the analogues in the people»s past, trying to draw parallels and use the historical experience. Further in this paper such cases will be considered.

Moreover, the traditionalism as an ideology preventing from any innovations and changes can be used in the process of modernization. It functions are to determine the boundaries of this process, to establish the frame in which the modernization will go, so the fundamental foundations of society, the boundaries beyond which one should not go in favor of purely economic seeming success, will not be violated.

As some researchers say, the traditionalist tools are actually theoretical, they are necessary for understanding the principles that should guide us (Шангареев).

Methodology. The author uses the analysis of the most famous scholars on the issues of «Tradition», «Traditionalism», «Modernity», «Modernization», «Progress». It will help to follow the development of the ideas and perception of these concepts, and how they were implemented in practice in some cases. The type of research also presumes the usage of narrative method of the papers written by Western, CIS and Kazakhstani scholars. The adduction of various specific examples implies

Literature review. The issues of traditionalism, modernization, traditions in modern societies and their role in development were studied by such famous scholars: philosophers as R. Guenon («The Crisis of the Modern World»), the «father» of Traditionalism makes conclusions about the decline of the modern world and the ways to overcome it, Y. Evola («Revolt Against the Modern World») who acts in some way as a successor of R. Guenon»s ideas, M. Eliade («Myth and Reality»). The author is considered in somewhat «moderate» traditionalist comparing to R. Guenon and Y.Evola. M. Eliade paid his attention to the role of myths in societies; sociologists S. Eisenstadt («Multiple Modernities») who presents his view of the contemporary world which is goes against the «classical» modernization theories that were prevalent before, E. Shils («Tradition») providing a broad definition of «Tradition», E. Hobsbawm («Introduction: Inventing Traditions») who considered the phenomenon of so-called «invented traditions» and their peculiarities, B. Anderson («Imagined Communities»), the author who

proposed his new understanding of the «nation» concept; V.D. Plakhov («Традиции и общество») who studied the major issues of «Tradition», Jerzy Szacki («Утопия и традиция»), the scholar proposed the criteria for defining «Tradition», B.S. Yerassov («Культура, религия и цивилизация на Востоке») who actually denied the opposition of tradition and modernity; Kazakhstani scholars N.E. Massanov, Zh.B. Abylkhozhin, I.V. Yerofeyeva («Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана») who paid their attention to the issues of tradition, traditionalism and modernity, and other scholars.

Main part. No matter how paradoxical at first glance this may seem, but the issues of «tradition», «traditionalism» are of paramount importance in the modern era, associated primarily with such concepts as «progress», «modernization», «modernity».

Even talking about the development of the traditionalism philosophy itself, it is necessary to note that in this school there are also different visions of «Tradition – Modernity» correlation. For example A. Dugin, speaking of the distinction between tradition and traditionalism, notes that «being in the Tradition, we cannot see it from the outside, we exist as part of it». But while in traditionalism, due to circumstances, we are not inside the Tradition, but placed outside it, but we can crystallize and purify the very idea of its essence. **In practice, this is realized through the negation of the modern world. Moreover, this negation is not some kind of abstraction, but a direct concrete action.** The author emphasizes the role of R. Guenon in the development of issues of tradition, namely the opposition of the language of tradition to the language of the modern world. This radical dualism is not supported by all the major researchers, but A. Dugin notes that one way or another they were either influenced by the ideas of R. Guenon or some similar ones, their main difference is that they aim not to oppose, but identify the language of tradition in the language of the modern world (Дугин, 2002: 29-30).

This «involvement in life» is considered one of the main criteria for separation of classical traditionalism from moderate one. The most prominent representative of the so-called «moderate» traditionalism is M. Eliade. Some philosophers note that M. Eliade, in particular, as a moderate traditionalist, saw overcoming the crisis of the modern world not in avoiding reality and creating a new elite, but in the hope of cultural renewal (through understanding symbolism and cultural myth) (Волошин, 2013: 24-25).

Moreover, history has witnessed that traditions and traditionalism played a key role in the most impressive and successful examples of the modernization of societies. Accordingly, such successful reforms on modernization has not gone unnoticed for researchers who analyzed the specific features of one or another successful case of modernization of traditional societies, so among the research literature the historiography of these questions is quite widely represented. We know many cases when the developed modernized countries are still deeply traditional, and the traditions no means hamper but rather help modernization and development.

The example of Japan is well known; in a short time this country has achieved unprecedented success through modernization. At the same time, researchers see the roots of this phenomenon much deeper than just in economic reforms. To carry out reforms, to change the psychology and to ensure a response in this society, especially known for its commitment to tradition, the examples from the past were used, when «all new is well-forgotten old».

Generally it is adaptation to the specificity and development of them within the actual Japanese culture are called among the factors anticipating the characteristics of the attitude of the Japanese, and therefore – traditionalism. V. Bibik separately

mentions such a specific feature of Japanese culture as its integrity (namely, the existence of aesthetic, ethical and religious norms not only in space elite culture, but also in everyday life) (Волошин, 2013: 289).

The researcher explains this by the specifics of the Japanese world perception, which defines the specifics of traditionalism in Japan, which is determined by «sustainable aesthetic-religious norms». In general, the author notes the «following the patterns of the past» is peculiar to Far Eastern thinking (Волошин, 2013: 290).

Among the main ideological concepts that form the basis of Far Eastern traditionalism as a whole, A.N. Bibik names such as the cult of ancestors. The article draws parallels between a similar attitude to antiquity and, as the author writes, «the mythology of the «golden age». The idealization of antiquity peculiar to Eastern mentality, the vision of wisdom verified by experience and time, and the desire to emulate it are noted by the scholar (Волошин, 2013: 290).

It is necessary to mention here that V.D. Plakhov in his work «Tradition and Society,» notes that the substance of tradition is social relations (those that «mediate the relations of the original order that are established between the human individual and the objective world, and mediation in this case is carried out by all means historically, by the past» (Плахов, 1982: 31-32).

Although Japan did not have its own school of Confucianism, the author argues about the indirect (as noted by V.D. Plakhov, tradition influences social relations indirectly) influence of this teaching on Japanese culture, which is reflected in classical Japanese education, which suggested reading Confucian literature, the structure of Japanese cities, built in accordance with the principles of Confucianism (clear structure), as well as the ideology of power.

Particular attention in the development of traditionalism is given to the category of ritual – «li», the observance of which in Confucianism was considered decisive for the welfare of the state.

Besides, A.N. Bibik believes that another doctrine that significantly influenced the Japanese perception of the past and the present, is Taoism, which also was not represented in Japan in the form of any particular school. In this case, the researcher also emphasizes the indirect influence of Taoist ideas on Japanese culture (Tao is the Path, the natural flow, including time, and time is simply an attribute of Tao).

Among other things, the author notes the existence of similar concepts in Zen Buddhism: the desire to remove the contradictions of time and space, as well as the feeling of timelessness that Zen Buddhism, in turn, shares with Shintoism, where the category of time exists in the notion of «now» (time between past and future).

It is important pay attention to the author's remark about the Japanese vision of the dynamics of the world process – through the «yin» and «yang» categories, interacting and penetrating into each other, defining the world's movement in a circle.

Here we can draw parallels with the philosophy of integral traditionalism, earlier M. Eliade also denied the linearity of time). Accordingly, based on a similar philosophy, nothing fundamentally new in the world can arise. As A.N. Bibik notes, this installation about the cyclical movement is of great importance for the traditionalist world view and is the basis of Japanese traditionalism: instead of replacing the old with the new, restoring the old in the new cycle.

Speaking about traditionalism as a whole, the author makes a conclusion about the global trends in the development of this phenomenon inherent in both the East and the West, while «the processes of progress and globalization complicate the existence of traditionalism in the modern world, but do not exclude it completely» (Бибик, 2013: 288-293).

In particular, researchers of traditionalism also emphasize that for M. Eliade, one of the classics of this philosophical school, the issue of understanding history is very important.

The dichotomy of the «history» in which modern man lives and the sacred «cosmos» of traditional man is one of the highest priorities. Living by linear time, causing a loss of peace and meaningfulness, is contrasted to the «cosmos», cyclicity (it is considered that time in traditional cultures is «cyclical»), giving solid ground and confidence to the traditional person. It is generally believed that the characteristic features of M. Eliade's works are the rejection of linear time, the negation of history (Лихачев, 2013: 74-76).

As its known, the transition to an industrial society from an agrarian in Western countries has caused global changes not only in the economic and technological spheres, but also demographic, social, and cultural. Capitalism «hacked» the lifestyles of traditional societies, the aristocracy lost its influence. The world as a whole has become «closer», while the underdeveloped countries, even such closed due to cultural peculiarities like Japan and China, could no longer stay away from this process, since developed countries needed new markets for goods.

«One of the most important implications of the term «multiple modernities» is that modernity and Westernization are not identical; Western patterns of modernity are not the only «authentic» modernities, though they enjoy historical precedence and continue to be a basic reference point for others» (Eisenstadt, 2000: 2-3).

A.N. Meshcheryakov, a well-known scholar who specializes in Japan studies, considering the modernization of the country, stressed the progress achieved just in half a century. The country went from the outskirts of the «civilized» world to a powerful state to be reckoned with. Modern army and industry were formed. This modernization of society in the context of the issues of nation-building deserves special attention. In particular, the author notes that the population of the archipelago before the beginning of the Meiji era did not call themselves Japanese even. Their identity was associated with certain localities and the principality that existed in the territory of their residence. The perception of themselves as residents of the entire archipelago, in contrast to the newcomers was not needed, because the country was closed. But after the residents of the islands met the Western people, they started asking themselves, what are the differences between them and Westerners. And in just one generation, Japanese identity has become established in the minds of people. Thus, the changes and progress achieved as a result of modernization in Japan were, in fact, unprecedented. But one of the most important specific features of this modernization is that it was largely based on indigenous Japanese traditions, using specific examples from Japanese history as an analogy. The author emphasizes the main role of the transformation of the Meiji era in the subsequent successes of the twentieth century: in particular, it is during the Meiji era the basis of the post-war successes of the 1960s, the «Japanese miracle» was laid.

The example of Japan is also interesting primarily because the country was isolated from the outside world. During the period of the Shogunate Tokugawa, the country was closed, the entry and exit were prohibited. Thus, the Meiji period was characterized by a radical change in the minds of the inhabitants of the archipelago. The author notes that the very process of the formation of the Japanese nation was the result of the Meiji government and was carried out under the direct influence of the West, while this process took place with some features typical for Japan. Thus, the emperor was a kind of symbolic center, around which the nation «stuck together» (Мещеряков, 2009: 5-6).

The emperor changed the very traditional structure of society, abolishing the

old estates, enlarging the principalities and provinces, forming prefectures from them. The princes became governors (Прасол, 2018: 430).

At the same time, as the researchers note, one of the prerequisites of Japanese traditionalism is aestheticization of the natural course of time, respect for this process. This is what makes the difference from the European world perception, where the trend of replacing the old with the new is prevailing (Бибик, 2013: 288-293).

Perhaps this is the reason of the emperor's relatively good attitude to the last shogun Tokugawa – Yoshinobu. At that, A.F. Prasol notes an improved attitude to the last shogun with the passage of time (Прасол, 2018: 434).

But it is noteworthy that already at the beginning of the XXth century the actively pursued modernization caused public discussions, comparing the «real» culture as an excellent, traditional way of life, to emerging models of the urban society (for example, the involvement of women in work that characterized the above-mentioned period). In the whole such representations of both tradition and modernity have been tied to the concept of «bunka» (culture). Researchers emphasize that this term became really topical particularly in the period of enhanced reforms (Traphagan, Thompson, 2006: 3).

At that S.N. Eisenstadt, one of the most famous scholars who studied the issues of modernity and tradition, opposes the established opinion «that the cultural model of modernity as it developed in modern Europe and the basic institutional constellations that emerged there would ultimately take over in all modernizing and modern societies; with the expansion of modernity, they would prevail throughout the world». At rebutting this opinion, S.N. Eisenstadt uses the notion of «multiple modernity» (Eisenstadt, 2000: 1).

He argues that the reality disproved such assumption. Now we can see in practice that the homogenizing and hegemonic assumptions of Western type of modernity are not true. S.N. Eisenstadt emphasizes that life showed a great number of ways of organizing urbanization, economical and political structures, modern education, family life, mass communication, family life and individualistic orientations, so many different ideological and institutional patterns emerged. Of particular interest is the following S.N. Eisenstadt's assertion: «**Significantly, these patterns did not constitute simple continuations in the modern era of the traditions of their respective societies. Such patterns were distinctively modern, though greatly influenced by specific cultural premises, traditions, and historical experiences.** All developed distinctly modern dynamics and modes of interpretation, for which the original Western project constituted the crucial (and usually ambivalent) reference point. Many of the movements that developed in non-Western societies articulated strong anti-Western or even antimodern themes, yet all were distinctively modern» (Eisenstadt, 2000: 2).

This was true not only of the various nationalist and traditionalist movements that emerged in these societies from about the middle of the nineteenth century until after World War II, but also, as we shall note, of the more contemporary fundamentalist ones». The author considers the history of modernity as a continuous process of constituting and reconstituting of a multiplicity of cultural programs. At that the social actors of these reconstructions have different programs and understanding of modernity, and generally their views are very different. The notion of «multiple modernities» presumes that modernity is not the same as Westernization. S.N. Eisenstadt does not consider Western models of modernity only «authentic» models, though he recognizes their historical precedence and their role as a main reference point for other cases. In turn, if we acknowledge the multiplicity of such

continuously developing modernities, the issue of the common core of modernity would arise. In this regard S.N. Eisenstadt notes that modern projects (at least in their classical understanding) are exhausted due to globalization, because many of the components of the nation (in its classical variant) are being deconstructed and decomposed at the present (Eisenstadt, 2000: 2-3).

S.P. Huntington also noted some ambiguity of «modernization» concept. As far back as 1971 he mentioned it is not entirely clear, what is the difference between «Modern» and «Western». Since modernization theory has not produced a model of Western society (late XXth century Western European and North American Society) for comparing it with the model of modern society. They usually understood as virtually identical. But the scholar recognizes that to a non-Western, nonmodern society the processes of Westernization and modernization may be very different. Here the author also adduces the example of Japan: «...it is consequently not surprising that a Japanese scholar should take the lead in raising squarely the issue of how much of modernity is Western and how much of Western society is modern. How do two modern societies, one of which is nonWestern, resemble each other as compared to two Western societies, one of which is nonmodern? (It should also be noted that non-Western is, like nonmodern, a residual concept: the differences between two nonWestern societies may well be greater than the differences between any one non-Western society and a Western society)» (Huntington, 1971: 294-295).

Another issue S.P. Huntington considers is the relations between modernity and tradition. He mentions that according to simpler theories of modernization there is a zero-sum relation between them: when modernity is rising, tradition is fading.

The scholar states that in many ways modernity does not supplant tradition but supplements it: «Modern practices, beliefs, institutions are simply added to traditional ones». At that modernity and tradition are not mutually exclusive. Of particular importance is his statement that modern society is not just modern, it is both modern and traditional (Huntington, 1971: 295-296).

Here we can adduce the opinion of J. Alexander, who agrees that antinomy between «modernity» and «tradition» can be expressed in contradiction between «how we have always done it», and «how we do it at the present time». The author notes that «In the last few centuries we are in the strange situation of having lost our traditions – so we can speak of ourselves living in «post-traditional societies» – and yet finding traditions everywhere» (James Alexander, 2016: 6).

S.P. Huntington notes even the cases of fusion of these attitudes and behavior patterns in some cases, while in other cases he observes comfortable coexistence, «despite the apparent incongruity of it all». Furthermore, not only coexistence is possible, but in some cases tradition can be strengthened by modernization itself, giving life to some significant components of the preexisting culture for example, the usage of modern mass communication means for spreading some traditional values (Huntington, 1971: 295-296).

Taking into account the above-mentioned developments of the issues related to «tradition» and «modernity» correlation, one can make a conclusion that there is no single pattern of modernization. Of course, it has some core elements, but every country and nation has its own peculiarities that determine the process in much.

So every modernization model realized in practice is actually unique. And in the context building the modern Kazakhstani society the main question is what we can take from the previous experience of other countries, and what of our own unique features we should keep and use in the future.

In the case of Kazakhstan, it should be noted that even in the first Address, in 1997, President N.A. Nazarbayev, speaking of the strategic choice of the

development path, noted that up to this point the country was on the Angolaxon path, setting itself the goal of rapid changes. But at a certain stage, it became necessary for the country to choose its own unique path of development. Some people supported the «Western direction» on the ground that these values are close to us and Kazakhstan is a small, but nevertheless, part of Europe. Others preferred the way of «Asian tigers» (Japan, Korea), arguing that our country predominantly belongs to Asia, so this experience works for us more.

Some part of citizens thought that historical influence of Russia should determine our choice. And the fourth said that since our population is mostly Muslim, we should follow the New-Turkic model.

As a result, the head of state in this matter comes to the conclusion that the model of Kazakhstan as a Eurasian country with its own history will not be like any other:

«We are a Eurasian country having its own specific history and specific future. That's why our model would bear likeness to neither model... We shall act dialectically using both, taking advantage of the best achievements of all civilizations which proved themselves effective. Our model would govern our own path of development combining elements of other models, but resting mostly on our specific conditions, history, new civic motivation and strivings, taking into consideration specifics of each stage of development» (Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, 1997).

Later, in 2012, in his new Strategy «Kazakhstan – 2050» President N.A. Nazarbayev referring to the issue of reforms made in previous years, emphasized: «...we had to work to improve three areas: build a modern nation state by making the leap towards a market economy, lay the foundation of a social system and, finally, transform people»s thinking and outlook. We had to define our own path» (Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation, N.Nazarbayev «Strategy Kazakhstan-2050»: new political course of the established state»).

In addition President N.A. Nazarbayev mentions the Kazakhstani traditional values as one of key to success in the present unstable global situation: «The world is undergoing an acute crisis of outlook and values. We increasingly hear voices heralding the clash of civilizations, the end of history and the failure of multiculturalism. It is critically important that we stay away from this kind of discourse, preserving our time-tested values. We know exactly how we turned what was called our Achilles heel – multi-ethnicity and multi-religious reality – into an advantage» (Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation, N.Nazarbayev «Strategy Kazakhstan-2050»: new political course of the established state»).

In his Program Article «Course towards the future: modernization of Kazakhstan»s identity» N.A. Nazarbayev emphasizes that applying Western modernization»s unique experience to all civilizations and peoples without taking into consideration their own peculiarities, is wrong.

The reason is that even considerably modernized societies have traditions that rooted in the past.

So the President states: «The first condition for successful modernization is the preservation of national culture and tradition. Without this, modernization is empty rhetoric».

The question is what aspects should be left and cultivated, and what should be left.

The Leader of the Nation emphasizes that our modernization must be built on

the best traditions, furthermore, these traditions should serve as «important pillars» for our success: «Without national and cultural roots, modernization will be left hanging in the air. And I want it to stand firm. History and national traditions must be taken into account. It is a platform which connects our past, present, and future» (Nazarbayev).

Conclusion. As we can see from the brief historiographic review, among the scholars there is still no single understanding on such issues as what is Tradition, Traditionalism, Modernity, Modernization, what are their main and specific features, what role do they play and how they correlate. Even within philosophic school of Traditionalism there are some varieties of the perception of Tradition, and realization of the ideas in real life. Furthermore, the role and place of tradition in modern societies was reconsidered with the passage of time. Researchers come to conclusion that every society's specific features are of such importance that it is more acceptable to talk about «multiple modernities» that about one single modernity. So consequently, scholars state that Westernization and Modernity are not the identical. Traditions do play an important role in modernization of societies. Relationship between Tradition, Traditionalism on the one hand, and Modernity, Modernization on the other can not be considered only as antinomy. As we can see, it is a very complex and deep process. Sometimes these phenomena even help each other. Moreover, some scholars consider it incorrect to divide societies by «modern» and «traditional», as all the societies are modern and traditional at the same time. We can see traditions everywhere in modern life. The above-mentioned issues are of particular interest for scholars, as with the passage of time the understanding and perception of these topic becomes broader, and we can see that the concepts of tradition and modernity and everything that connected with them are not considered as antinomy anymore.

And it is of particular importance for Kazakhstan, especially in the light of building modern society. As President N.A. Nazarbayev said, our modernization must be built on traditions.

References:

Бибик А.Н. Философско-религиозный фундамент японского традиционализма // Традиция и традиционализм. Альманах (2012-2013). Донецк: Донбасс, 2013. 356 с.

Волошин А.В. Мирча Элиаде как «легкий» традиционалист // Традиция и традиционализм. Альманах (2012-2013). Донецк: Донбасс, 2013. 356 с.

Дугин А. Философия традиционализма. М.: Арктогея-Центр М, 2002. 624 с.

Лихачев В.А. Мирча Элиаде, человек без судьбы: рецепция собственного прошлого и концепция времени // Традиция и традиционализм. Альманах (2012-2013). Донецк: Донбасс, 2013. 356 с.

Мещеряков А.Н. Император Мэйдзи и его Япония. М.: Наталис, 2009. 736 с.

Плахов В.Д. Традиция и общество. М.: Мысль, 1982. 220 с.

Прасол А.Ф. Сегуны Токугава. Династия в лицах. М.: ВКН, 2018. 448 с.

Шангареев Т. Исламский метод будет работать и в наше время // <https://e-minbar.com/interview/timur-shangareev-islamskij-metod-budet-rabotat-nashe-vremya>. accessed 27.02.2019.

Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation, N.Nazarbayev «Strategy Kazakhstan–2050»: new political course of the established state» http://www.akorda.kz/en/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/

address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-leader-of-the-nation-nazarbayev-strategy-kazakhstan-2050-new-political-course-of-the-established-state-1. last accessed 23.02.2019.

Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan. October 10, 1997 / http://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-to-the-people-of-kazakhstan-october-10-1997 last accessed 23.02.2019.

Eisenstadt S.N. Multiple Modernities // *Daedalus, Multiple Modernities* (Winter, 2000). Vol. 129. No. 1. pp. 1-29.

James Alexander. A Systematic Theory of Tradition // *Journal of the philosophy of history*, 2016. №10(1). Issue 1. 1–28 p.

N.A. Nazarbayev. Course towards the future: modernization of Kazakhstans identity / http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity. – last accessed 23.02.2019.

Samuel P. Huntington. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // *Comparative Politics*, 1971. – Vol. 3. – No. 3. – pp. 283-322.

Traphagan J.W., Thompson C.S. *Wearing Cultural Styles in Japan: Concepts of Tradition and Modernity in Practice*. Albany, NY: State University of New York Press, 2006. 228 p.

References:

Bibik A.N. *Filosofsko-religioznyj fundament yaponskogo tradicionalizma // Tradiciya i tradicionalizm. Al'manah (2012-2013)*. Doneck: Donbass, 2013. 356 s.

Voloshin A.V. *Mircha EHliade kak «legkij» tradicionalist // Tradiciya i tradicionalizm. Al'manah (2012-2013)*. Doneck: Donbass, 2013. – 356 s.

Dugin A. *Filosofiya tradicionalizma. M.: Arktogeya-Centr. M., 2002. 624 s.*

Lihachev V.A. *Mircha EHliade, chelovek bez sud'by: recepciya sobstvennogo proshlogo i koncepciya vremeni // Tradiciya i tradicionalizm. Al'manah (2012-2013)*. Doneck: Donbass, 2013. 356 s.

Meshcheryakov A.N. *Imperator Mehjdzi i ego YAponiya. M.: Natalis, 2009. 736 s.*

Plahov V.D. *Tradiciya i obshchestvo. M.: Mysl', 1982. 220 s.*

Prasol A.F. *Seguny Tokugava. Dinastiya v lichah. M.: VKN, 2018. 448 s.*

SHangareev T. *Islamskij metod budet rabotat' i v nashe vremya // <https://e-minbar.com/interview/timur-shangareev-islamskij-metod-budet-rabotat-nashe-vremya>*. accessed 27.02.2019.

Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation, N.Nazarbayev «Strategy Kazakhstan–2050»: new political course of the established state» http://www.akorda.kz/en/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-leader-of-the-nation-nazarbayev-strategy-kazakhstan-2050-new-political-course-of-the-established-state-1. last accessed 23.02.2019.

Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan. October 10, 1997 / http://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-to-the-people-of-kazakhstan-october-10-1997 last accessed 23.02.2019.

Eisenstadt S.N. Multiple Modernities // *Daedalus, Multiple Modernities* (Winter, 2000). Vol. 129. No. 1. pp. 1-29.

James Alexander. A Systematic Theory of Tradition // Journal of the philosophy of history, 2016. №10(1). Issue 1. 1–28 r.

N.A. Nazarbayev. Course towards the future: modernization of Kazakhstans identity / http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity. last accessed 23.02.2019

Samuel P. Huntington. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Politics, 1971. Vol. 3. No. 3. pp. 283-322.

Traphagan J.W., Thompson C.S. Wearing Cultural Styles in Japan: Concepts of Tradition and Modernity in Practice. Albany, NY: State University of New York Press, 2006. 228 p.

FTAMP 94:008(=512.22)

Қалшабаева Бибизия Кенжебекқызы

Тарих ғылымдарының докторы, профессор м.а.
эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

**ӨЗБЕКСТАН ҚАЗАҚТАРЫ: ДЕРЕКТЕР МЕН ЗЕРТТЕЛУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақала Өзбекстандағы қазақтардың этникалық тарихы, саны, орналасуы және мәдениеті жөніндегі зерттеулермен деректерге талдау жасауға арналған. Автор Өзбекстандағы қазақтардың қоныстану тарихы, саны орналасуы, шаруашылығы, мәдениеті және жергілікті халықтармен араласуы нәтижесіндегі мәдениет ықпалдастығы мәселелері жөніндегі зерттеулер мен материалдарды талдайды. Сонымен қатар бұрындары ғылыми айналымға көп түспеген архив, статистикалық материалдарды кеңінен қолданады. Мақалада XIX ғ. Ресей патшалығының Орталық Азияны жаулап алуымен байланысты жүргізілген барлау, зерттеу жұмыстарындағы қазақтардың рулық құрамы, этникалық менталитеті, тұрмысы мен мәдениеті жөніндегі мәліметтер негізге алынады. Архив құжаттарындағы Кеңес дәуірі кезеңінде жүргізілген Орта Азия республикаларының этникалық территориясын межелеуге қатысты дау-дамай, оны шешу жолдары, статистикалық материалдар қамтылған. Келтірілген деректер мен зерттеулер Өзбекстандағы қазақтардың бір бөлегінің өз ата-мекенінде, ендігі бір бөлегі тарихи оқиғалар салдарынан барғандығын көрсетеді.

Кілт сөздер: Өзбекстан қазақтары, зерттелу проблемалары, деректер, Өзбекстан архиві, Орта Азия, Ташкент уезі,

МРНТИ 94:008 (=512.22)

Калшабаева Бибизия Кенжебековна
Доктор исторических наук, и.о. профессора
Казахский национальный университет имени ал-Фараби
E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

КАЗАХИ УЗБЕКИСТАНА: ИСТОЧНИКИ И ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Статья посвящена анализу источников и одновременно является исследованием истории расселения, численности и культуры казахов Узбекистана. Автор анализирует материалы по истории поселения, численности, расселения, культуры и взаимодействия культур в результате тесного контакта казахов с жителями Узбекистана. Вместе с этим, в полной мере использовались архивные и статистические материалы, не введенные ранее в научный оборот. В статье рассматриваются родовой состав, этнический менталитет, быт и культура казахов на основе данных исследовательских работ XIX века, которые были опубликованы после завоевания Центральной Азии Российской империей. В архивных документах содержится информация о земельных спорах и путях их решения, статистические материалы по размежеванию этнической территории Средней Азии. Приведенные источники и исследования дают возможность сделать заключение о том, что часть казахов Узбекистана проживают на территории предков, другая же часть казахов переселилась вследствие определенных исторических событий.

Ключевые слова: казахи Узбекистана, проблемы исследования, источники, архив Узбекистана, Средняя Азия, Ташкентский уезд.

IRSTI 94:008 (=512.22)

Kalshabayeva Bibiziya Kenzhebekovna
Professor, D. Sc., Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan. E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

KAZAKHS IN UZBEKISTAN: SOURCES AND RESEARCH PROBLEMS

The article investigates history of the settlement, number of Kazakh population and their culture in Uzbekistan while also focuses on the analysis of the sources on researched issues. The author analyzed materials on history of settlement, migration and cultural interaction of Kazakhs and local population in Uzbekistan as the result of their close contact. Along with the above said were used archival and statistical materials which haven't been used before in Central Asia'n cultural anthropology. In this article were also researched tribal composition, ethnic mentality, mode of life and culture of Kazakhs on the basis of the scientific works of XIX century that were published after conquest of Central Asian territory by Russian empire. These archival materials contain information on land disputes and ways of its solving, statistical materials on delimitation of the ethnic territory in Central Asia. All these sources and materials give an opportunity to make a conclusion that part of the Kazakhs living in Uzbekistan have been keeping it as their legacy while the another

Kazakh group migrated to Uzbekistan due to certain historical circumstances.

Key words: Kazakhs in Uzbekistan, research issues, sources, archive of Uzbekistan, Middle Asia, Tashkent county

Кіріспе. Еліміздің тәуелсіздігіне дейін шет елдердегі қазақ диаспорасының тарихын, мәдениетін отандасымыз ретінде зерттеу мүмкін бола қойған жоқ. Себебі, Кеңес өкіметі тұсында, яғни коммунистік идеология үстем болып тұрған кезде аштықтан, қуғын сүргін, қудалаудың салдарынан шетел асқан азаматтарды «Отанын сатқандар», «Мал мүлкі үшін қашқандар» деген айдар тағылғанғандығы белгілі. Бұл кезеңдерде басқа шет елдерде өз туысқандары бар екенін мойындаудың өзі қылмыс саналды. Сондықтан да Кеңес үкіметі тұсындағы коммунистік тоталитарлық идеология үстемдік құрып тұрған кезде бұл тақырыпқа жазу мүмкін емес еді. Қазақ диаспорасы тақырыбының ғылыми тұрғыдан зерттелмегенін былай қойғанда бұл атау ХХ ғ. 90 жылдарына дейін ғылыми және баспасөз беттерінен орын таба алған жоқ. Себебі, этностың бір бөлігінің өз Отанынан ірге ажырату себебінен диаспора пайда болса, оның себептерін ашып көрсету- сол кездегі өктемдік саясаттың бет-пердесін ашу болып табылатын. Сондықтан да Кеңес Одағы коммунистік партиясының ұстаған принциптеріне қарама қайшы келу отанына қарсы келу болып табылатын еді (Қалшабаева, 2011:7).

Белгілі себептердің салдарынан кезінде тарих ғылымы саласында жіберілген ақтандақтарды қайта қарап, көптеген оқиғаларға объективті шындық тұрғысынан жаңаша қорытынды жасауда тарихшылар соңғы жылдары көп жетістіктерге қол жеткізді. Дегенмен де шет жерлердегі қазақтардың қалыптасу тарихының негізгі себептерін, бөгде ортада отырған қандастарымыздың этникалық және этномәдени дамуын, дәстүрлі мәдениетіндегі дәстүрліліктің сақталуы мен өзгерісін, ерекшелігін саралаған еңбегітер жоқтың қасы. Шет елдердегі қандастарымыздың үлкен бір қауымын Орта Азиядағы қазақтар құрайды. Бұл аумақтағы қазақтардың басқа елдердегілерден бір айырмашылығы ата-баба жерінде отырып, бірақ, Орта Азия республикаларының территориялық-өкімшілік аумағын межелеу барысында төл Отанынан ажырап қалған, ендігі бір тобы сонау жоңғар шапқыншылығынан бастап Кеңес дәуіріндегі ұжымдастыру, ашаршылық т.б. саяси оқиғалармен және ерікті түрде еңбек миграциясы т.б. себептермен барғандарды құрайды. Сондықтан да қандастарымыздың тарихи тағдыры, шет жерлерге ығысуының объективті және субъективті факторлары, Орта Азияға таралу, орналасу аясы, саны, рулық құрамы, бөгде ортадағы дәстүрлі мәдениеттің сақталуы мен өзгерісі, елге оралу проблемалары, атамекенге орнығуы, бейімделуі және олардың төл ортадағы этнографиялық ерекшеліктері, мәдениеті, сондай ақ болашағы туралы мәселе қазақ зиялыларының, саясаткерлерінің, ғалымдарының назарында екендігі белгілі. Бүгінгі таңда қазақ диаспорасының тарихи - этнографиялық болмысын ғылыми тұрғыдан зерттеп, оның бүгінгі тағдырына қорытынды жасау бүгінгі күннің өзекті тақырыптарының бірі.

Тәуелсіздікке қол жеткізген Қазақстан үшін қазақ диаспорасы мәселесі тек 1991 жылдан бастап ғылыми проблема ретінде жүйелі түрде зерттеле бастады. Қазіргі қазақ тарихының ең бір маңызды бөлігі болып табылатын қазақ диаспорасының көптеген өзекті мәселелері алғаш 1992 ж. Құрылтайда өз шешімін тапты. Қауымдастық өзі құрылған соңғы жылдары дүние жүзі қазақтарының басын қосып, қазақ диаспорасы тақырыбының ғылыми зерттеуін жолға қоятын ғылыми саяси орынға айналды. Осы кезеңдерде «Егеменді

Қазақстан» газетінде белгілі ғалымдар Ә. Нысанбаев пен Ә. Арғынбаев «Қазақ диаспорасының бүгіні мен ертеңі» (Нысанбаев, 1992). деген көлемді мақаласы жарияланды. Олар осы кезеңдерде алғашқылардың бірі болып, қазақ диаспорасының статусын анықтау, олардың әлеуметтік, рухани мәселелерін көтеруді жолға қойды. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясының Философия институты, Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық Қазақ-Түрік университетінің ұйымдастыруымен 1995 ж. Түркістан қаласында «Қазақ диаспорасының бүгіні мен болашағы» атты халықаралық симпозиумда да қазақ диаспорасы тарихының теориялық және практикалық мәселелерін қозғап, келелі мәселелерін көтерді.

Алматы қаласында 1999 ж. 14 қыркүйекте өткен Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығы, Ұлттық Ғылым академиясының Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының ұйымдастыруымен «Қазақ диаспорасы тарихын зерттеудің келелі мәселелері» атты ғылыми тәжірибе конференциясында да алыс және жақын шетелдерден келген қандастарымызда диаспора мен оралмандардың саяси әлеуметтік жағдайы және рухани мәдениеті жөнінде көптеген мағлұматтар берді. М.Қ. Қозыбаев Қазақ диаспорасының тарихын зерттеудің келелі мәселелері атты ғылыми-практикалық конференцияда жасалған баяндамада: «Ғылымның диаспорология деген ұғымы қалыптасты. Біз біртұтас ұлт, халық боламыз десек ғылымның сол саласын әлі де зерттей түсуіміз керек» - деп атап көрсетті (Қозыбаев, 1991). Сондай ақ А. Арғынбаев «Қазақ диаспорасының мәселелері мен тарихы» (Арғынбаев, 1992), А. Айдосовтың «Қазақ диаспорасының қалыптасуы» (Айдосов, 1993) тақырыбындағы қазақ диаспорасы проблемасын көтерген мақалалар жарық көре бастады.

Осы кезеңдерден бастап шет жерлердегі қандастарымыз жөніндегі зерттеулер қолға алына бастады. Қазақ диаспорасының саны, тарихи-әлеуметтік жағдайы жөніндегі М.Б. Тәтімовтың «Қазақ әлемі (қазақтың саны қанша)» (1993) еңбегі жарық көрді. Осы кезеңдерде Б.Қалшабаева «Өзбекстандағы қазақтар (солтүстікшығысаймағы деректері бойынша)» (1994), Д.Ескекбаев Орынбор қазақтарының этникалық тарихы мен этнографиясына арналған (1995) кандидаттық диссертациялар қорғалды. Г.М. Меңдікүлованың 1997-2006 жж шыққан «Исторические судьбы казахской диаспоры: Происхождение и развитие» (Меңдікүлова, 1997), «Казахская диаспора: история и современность» (Меңдікүлова, 2006), арнайы зерттеулерінің орны ерекше. Бұл зерттеуде Г.М. Меңдікүлова қазақ диаспорасы мен ирреденті терминіне талдау жасап, алыс, шет елдердегі қазақ диаспорасының тарихи тағдырына көңіл бөлген. Сонымен қатар З. Қинаятұлының «Монғолиядағы қазақтар» (Қинаятұлы, 2001), Н. Мұхамедханұлының қытай-қазақ қарым қатынасына арналған (Мұхамедханұлы, 2001), З.Е. Қабылдиновтың Ресей қазақтары (Қабулдинов, 2009) жөніндегі және т.б. зерттеушілердің еңбектері жарық көрді.

Материалдар мен әдістері. Қазақстан және шетелдік этнологтардың этнология ғылымындағы «диаспора» т.б. ұғымдары жөніндегі теориялық тұжырымдар мен концептуальды қағидаларға сүйенеді. Қазақ диаспорасына қатысты зерттеулер мен деректерді талдауда тарихи-салыстырмалы әдіске сүйендік. Өзбекстандағы қазақтар жөніндегі деректер мен зерттеулер мәселесін кешенді және жүйелі қарастыру негізінде ғылыми объективизм принципін ұстандық.

Мақаланы жазуда жалпы ғылыми тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы және экспериментальды талдауға негізделді. Методологиялық

арсеналда ғылыми-қолданбалы әдістерге сүйене отырып, зерттеулерді хронологиялық және тақырыптық жүйеде топтастырдық. Мәселеге толық, кешенді талдау жүргізу үшін зерттеудің пәнаралық принциптері басты назарға алынды. Мәселен, тарихи-салыстырмалы әдіс бойынша зерттеулермен деректерге ерекше мән беріле отырып, статистикалық деректер де кеңінен қолданыс тапты.

Мақалада бұрындары ғылыми айналымға көп түспеген Өзбекстан архивінен алынған құжаттар, әр жылдардағы статистикалық материалдар мен деректер жүйеленіп, талданды,

Талдаулар мен нәтижелер. Өзбекстандағы қазақтардың зерттелуіндегі кейбір мәселелер. Орта Азия елдеріндегі қазақтар жөніндегі мәліметтерді біз орыс және шетелдік шығыстанушылар мен саяхатшылардың, географтардың, тарихшылардың жазбаларынан, зерттеулерінен табуға болады. XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. басында орыстардың Түркістан өлкесін жаулап алу мақсатына байланысты жүргізілген зерттеулер нәтижесінде аталған аймақтың географиясы, тарихы мен этнографиясына арналған мағлұматтар пайда бола бастады. Қазақ халқын зерттеушілер тұтастай ғылыми түрде тарихи этнографиялық тұрғыдан жазбаса да оның тарихын, тұрмысы мен мәдениетін сипаттаған деректер жыл сайын көбейе берді.

Өзбекстандағы қазақ диаспорасын құрап отырған қандастарымыз жөніндегі мәліметтердің көбею кезеңі Ресей патшалығының Орта Азия мен Қазақстан территориясын отарлаумен байланысты. Патша өкіметі Орта Азия мен Қазақстанды жаулап алу үшін олар әртүрлі саясат негізінде саудагерлер, миссионерлер, т.б. жіберу арқылы алдын ала барлау, зерттеу жұмыстарын жүргізгендігі белгілі. Сондықтан, Орта Азия мен Қазақстан территориясындағы халықтардың тұрмыс тіршілігіне қатысты XIX ғ. зерттеушілердің еңбектерінен алуан түрлі мағлұматтарды кездестіреміз. Мәселен, Өзбекстан жалпы Орта Азия қазақтарының тұрмысы мен мәдениеті, орналасуына байланысты П. Паллас (Паллас, 1778) жалпы сипаттамалық тұрғыдағы мәліметтерді берсе, Сырдария бойын мекендеген қазақтардың орналасуы, дәстүрлі шаруашылығы, тіпті олардың өсірген дақылдары, өсіру технологиялары жөнінде Бурнашев, Поспеловтың (Поездка Бурнашева, 1851) еңбектерінен кездестіреміз. Хиуа өңіріндегі қазақтардың қоғамдық құрылысы, жалпы олардың сол жерді мекен етіп, XIX ғ. басында қазақ ақсүйектерінің билік құрғандығы жөнінде И. Фальк (Сиверс., Фальк., 1999) мәліметтер береді. Көрсетілген мәліметтер Хиуа өңірінде қазақтардың ерте кезден мекендегенін көрсетеді.

Түркістан өлкесі оның ішінде қазіргі Өзбекстан территориясына кіретін Ташкент, Жызак т.б. уездегі халықтардың этникалық құрамы, саны, тарихы этнографиясына көңіл бөлумен қатар, аймақтың географиялық ерекшелігіне мән берген А.И. Макшеевтің «Описание низовьев Сырдарья», «Географические, этнографические и исторические материалы по Средней Азии» еңбегінде қазақтардың орналасуы мен рулық құрамын сандық мәліметтермен былай көрсетеді: «Қазақтар Түркістан генерал-губернаторлығының Жызак, Ходжент, Ташкент және Сырдарияның арғы жағы бөлігінен басқа жерінің барлығында тұрақты тұрмай, аз мерзімге басқа уездерден және Бұхара иеліктерінен келіп-кетіп тұрды. Бұхара иелігі орыс әскерінің ерекше ықпалында болды, сондықтан онан келген қазақтар халық санағына кірмей қалатын», -деп жазды (Макшеев, 1868:45). Ол сондай-ақ зерттелініп отырған аймақтағы халықтардың ұлттық құрамының уездер бойынша үлес салмағын сандық мәліметтермен көрсеткен.

Сол сияқты П.И. Пашиноның «Туркестанский край в 1866 г.» (Пашино, 1868:127) деген еңбегінде дала қазақтары мен отырықшы қала халықтарының тұрмысы мен мәдениетін сипаттай отырып, Ташкент уезі қазақтарының рулық құрамы, қоныстары, кәсібі жөнінде және Шыршық өзені бойын негізінен қазақтың қаңлы және шанышқылы рулары мекендегенін айта келіп, олардың антропологиясы яғни бет пішіні өзбектермен ұқсас екендігін, оның ұқсас болуы бұл халықтардың этногенетикалық түп тамырының бір екендігіне мән береді. Орта Азиядағы халықтардың облыс, уездер бойынша сандық, этникалық құрамы жөніндегі мәліметтерді М.А. Терентьевтің «Статистические очерк Средне-Азиатской России» еңбегінде: «Шыршықтың арғы бетіне шанышқылы руы ғана өткен. Ангренге жақындаған сайын қазақтар сарттар мен құрамаларға қарағанда азая түседі», - деп көрсетеді (Терентьев, 1874:73). Сол сияқты орыс отаршыларының Орта Азияны отарлау саясаты жергілікті халықтардың құқығын таптау, т.б. мәліметтер М.А. Терентьевтің «История завоевания Средней Азии» (Терентьев, 1906), Н. Дингельштеттің «Наша колонизация в Средней Азии» (Дингельштет, 1892), т.б. еңбектерінде ашық баяндалған. Бұл зерттеулерде патша өкіметінің жергілікті халықты менсінбей, отаршылық саясатты қандай тәсілдермен жүзеге асырғандығы жөнінде жазылады. Еңбекте патша өкіметінің Орта Азияны жаулап алу тарихы баяндалғанмен ондағы халықтардың отаршыларға қарсы ниеті көзқарасы жеткіліксіз мағынада көрсетілген.

Түркістан өлкесінің өкімшілік-аумақтық бөлінуін, оның ішінде Сырдария облысының уездерге, болыстықтарға бөлінуін, ондағы халықтардың этникалық құрамын, санын, орналасуын, тұрмысы мен мәдениетіндегі этнографиясын, Ташкент уезіндегі 28 болыстықтың 17-інде қазақтар тұратындығын Ю.Я. Янсонның редакциялық басшылығындағы «Записки императорского русского географического общества» деген еңбегінде (Янсон, 1874) баяндалады.

Өзбекстандағы қазақтардың мал шаруашылығына байланысты мағлұматтар, мәселен көші-қон жағдайлары мен жайылымдары, оларда төрт түлік мал түрлерінің қайсысы көбірек өсірілетінділігі, оларды бағу, күту тәртібі жайлы А.К. Геинстің «Очерки Туркестана. Степь и кочевники» (Геинс, 1874) деген еңбегінде жан-жақты баяндалады.

Л.Ф. Костенко «Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа» деген еңбегінде (Костенко, 1880) Түркістан генерал губернаторлығының облыстардағы халық саны, ұлттық құрам бойынша көрсетіліп, олардың негізгі шаруашылығы, материалдық мәдениеті, қазақ халқының мал шаруашылығындағы негізгі өсіретін мал түліктері, баспана, киімдері жөнінде жан-жақты мағлұматтар береді. Сонымен қатар мал түліктері мен егістік өсіруде уездер бойынша үлес салмағы таразыланған.

Қазақтардың негізгі шаруашылығы, кәсібі жөнінде «Хозяйственный быт киргизского, сартовского и русского населения - юго-восточной части Чимкентского уезда Сырдаринской области» деген еңбекте (Юферов, 1910) қазақтар мен сарттардың шаруашылығын салыстырып, егістік егудегі әдіс тәсілдер, еңбек құралдарын жан жақты сипаттай отырып, сарттардың ықпалымен қазақтар да мақта өсірумен айналысқанын көрсетеді.

1870жж. Әмудария өңірінде тұрған қазақтардың орналасуы, шаруашылығы, өлкенің топографиялық сипаттамасымен, ондағы халықтардың өзара қарым қатынасы жөніндегі мәліметтер жөнінде А.В. Каульбарс: «1873 ж. Әмударияның батыс ағысында қазақ рулары: байұлының адай, алаша рулары,

Үлкендарияның жоғары және төменгі ағысында жетірудың табын руы және өлімұлының шекті руы, ал қоңыраттың оңтүстігіне қарай негізінен адайлар, Шуманай мен Қиятжарғанның жоғары және орта ағысында қарақалпақтармен аралас адай және алаша, Шортамбайдың сол жақ жағалауында табындар, оңтүстігіне қарай қаракесек руы орналасқан. Лаудан бассейнінде (бұрынғы Айбұғыр заливінде) адай, алаша, табын және шектілер мекендеді», - деп жазады (Каульбарс, 1881:436). арнайы жүргізілген экспедиция материалдарынан, И. Гейер (Гейер, 1908), К. Пален (Пален, 1910) қазақ халқының шаруашылығына қатысты мақалаларын жазса, А. Хорошхиннің (Хорошхин, 1876) Хиуа хандығындағы қазақтардың рулық құрамы, орналасуы, шаруашылығы және тұрмысы жөнінде мәліметтер береді.

А. Аристов Түркістан өлкесіндегі оның ішінде Өзбекстандағы қазақтардың рулық құрамы мен орналасуы, рулардың ежелгі тайпалармен байланыстылығы жөнінде «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» деген еңбегінде: «Қаңлы тайпалары ғасырлар бойы оңтүстік-батысқа қоныс аудару қалпын жалғастыра отырып, қазіргі кезеңде туыс шанышқылы тайпаларымен бірге Сырдария және Шыршықты мекендейді. Олар Сырдарияның орта ағысындағы мекенін сақтап қалып, Орта Азия мен Қазақстан халықтарының қалыптасуында, олардың саяси және этникалық тағдырында маңызды роль атқарған», - деп жазады (Аристов, 1897:76). Ол қазақ руларының шығу төркінін де талдаған, оның еңбегі қазақ халқының шығу тегіне қатысты зерттеулеріде әлі күнге дейін өзінің маңызын жоғалтқан жоқ.

XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. бас кезеңінде қазақ отбасына байланысты жазылған этнографиялық материалдар баршылық деуге болады. Ә. Диваев (Диваев, 1889) қазақ этнографиясына, рухани мәдениетіне байланысты 130 дан астам зерттеуді басып шығарды. Ол әсіресе қазақ тұрмысын, ондағы үйлену, бала өсіру, оны тәрбиелеуге байланысты әдет – ғұрыптарды, қазақ халқындағы діни сенім – нанымдарды шынайы көрсетумен бірге мал өсіру, оны бағып – күту барысында жасалатын әр түрлі ырым – жырымдар, малда кездесетін ауру түрлері, оларды емдеу әдістері жайында жан-жақты мәліметтер береді.

Өзбекстандағы қазақтардың тарихы мен этнографиясын талдап, жүйелі жазуда Н.И. Гродековтің «Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области» деген еңбегінің маңызы зор (Гродеков, 1889). Ол Сырдария облысы оның ішінде Ташкент уезі қазақтарының тұрмысы мен мәдениет ерекшеліктерін ашып көрсетуге тырысқан. Зерттеуде Ташкент уезі қазақтарының орналасу аймағын көрсете отырып, олардың үйлену, ондағы «қалың малдың» мәнін оның мөлшерін айқындап, ғылыми тұжырымдар жасап, бала туу және оны тәрбиелеу, өлікті жөнелтуге байланысты әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін жан-жақты көрсете отырып, оларды басқа да қырғыз, өзбек халықтарының мәдениетімен салыстырады.

Сондай-ақ, Түркістан өлкесіндегі Ташкент, Ходжент, Жызақ, Қаттақорған, т.б. уездегі қазақтардың жайлау-қыстауларының орны, көші-қон жолдары мен оның тәртібі, тұрмыс салты, қазақ, қырғыз атауларының шығу төркіні, Сырдария мен Амудария бойын мекендеген халықтардың ирригациялық жетілдірілген тәсілдерін менгергендігі туралы, су арналарын пайдалану салаларында патша өкіметінің әкімшілік-аумақтық жағынан бөлу саясатының іске аспағандығы жайындағы тұжырымдарды Н.А. Маевтың (Маев, 1872) еңбектерінен білуге болады.

Қазақ халқының этникалық тарихын, этнографиясын зерттеуде орыс және

батыс зерттеушілерінің өзіне дейін айтылған пікірлерін талқыдан өткізіп, жүйелі түрде зерттеп, тұрмыс салтының ерекшеліктерін ашып, ғылыми тұжырымдар жасаған алғашқы еңбектердің бірі, үш бөлімнен тұратын А. Левшиннің «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» еңбегі де қазірге дейін қазақ халқының этникалық тарихы мен этнографиясын жазуда құнды дерек болып табылады (Левшин, 1832). Мәселен, А.И. Левшин қазақтардың Ташкент иелігі аймағында әлімсақтан бері өмір сүріп, Ташкентті өзіне қарату мақсатында соғыс жүргізгендігін XVI ғасырдағы қазақ даласы мен Орта Азия елдерін аралаған саяхатшылар мен зерттеушілердің мағлұматтарын негізге алып, өз еңбегінде 1558-1559 жылдары Бұхарада болған Джекинсонның Ташкент билеушісі көп санды, түрі сұсты, мүсылман дінін тұтынушы, қазақтармен соғысты деп жазған мәліметін, 1534 жылы күші мол қазақтардың Ташкентті алу үшін соғысқандығы және Ташкент билеушілерінің екі рет жасаған қарсылығына қарамастан олардың жеңгендігі жөніндегі Иоанн Грозныйдың елшісі Данил Губиннің мәліметтерін келтіреді (Левшин, 1832:155). Сондай ақ, оның еңбегінен жоңғар шапқыншылығы кезеңіндегі қазақтар жөнінде: «1723 ж. Қалдан Серен Түркістан, Ташкент және Сайрамды алғанда ұлы және орта жүздің кейбір бөлігін бағындырды. Ұлы жүздің кейбір қалған бөлігі мен аз ғана Орта жүз Ходжентке көшсе, Орта жүздің тағы бір үлкен бөлегі Самарқандқа, кіші жүздің бір тобы Хиуа мен Бұхараға көшті», - деп жазды (Левшин, 1832:167). Дегенмен де А. Левшиннің еңбегінде қазақтың феодалдық қоғамына тән қарама-қайшылықтар, патриархалды рулық қауымның ыдырауы, олардың мәні тіптен қарастырылмаған.

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. бас кезеңіндегі Орта Азиядағы халықтардың тарихы, этнографиясы жөніндегі құнды деректерді орыс есепшілері мен қоныс аударушылар ұйымы да берді. Олардың көшіп келетін орыс мұжықтары үшін қазақ жерін есепке алуы, жерін тартып алуы, соның нәтижесінде қазақ халқының шет жерлерге көшуі, кедейленуі, онда тұратын халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы т.б. жан-жақты қарастырылады.

Түркістан өлкесінің табиғи-географиясын, тарихи этнографиясын сипаттап, Орта Азиядағы қазақтардың этникалық тарихы, рулық, этникалық құрамы, саны, этнографиясы жөнінде құнды мәліметтер берген ауыл шаруашылығының маманы В.И. Масальскийдің еңбегін жатқызуға болады (Масальский, 1913). Еңбек Семенов-Тянь-Шанскийдің басшылығымен шыққан көп томды «Россия» жинағының 19 томында «Түркістан өлкесі» деген атаумен аталады. Мұнда ол жоғарыда көрсетілген мағлұматтардан басқа өлкенің шаруашылығы, әлеуметтік жағдайын көрсететін материалдарды да толық бере алған. Бірақ, ол да қазақ тұрмыс – тіршілігіндегі егіншіліктің орнын дұрыс көрсетпей, отырықшы мәдениеттен құралақан етіп көрсетеді.

Өзбекстандағы қазақтардың рулық құрамы жөніндегі мәліметтерді М. Тынышпаевтың еңбектерінен де кездестіреміз. Ол жалайыр руының да қоныстану тарихының тамырын XIII-XI ғасырға жатқызып былай деп жазады: «Шыңғыс хан билігі кезеңінде төртке бөлінген Жалайырлардың бір бөлігі Шыршық және Ангрен өзені бойында нығайып «Жалайыр ордасы» деген атпен тарихта белгілі болған, сондай ақ Шағатай кезеңінен (1370 жылдан) Шыршық өзенінің жағалауында Жалайырдың Балғалы руы мекендеді. Олардың үлкен бір бөлігі Шу өзеніне қарай ығысса, кедейленген бөлігі Ангренде қалып қойған», -деп жазады (Тынышпаев, 1926 :8).

Сол сияқты И.И. Гейердің еңбектерінде де көптеген мәліметтерді келтіруге болады (Гейер, 1908). Автор Ташкент уезіндегі егіншілікке

арналған жер көлемін, оның қаншасы суармалы, қаншасы тәлімі жерлер екендігін айта келіп, олардағы жердің бөліну ыңғайлығына қарай өсірілетін дақылдар: бидай, тары, күріш, жүгеріні көбірек екендігі туралы баяндайды. Бірақ, әрине, И.И. Гейердің еңбегінен мынау қазақтың, мынау өзбектің егістігі деп, нақты көрсетілген мәліметті кездестіре алмаймыз. Дегенмен де Ташкент уезі Шыршық өзенінің жағалауларында қаңлылар мен шанышқылар мекендегендігін еске алатын болсақ, Шыршық өңіріндегі халықтардың шаруашылығына қатысты мағлұматтарды талассыз қазақтардың үлесіне жатқызамыз.

Сол сияқты қазақ халқының тек шаруашылығы ғана емес, тарихы, этнографиясына байланысты деректерді Александров Н.Н. «Земледелие в Сырдарьинской области» (Александров, 1916) еңбегінде Сырдария облысының көшпелілері Әмудария бөлімінде, Ташкент уезінің Жаусоғым, Болат, Алтын болыстығында мал шаруашылығымен айналысқандығы жөнінде жан-жақты мәліметтер беріледі.

Жалпы, қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығына қатысты толыққанды мәліметтерді «Очерки хозяйственной жизни Туркестанской республики» (Очерки..., 1921), «Материалы по землепользованию туземного кочевого населения района Голодной степи и прилегающие местностей Ходжентского и Джизакского уездов. Самаркандская область» (Материалы, 1914) т.б. еңбектерден алуға болады. Сонымен қатар соңғы еңбекте қазақтардың орналасуы, рулық құрамы қарастырылған. Оның ішінде қоңырат руының Ташкент уезінің Ірі жар болыстығында, Ходжент және Жызак уезінде кіші жүздің Рамадан, Кердері руларының тұратындығы баяндалып, олардың таралу тарихына мән береді. Қазақтың негізгі шаруашылығы мал шаруашылығы мен егіншіліктің дамуы жөнінде Кеңес дәуірінің алғашқы жылдарында шыққан еңбектерден де толыққанды материалдар аламыз. Ол мына еңбектерде: «Сельское хозяйство в Туркестанском крае. Составленном А.И. Шахназаров (Шахназаров, 1908), «Отчет Сырдаринского экономического Совета за 1921-1922 гг. хоз. год.» (Отчет, 1925), «Материалы комиссии экспедиционных исследований АН СССР. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда. Исследование 1926 г. Вып. VI.» (Материалы, 1927) сондай ақ халықтар арасындағы қарым - қатынас, байланыс (қазақтар мен түркімендер) олардың ықпалы, т.б. әр уездердегі көшпелілер мен отырықшылардың саны, мал саны және егістік көлемі, өсірілетін дақылдары, шаруашылықтың қай түріне қай халық бейімділігі қарастырылған.

Түркістан өлкесінің тарихи географиялық сипаттамасы мен халқының құрамы жөніндегі деректер Н.Л. Корженевскийдің «Физико-географический очерк Средней Азии (Корженевский, 1925) еңбектерінде, Н.И. Балашевтың «Экономическая география Средней Азии» (Балашев, 1924) және «Узбекистан и сопредельные Республики и области» (Балашев, 1925) еңбектерінде де құнды мәліметтер жеткілікті. Ол бұл еңбектерінде Қазақстанмен Өзбекстанның шекарасын бөлісуде Зеңгі ата, Ниазбек болыстықтарындағы қазақтар өздерін Қазақстанға қайтаруды сұрағандығын, осы өңірдегі халықтардың сандық, этникалық құрамын көрсетуі, Бұхарада қазақтар басым Кенимех ауданының құрылуы жөніндегі мәліметтермен қатар Түркістан республикасындағы суармалы және тәлімі егістік көлемін облыстар, уездер бойынша көрсете отырып, 1917 ж. егістік көлемі 1915 ж. салыстырғанда қысқарғанын, көшпелі және жартылай көшпелілікпен айналысатын қазақтардың шаруашылығында ең бірінші қой мен жылқы басты орын алатындығын айтады.

XIX ғ. Өзбекстан территориясы аумағындағы қазақтардың саны,

шаруашылығы, қонысы жалпы тұрмысы мен мәдениеті жөніндегі мәліметтер әр жылдардағы «Обзор Сырдарьинской области (1885, 1888, 1896, 1901, 1906 жж.), «Обзор Ферганской области (1881, 1884, 1891, 1895 жж.) т.б. жинақтардан таба аламыз. Мәселен, 1896 жылғы санында 1895 жылғы ауыл шаруашылығын сипаттай отырып, былай жазады: «Сиырды отырықшы халықтармен бірге көшпелі халықтарда өсіреді. Қазақ сиыры орыс сиырларынан қалыспай 5-7 литрге дейін береді», - деп жазды (Обзор..., 1896). Жинақтарда аталған облыстарда жыл сайын жүргізілетін арнайы барлау, зерттеу барысында жинақталған мәліметтер сипатталып берілген.

Жалпы, қазақтардың тарихы, этнографиясы, демографиялық құрылымы, шаруашылығы жөніндегі құнды деректерді «Түркістан хабаршысы» атты мерзімдік басылымдардан да таба аламыз. Қазіргі кезеңде Ташкент қаласында Науай атындағы Орталық кітапхананың сирек қор бөлімінде 555 томдық «Түркістан жинағы (Туркестанский сборник)» сақтаулы. Осы жинақтардан да орыс отары кезіндегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, дәстүрлі мәдениеті және этнографиялық тұрғыда жазылған мақалалар да кездеседі.

Өзбекстанды жалпы Орта Азия республикаларын аудандастыруға байланысты «Материалы по районированию Узбекистана» (Материалы, 1926), Н.Б. Архипов «Средне-Азиатские республики» (Архипов, 1930) т.б. мағлұматтар маңызды болып саналады. Өзбекстандағы қазақтардың саны, орналасу ареалы жөнінде Кеңес өкіметі кезінде шыққан И.И. Зарубиннің «Список народностей Туркестанского края» еңбегінің (Зарубин, 1925) орны айрықша. Ол бұл еңбекте 1917 ж. санақтың негізінде Түркістан өлкесі халықтарының санын, ұлттық құрамын және орналасуын көрсетіп береді.

1924-1926 жж. Орта Азияның ұлттық-мемлекеттік шекарасын межелеудің нәтижесі, оның халықтар дамуындағы маңызын көрсеткен Т.А. Жданконның «Национально-государственное размежевание и процессы этнического развития у народов Средней Азии» (Жданко, 1967), Х.Т. Турсыновтың «Образование Узбекской Советской Социалистической Республики» еңбектерін атап кету керек (Турсынов, 1957).

Кеңес өкіметі кезеңінде қазақ диаспорасына оның ішінде Қарақалпақстанда мекендейтін қазақтардың тарихы мен этнографиясына арналған көлемді зерттеу У.Х. Шалекеновтың архив деректерімен далалық зерттеулер негізінде жазылған «Казахи низовьев Аму-Дарьии. К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII - XX вв» (Шалекенов, 1966) еңбегінің маңызы зор. Белгілі ғалым, тарихшы У.Х. Шалекенов зерттеуде Қарақалпақстандағы қазақтардың аймаққа қоныс аударуының тарихи себептеріне, санына, рулық құрамына, орналасу көздеріне тоқтала отырып, қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығындағы ерекшеліктеріне, материалдық және отбасылық қатынастарындағы этнографиялық болмысына толыққанды, ғылыми сараптама жүргізген мәліметтер береді. Сонымен қатар Әмудария бойында 200 жылдан аса мекендеп отырған қазақтардың жергілікті қарақалпақ, түрікмен, өзбек халықтарымен қарым қатынасын яғни өзара ықпалдылық мәселелерін жан-жақты қарастырады.

С.К. Камаловтың «Каракалпаки в XVIII-XIX вв. (к истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами)» еңбегі (Камалов, 1968) Хиуа хандығындағы қарақалпақтар мен қазақтардың Ресеймен қарым қатынасы, жергілікті халықтың Хиуа хандығына қарсы күресін көрсете отырып, олардың дәстүрлі мәдениетіне енген өзгерістерге талдау жасайды. Сонымен қатар автор, қарақалпақтардың басқа халықтармен оның ішінде қазақтармен өзара байланысы мен тарихи-этнографиялық бірлігін жан-

жақты қарастырады. И. Муляджановтың екі кітабы «Население Узбекской ССР.» (Муляджанов, 1989), «Демографические развитие Узбекской ССР.» (Муляджанов, 1983), Сол сияқты И.Р. Муляджановта Кеңес дәуіріндегі Өзбекстан халықтарының үлкен этносы мен этникалық топтарының демографиясын әлеуметтік-экономикалық сипатын статистикалық мәліметтер мен халық санағы негізін талдап, олардың өсу, кему бағытын көрсетеді. Л.П. Максакованың «Тенденции демографического развития в Узбекистане», «Миграция населения Узбекистана» т.б. еңбектерінен көптеген мағлұматтар алынады (Максакова, 1986).

Қазақ-өзбек қатынастарына байланысты С. Мадуановтың (Мадуанов, 1990), С. Мадуанов пен М. Шалекеновтың «История взаимоотношений народов Туркестана в XVIII-начале XX вв.» (Мадуанов, 2000) және У.Х. Шалекенов пен М.У. Шалекеновтың «История и этнология народов Амударьи и Сырдарьи в XVIII-XX вв.» (Шалекенов, 2003) және т.б. еңбектерінде Сырдария мен Өмудария өзендері бойында орналасқан халықтардың тарихы, этнографиясы, шаруашылығымен қоса жергілікті халықтар арасындағы өзара байланыс пен ықпалдылық мәселелерін де қарастырады. Авторлар ирригациялық құрылыс жүргізудегі халық тәжірибесін, мал шаруашылығын, егіншілікті жүргізудегі халықтық тәсілдерді, балық аулау және онымен байланысты кәсіпкершілікті жан-жақты көрсете алған.

Өзбекстандағы қазақтардың «ирредент» не «диаспора» болып қалыптасу тарихын, қоныстану себептерін, орналасуын, сандық құрылымын ашуда К.И. Кобыландиннің Өзбекстан қазақтарының демографиясы жөніндегі мақаласы (Кобыландин, 2008) және К.И. Кобыландин мен Г.М. Меңдіқұлованың «Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы» атты еңбектерінің маңызы зор (Кобыландин, 2009).

Өзбекстан қазақтарына қатысты деректер. Өзбекстандағы қазақтардың демографиялық ахуалын орыс отары кезеңінен қазірге дейін талдауда олардың өсу динамикасын, республикалардағы қазақтардың сандық үлес салмағын көрсетуде «Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып.1. СПб., 1872-76», «Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып.V. СПб., 1879», «Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып.IV. СПб., 1880», «Материалы Всероссийских переписей 1897 г.», «Статистический ежегодник 1917-1923 гг. состав. Под ред. Д.П. Красновского», «Хозяйственный план Туркеспублики на 1923-1924 гг. Ташкент, 1923 г.», «Материалы Всероссийских переписей 1917, 1920 г.», «Материалы переписей населения Узбекской ССР. 1926 г.», «Всесоюзная перепись населения за 1926 г, 1936 г, 1939 г, 1959 г., 1970 г., 1979 г, 1989 г.», «Агентство РК по статистике «Миграция населения» Итоги переписей населения 1999 года.», т.б. Қазақстан Республикасы, Өзбекстан Республикасы, т.б. алынған материалдардың деректік ролі жоғары. Мәселен, жоғарыда көрсетілген 1872 ж. шыққан статистикалық қазақтардың санына байланысты мынадай мағлұмат беріледі: «Сырдария облысы бойынша 528780 қазақ, қырғыз саны беріліп, оның 110000-ы Ташкент (Құрама) уезінде, 260-ы Ташкент қаласында, Ходжентте - 4300, Жызақта - 2100, осы әкімшіліктер бойынша барлығы—116660 қырғыз, қазақ саны көрсетіледі (Материалы, 1827). Осы сияқты бір жыл бұрынғы мәліметпен салыстырғанда қазақ саны Ташкент уезінде 7375 ке көбейсе, оның есесіне Жызақтағы қазақ саны 9100-ге азайған. Келтірілген мәліметтерде халық санында үлкен ауытқулар бар. Мұндай сәйкессіздіктер ең алдымен қазақтардың қоныстарын жиі-жиі өзгертуіне, екіншіден өздерінің санын жасырып қалуымен де байланысты болды.

Қазақтардың қалыптасуы мен қоныстану тарихын айқындайтын, шекара бөлу нәтижесіндегі қандастарымыздың «диаспораға» айналуын көрсететін нақты мағлұматтар Өзбекстанның Орталық Мемлекеттік архиві қорында да көп кездеседі.

Орта Азиядағы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінен (ӨРОМА) алынған 25 қор, 1-тізбе, 1717-істе Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы Орта Азия территориясындағы облыстар бойынша егістікке жарамды жер көлемі, саны, суармалы және тәлімі егістік жер көлемі, қожалықтағы мал саны мен жергілікті және қоныс аударушылар арасындағы егістік жер алқаптары жөнінде деректер беріледі (ӨРОМА, 1717).

ӨРОМА 34 қор, 1 тізбе, 421 істе (Положение о землеустройстве кочевников, переселенческих поселков и казачьих станиц) (ӨРОМА, 421) мұнда отырықшылыққа көшкендер, казак станицалары мен қоныс аударушылар поселоктарындағы халықтарға жер иеленудің бірінғай нормаларын бекітеді. Казактар мен қоныс аударушылардың басып алған не олардың еңбек нормасынан артық жерлердің барлығы 1916-1918 жж оқиғалармен орыс патшасынан қашып, жерінен айырылған халықтарды қайта өз жеріне орналастыру жөніндегі мәліметтері.

ӨРОМА 20 қор, 1 тізбе, 5 іс (Государственная плановая комиссия, - Народное хозяйство Туркестана и его восстановление) (ӨРОМА, 5) 1918-1921 жж аралығындағы Сырдария, Ферғана және Самарқанд облыстарындағы мал санының, егістік алқаптарының қысқаруы, егістік дақылдары өнімінің әр жылдардағы өсу, кему арақатынасын көрсететін деректер береді. Мәселен, осы істегі 30 парақта: «... Сильное сокращение богарных посевов и скота свидетельствует о глубоком расстройстве всего хозяйство кочующих киргизского население, а вероятно очень сильно пострадал и самый состав население...», - деп жазылды.

ӨРОМА 86 қор, 1 тізбе, 2150 іс (ӨРОМА, 2150) (Протокол № 4 Заседания Президиума Средне-Азиатского Ликвидационного комитета 29 января 1925 г.) Орта Азия республикаларына бөлінген ауыл-шаруашылық жер көлемі мен мал бөлінісі жөнінде сондай ақ, осы істегі жаңа мемлекеттік құрылымдар бойынша халықпен мал санына байланысты жасалған статистикалық комиссияның берген мәліметінде мемлекеттердің жер көлемі, халық саны, мал саны жөнінде мағлұматтар берілген. Аталған қордың 2145 істе (ӨРОМА, 2145:192-193) Бұхара республикасы халықтарының ұлттық құрамы жөнінде мағлұматтар аламыз. Сол сияқты Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында Ходжент округіне кейіннен Бұхараға қараған Кенимех ауданында қазақтар жеке ауданды 77,7 %, Ташкентте 15,5 % құрады. Сол сияқты Ташкент округінің Жоғары Шыршық ауданында 90,5%-ке дейін, Орта Шыршық ауданында – 44,1% казак, 24 % құрама, 29,1 % - өзбек, Төменгі Шыршықта 45% - казак, 38 % - өзбек, 17 % құрама болса, Ангренде 83,3% құрама қалғаны өзбек, қазақтар болды (ӨРОМА, 2145:30).

ӨРОМА 90 қор, 9 тізбе, 248 істе (ӨРОМА, 248:31-39) (Н/ф Министерства сельского хозяйства УзССР) деректе 1947 ж. Ташкент қаласы және Ташкент облысындағы өнеркәсіп орындарына ҚазКСР-нің жалға берілген жерлерінің тізімін Өзбекстанға бекіту жөніндегі материалдар берілген,

ӨРОМА 12 қордан 1 тізбе, 9 істе (ӨРОМА, 9) (Постановление комиссии Турцика и Туркомиссии ВЦИК. 9 декабря 1921 г.) қазақтармен түркімендердің көші-қонының араласып жатқанын, жайылым жерлерге байланысты екі халықтың арасындағы қақтығыс жөніндегі мәліметтер мен қоса, p-29, 3 тізбе,

1612 істе, пп. (ӨРОМА, 1612:137-139) Түркеспубликасының егіншілігі мен мал шаруашылығы жөніндегі деректерді де кездестіруге болады.

ӨРОМА P-1 қор, 1-тізбе, 721 іс, 349-356 пп. (ӨРОМА, 721: 314-315) деректе Түрікменстандағы оның ішінде Красноводск, Полторацк округтерінде орналасқан қазақтардың кәсіпкершілігі түз өндіруде, балық аулауда түрікмендермен салыстырғанда төзімді, қандай іске де бейім екендігі жөнінде айтылған. Аталған қордың 706 істе (ӨРОМА, 706:63-64) Орта Азия республикаларының шекарасын нақтылау жөніндегі деректерді, 707-істе (ӨРОМА, 707:158-159); 704 іс, 18-21 пп (ӨРОМА, 704:18-21) шекаралас жерлердегі даулы территорияларды реттеу комиссиясының есебін мен Ташкент уезінің Ниязбек, Зеңгіата, Болат болыстығына қатысты шекара мәселесі қарастырылса, р 39, 2 тізбе, 454 іс, 20-24 пп (құпия құжат) Сонымен бірге Ташкент округіндегі сельсоветтер бойынша ұлттық құрамы – 41 қазақ, 76 өзбек, 3 тәжік, 32 аралас болса, Кенимех ауданында –10 қазақ, 3 аралас сельсовет, аудандық атқару комитеті Ташкент округі бойынша – 43, Самарқандта -1, Өзбекстандағы сельсоветтің төрағасы Ташкент облысында - 46 қазақ, Самарқандта - 4, Әндіжанда -1, Қоқанда- 1, Ходжентте-3, Зеравшанда-2, Қашқадарияда- 1 қазақ болды, ал, аудандық съездің құрамында 190 қазақ болғандығын көрсетеді (ӨРОМА, 454:20).

Осы (ӨРОМА, 454) құжатта Ташкент уезінің жоғарыдағы болыстықтарына қатысты былай дейді : «При рассмотрении вопроса в специальных комиссиях при Средне-Азиатском Бюро ЦКРКП и Ликвидкоме выяснилось, что основной причиной разногласий между киргиз-казаками и узбеками является судьба Каунчи, первой станции, лежащей к югу от Ташкента по Ср. Аз. железной дороге в непосредственной близости от 6 упомянутых выше киргизских зачирчикских волостей, отданных узбекам (с населением в 59.200 душ. об. пола). Станция эта входит в Каунчинское (киргизское) сельское общество. Передача ее киргизам отрезала бы Ташкент по единственной железно-дорожной магистрали от остальной узбекской территории и через Халдарминское сельское общество (также киргизское) связало бы коридором, территориально Кирреспублику с зачирчикскими волостями» сияқты деректер ұлттық-аумақтық шекаралардың қалай бөлінгендігі жөнінде деректер беріледі (ӨРОМА, 454:22).

ӨРОМА 17 қор, 1 тізбе, 335 істе, (ӨРОМА, 335:32-38) Мырзашөл уезі қазақтарының жерін Грузияға жалға беруіне байланысты 860 істе 27-31 пп (н/ф Турцик) (ӨРОМА, 860:27-31), 1 қор, 4 тізбе, 1380 істе (ӨРОМА, 1380) Ташкент және Наманган уездерінің шекарасында жайылым жерлерге байланысты екі жақтың ұрысын шешуге байланысты қаулыны келтіре кетейік: «1910 г.1 июля я мировой судья 2 участка Наманганского уезда рассмотрел настоящее следственное производство нашел, что из показаний допрашенных на предварительном следствии потерпевших и свидетелей усматривается, что никакого ограбления юзскими киргизами Чаткальских киргиз на место Коксай Чаткальского волостей произведено не было, никакого сопротивления властей со стороны юзских киргиз допущены не было» бұл деректерден юз этникалық тобы жөнінде мәліметтер білеміз.

Қорытынды. Қорыта келгенде XIX ғ. II жартысы XX ғ. бас кезеңіндегі зерттеулерде, жинақтарда тікелей Өзбекстан қазақтары зерттеу нысанына айналмағанмен сол аумақтың территориясында «ата жұртта» отырмыз деген қазақтар жөнінде көптеген материалдар мен зерттеулер талданды. Аталған кезеңдегі материалдарда көбіне «Түркістан өлкесі» одан кейін «Орта Азия» деп алынып, осы әкімшілік-территорияда өмір сүріп отырған халықтар зерттелді. Мақалада көрсетілгендей, Өзбекстандағы қазақтардың

кейбір тобының қоныстану тарихы ертеден басталатындығы айтылды. Оған аталған территорияда мекендеген шанышқылы, қаңлы, жалайыр тайпалары, т.б. нақты дәлел.

Мақалада жарияланбаған архив құжаттарын талдау барысында 1924 ж. Орта Азия елдерінің этникалық территориясын межелеу нәтижесінде қазақтардың тарихи Отанынан ажырап, «ирредент» тобына кіргендігі, шекара межелеу барысында жіберілген олқылықтар: Ташкент уезінің Ниязбек, Болат, Зеңгіата болыстығы мен Қауыншы селосы, Қырғызстанның Қанжайлау, Сусамыр, Арғын селосына байланысты шекараның дұрыс бөлінбеуі, т.б. сол кезеңдегі бұрмалаушылықты көрсетеді.

Мақалада қолданыс тапқан статистикалық мәліметтер мен әр кезеңдерде жүргізілген санақтар нәтижелерін салыстыра отырып, Кеңес өкіметінің 30 жылдарға дейін жүргізілген санақтарында ауытқушылықтың болғандығына көз жеткізуге болады. Жалпы алғанда, Өзбекстандағы қазақтар жөніндегі зерттеулермен деректерді негізге ала отырып, олардың қазіргі кезеңдегі саяси-әлеуметтік құқықтары мен этномәдени даму деңгейін зерделеуге болады.

Әдебиеттер:

Айдосов А. Қазақ диаспорасының қалыптасуы // Қазақ тарихы. 1993. № 3. Б. 75-78.

Александров Н.Н. Земледелие в Сырдарьинской области. Ташкент, 1916. 256 с.

Арғынбаев А. Қазақ диаспорасының мәселелері мен тарихы // Ақиқат. 1992. №3. Б. 31. 37.

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. СПб., 1897. Вып. 3-4. С. 182-245.

Архипов Н.Б. Средне-Азиатские республики. М.-Л., 1930. 159 с.

Балашев Н.И. Экономическая география Средней Азии. Ташкент, 1924. 274 с.

Балашев Н.И. Узбекистан и сопредельные Республики и области. Ташкент: Узгосиздат, 1925. 97 с.

Диваев А.А. Несколько слов о киргизском хозяйстве // Русский Туркестан. Ташкент: Тип. Русский Туркестан, 1889. Т. 1. С. 83-93.

Дингельштет Н. Наша колонизация в Средней Азии // Вестник Европы. 1892. С. 46-58.

Жданко Т.А. Национально-государственное размежевание и процессы этнического развития у народов Средней Азии. Ташкент: Фан, 1967. 120 с.

Записки императорского русского географического общества. СПб.: Тип. Имп. АН, 1874. Кн 4. 718 с.

Зарубин И.И. Список народностей Туркестанского края // Труды комиссии по изучению племенного состава населения России и сопредельных стран. Л.: Изд-во СССР, 1925. Вып. 9. С. 24-78.

Ибрагимов С.К. «Михманнаме и Бухара» Рувбихана как источник по истории Казахстана // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Алма-Ата, 1960. С. 144-145.

Кабулдинов Р. Казахи России (вторая половина XVIII-начало XX вв.). Алматы: Баспалар үйі, 2009. 400 с.

Қалшабаева Б.К. Орталық Азиядағы қазақтар. Алматы: қазақ университеті, 2011. 406 б.

Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. (к истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами). Ташкент: Фан, 1968. 327 с.

Каульбарс А.В. Низовья Аму-Дарьи, описанные по собственным

исследованиям 1873 г. // Записки Русского географического общества по общ. геогр. СПб.: Тип. Имп. АН, 1881. Т. IX. 630 с.

Кинаятұлы З. Монғолиядағы қазақтар. Алматы: Ата жұрт, 2001. 318 б.

Корженевский Н.Л. Физико-географический очерк Средней Азии. Ташкент, 1925. 124 с.

Костенко Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. СПб., 1880. Т.1. 452 с.

Кобыландин К.И. Демографические характеристики казахов в Узбекистане в Советский период (по итогам Всесоюзных переписей) // Вестник КазНУ: сер. Восток. 2008. № 2 (43). С. 65-78.

Қобыландин К.И., Мендикулова Г.М. Ўзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. Алматы: Реиз, 2009. 296 б.

Козыбаев М.К. История и современность. Алматы: Ғылым, 1991. 254 с.

Коновалов А.В. Казахи Южного Алтая: (Проблемы этнической группы). Алма-Ата: Ғылым, 1986. 143 с.

Гейер И.И. Путеводитель по Туркестану. Ташкент, 1901. 255 с.

Гейер И.И. Весь русский Туркестан. Ташкент: Изд-во С.Ф. Конопка, 1908. 346 с.

Геинс А.К. Очерки Туркестана. Степь и кочевники. СПб., 1874. 137 с.

Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. Ташкент, 1889. 298 с.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., 1832. 304 с.

ӨРОМА. 25 қор. 1 тізбе. 1717 іс. 194, 204-206, 211-213 пп.

ӨРОМА. 34 қор. 1 тізбе. 421 іс. 54 п.

ӨРОМА. 20 қор. 1 тізбе. 5 іс. 28-30 пп.

ӨРОМА. 20 қор. 1 тізбе. 6 іс. 109, 184-186 пп.

ӨРОМА. 86 қор. 1 тізбе. 2150 іс. 39-41 пп.

ӨРОМА. 86 қор. 1 тізбе. 2145 іс. 192-193 пп.

ӨРОМА. 90 қор. 9 тізбе. 248 іс. 31-39 пп.

ӨРОМА. 12 қор. 1 тізбе. 9 іс. 39-41, 45 пп.

ӨРОМА. P-29. 3 тізбе. 612 іс. 137-139 пп.

ӨРОМА P-1 қор. 1 тізбе. 721 іс. 314-315, 349-356 пп.

ӨРОМА. P-1 қор. 1 тізбе. 704 іс. 18-21 пп.

ӨРОМА. p 39 қор. 2 тізбе. 454 іс. 20-24 пп.

ӨРОМА. 17 қор. 1 тізбе. 860 іс. 27-31 пп.

ӨРОМА. p-1 қор. 4 тізбе. 1380 іс. 38-40 пп.

ӨРОМА. 1 қор. 1 тізбе. 325 іс. 111 пп.

ӨРОМА. 86 қор. 1 тізбе. 5266 іс. 5 пп.

Пален К.К. Правовой быт туземного населения. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по Высочайшему повелению Сенаторским Гофмейстером графом К.К. Паленом. СПб., 1910. 211 с.

Паллас П. Путешествие по разным провинциям Российского государства. СПб., 1778. Т.2. 476 с.

Поездка Бурнашева и Поспелова в Ташкент в 1800 г. с примечаниями Я. Ханькова // Вестник РГО. СПб., 1851. Кн. 1. С. 56-64.

Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 году // Путевые заметки. СПб., 1868. 176 с.

Сиверс И. Письма из Сибири., Фальк И. Описание всех национальностей России. Алматы: Ғылым, 1999. 134 с.

Сельское хозяйство в Туркестанском крае / составленном А.И. Шахназарова.

СПб., 1908. 247 с.

Мадуанов С. История казахско-узбекских отношений в XIX-начале XX в. Алма-Ата: Кайнар, 1990. 160 с.

Мадуанов С.М. Шалекенов М.У. История взаимоотношений народов Туркестана в XVIII-начале XX вв. Туркестан: Международный Казахско-Турецкий университет им. Х.А. Ясави, 2000. 436 с.

Маев Н.А. Топографический очерк Туркестанского края. Орография и гидрография края. М., 1872. Вып. 1. 90 с.

Макшеев А.И. Описание низовьев Сырдарьи. СПб.: Тип. Имп. АН, 1856. 80 с. Макшеев А.И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. СПб., 1868. 360 с.

Максакова Л.П. Тенденции демографического развития в Узбекистане // Миграция населения Узбекистана. Ташкент, 1986. С. 89-125.

Масальский В.И. Туркестанский край // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. СПб., 1913. Т. 19. 860 с.

Материалы по землепользованию туземного кочевого населения района Голодной степи и прилегающие местности Ходжентского и Джизакского уездов Самаркандской области. Ташкент: Изд-во Туркестанского статистического комитета, 1914. 207 с.

Материалы комиссий экспедиционных исследований АН СССР. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда. Исследование 1926 г. Ташкент, 1927. Вып. VI. 214 с.

Материалы по районированию Узбекистана. Самарканд, 1926. Вып. 1. 56 с. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ылым, 1997. 261 с.

Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: История и современность. Алматы: Реис, 2006. 343 с.

Мұхамедханұлы Н. XVIII - XX ғғ. қазақ - қытай қарым қатынастарының даму тарихы (1860-1920). Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001. 332 б.

Муляджанов И. Население Узбекской ССР. Ташкент: Узбекистан, 1989. 190 с.

Муляджанов И. Демографическое развитие Узбекской ССР. Ташкент: Узбекистан, 1983. 278 с.

Нысанбаев Ә., Арғынбаев Ә. Қазақ диаспорасының бүгінгі мен ертеңі // Егеменді Қазақстан. 1992, қыркүйек. 23.

Тәгімов М. Қазақ әлемі (қазақтың саны қанша). Алматы: Атамұра, 1993. 158 б.

Терентьев. М.А. Статистические очерки Средне-Азиатской России. СПб.: Тип. Имп. АН, 1874. 129 с.

Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. СПб.: Военная типография, 1906. 721 с.

Топографический очерк Туркестанского края. Орография и гидрография края. М., 1872. Вып. 1. 90 с.

Турсьнов Х.Т. Образование Узбекской Советской Социалистической Республики. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957. 341 с.

Обзор Сыр-дарьинской области за 1895 г. Ташкент, 1896. 214 с.

Отчет Сырдаринского экономического Совещания за 1921-1922 гг. хоз. год. Ташкент, 1925. 36 с.

Очерки хозяйственной жизни Туркестанского края. Ташкент: Изд-во ЦНХ, 1921. 544 с.

Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Аму-Дарьи. К истории еңбектерін атап

кету керек взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII - XX вв. Ташкент: Фан, 1966. 336 с.

Шалекенов У.Х., Шалекенов М.У. История и этнология народов Амударьи и Сырдарьи в XVIII-XX вв. Алматы: Қазақ университеті, 2003. 313 с.

Юферов В.И. Хозяйственный быт киргизского, сартовского и русского населения юго-восточной части Чимкентского уезда Сырдаринской области. Ташкент: Тип. В.М. Ильина, 1910. 159 с.

Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся Туркестанского края. СПб.: Тип. А. Траншеля, 1876. 531 с.

REFERENCES

Aydosov A. Qazaq diasporasınıc qalıptaswı // Qazaq tarıxı. 1993. № 3. B. 75- 78 .

Aleksandrov N.N. Zemledeliye v Syrdar'inskoj oblasti. Tashkent, 1916. 256 s.

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения о их знатности. СПб., 1897. Вып. 3-4. С. 182-245.

Arġınbaev A. Qazaq diasporasınıc mǎseleleri men tarıxı // Aqıqat. 1992. №3. B. 31– 37.

Arkipov N.B. Sredne-Aziatskiye respubliki. M.-L., 1930. 159 s.

Balashev N.I. Ekonomicheskaya geografiya Sredney Azii. Tashkent, 1924. 274 s.

Balashev N.I. Uzbekistan i sopredel'nyye Respubliki i oblasti. Tashkent: Uzgosizdat, 1925. 97 s.

Divayev A.A. Neskol'ko slov o kirgizskom khozyaystve // Russkiy Turkestan. Tashkent: Tip. Russkiy Turkestan, 1889. T. 1. С. 83-93.

Dingel'shtet N. Nasha kolonizatsiya v Sredney Azii // Vestnik Yevropy. 1892. S. 46-58.3

Zapiski imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva. SPb.: Tip. Imp. AN, 1874. Kn 4. 718 s.

Zarubin I.I. Spisok narodnostey Turkestarskogo kraja // Trudy komissii po izucheniyu plemennogo sostava naseleniya Rossii i sopredel'nykh stran. L.: Izd-vo SSSR, 1925. Vyp. 9. S.24-78.

Zhdanko T.A. Natsional'no-gosudarstvennoye razmezhevaniye i protsessy etnicheskogo razvitiya u narodov Sredney Azii. Tashkent: Fan, 1967. 120 s.

Ibragimov S.K. «Mikhmanname i Bukhara» Ruzbikhana kak istochnik po istorii Kazakhstana // Novyye materialy po drevney i srednevekovoy istorii Kazakhstana. Alma-Ata, 1960. S. 144-145.

Kabuldinov R. Kazakhi Rossii (vtoraya polovina XVIII – nachalo XX vv.) Алматы: Баспалар үн, 2009. 400 с.

Kalshabayeva B.K. Ortalyk Aziyadaġy kazaktar. Алматы: kazak universiteti, 2011. 406 b.

Kamalov S.K. Karakalpaki v XVIII-XIX vv. (k istorii vzaimootnosheniy s Rossiyey i sredneaziatskimi khanstvami). Tashkent: Fan, 1968. 327 s.

Kaul'bars A.V. Nizov'ya Amu-Dar'i, opisannyye po sobstvennym issledovaniyam v 1873 g. // Zapiski Russkogo geograficheskogo obshchestva po obshch. geogr. SPb.: Tip. Imp. AN, 1881. T. IX. 630 s.

Kinayatly Z. Mongoliyadaġy kazaktar. Алматы: Ata zhyrt, 2001. 318 b.

Korzhenevskiy N.L. Fiziko-geograficheskii ocherk Sredney Azii. Tashkent, 1925. 124 s.

Kostenko F. Turkestarskii kraj. Opyt voyenno-statisticheskogo obozreniya Turkestarskogo voyennogo okruga. SPb., 1880. T.1. 452 s.

Kobylandin K.I. Demograficheskiye kharakteristiki kazakhov v Uzbekistane v Sovetskiy period (po itogam Vsesoyuznykh perezisey) // Vestnik KazNU: ser. Vostok. 2008. №2 (43). S. 65-78.

Qobilandm K.II., Mendrikwlova G.M. Ўzbekstandađı qazaqtardıc tarıxı j dne bьgingi damwı. Almatı: Rentz, 2009. 296 b.

Kozibaev M.K. Istoriya n sovremennost. Almatı: Ğılım, 1991. 254 s.

Konovalov A.V. Kazaxn Yujnogo Altaya: (Problemi itnnezskoy grwpı). Alma-Ata: Ğılım, 1986. 143 s.

Geyyer I.I. Putevoditel' po Turkestanu. Tashkent, 1901. 255 s.

Geyyer I.I. Ves' russkiy Turkestan. Tashkent: Izd-vo S.F. Konopka, 1908. 346 s.

Geins A.K. Ocherki Turkestana. Step' i kochevniki. SPb., 1874. 137 s.

Grodekov N.I. Kirgizi i karakirgizi Syrdar'inskiy oblasti. Tashkent, 1889. 298 s.

Palen K.K. Pravovyy byt tuzemnogo naseleniya. Otchet po revizii Turkestanskogo kraya, proizvedennoy po Vysochayshemu povelenyu Senatorskim Gofmeysterom grafom K.K. Palenom. SPb., 1910. 211 s.

Pallas P. Puteshestviye po raznym provintsiyam Rossiyskogo gosudarstva. SPb., 1778. T.2. 476 s.

Poyezdka Burnasheva i Pospelova v Tashkent v 1800 g. s primechaniyami YA. Khanykova // Vestnik RGO. SPb., 1851. Kn. 1. C. 56. 64.

Pashino P.I. Turkestanskiy kray v 1866 godu // Putevyeye zametki. SPb., 1868. 176 s.

Sivers I. Pis'ma iz Sibiri., Fal'k I. Opisaniye vsekh natsional'nostey Rossii. Almaty: Ğylym, 1999. 134 s.

Sel'skoye khozyaystvo v Turkestanskom kraye /sostavlenom A.I. Shakhnazarova. SPb., 1908. 247 s.

Maduanov S. Istoriya kazakhsko-uzbekskikh otnosheniy v XIX- nachale XX v. Alma-Ata: Kaynar, 1990. 160 s.

Maduanov S.M., Shalekenov M.U. Istoriya vzaimootnosheniy narodov Turkestana v XVIII-nachale XX vv. Turkestan: Mezhdunarodnyy Kazakhsko Turetskiy universitet im. KH.A. Yasavi, 2000. 436 s.

Mayev N. A. Topograficheskiy ocherk Turkestanskogo kraya. Orografiya i gidrografiya kraya. M., 1872. Vyp. 1. 90 s.

Maksheyev A.I. Opisaniye nizov'yev Syrdar'i. SPb.: Tip. Imp. AN, 1856. 80 s.

Maksheyev A.I. Geograficheskiye, etnograficheskiye i statisticheskiye materialy o Turkestanskom kraye. SPb., 1868. 360 s.

Maksakova L.P. Tendentsii demograficheskogo razvitiya v Uzbekistane // Migratsiya naseleniya Uzbekistana. Tashkent, 1986. S. 89-125.

Masal'skiy V.I. Turkestanskiy kray // Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashogo otechestva. SPb., 1913. T. 19. 860 s.

Materialy po zemlepol'zovaniyu tuzemnogo kochevogo naseleniya rayona Golodnoy stepi i prilgayushchiye mestnostey Khodzhenetskogo i Dzhizakskogo uyezdv Samarkandskoy oblasti. Tashkent: Izd-vo Turkestanskogo statisticheskogo komiteta, 1914. 207 s.

Materialy komissiy ekspeditsionnykh issledovaniy AN SSSR. Osobennosti sel'skogo khozyaystva Adayevskogo uyezda. Issledovaniye 1926 g. Tashkent, 1927. Vyp. VH. 214 s.

Materialy po rayonirovaniyu Uzbekistana. Samarkand, 1926. Vyp. 1. 56 s.

Mendikulova G.M. Istoricheskiye sud'by kazakhskoy diaspory. Proiskhozhdeniye i razvitiye. Almaty: Ğylym, 1997. 261 s.

Mendikulova G.M. Kazakhskaya diaspora: Istoriya i sovremennost'. Almaty:

- Reis, 2006. 343 s.
- Muxamedxanuli N. XVIII - XX ğğ. qazaq - qıtay qarım qatınastarınıc damw tarıxı (1860-1920). Almatı: QAZAqparat, 2001. 332 b.
- Mwlyadjanov II. Naselenıe Wzbekskoy SSR. Taşkent: Wzbekıstan, 1989. 190 s.
- Mwlyadjanov II. Demografızeskoe razvıtıe Wzbekskoy SSR. Taşkent: Wzbekıstan, 1983. 278 s.
- Nısanbaev D., Arğınbaev D. Qazaq dıasporasınıc bьgını men erteci //Egemendi Qazaqstan. 1992, qırkıyek 23.
- Ozbekstan Respwblıkası Ortalıq Memlekettik Arhyvi. 25 qor. 1 tızbe. 1717 is. 194, 204-206, 211-213 pp.
- OROMA. 34 qor. 1 tızbe. 421 is. 54 p.
- OROMA. 20 qor. 1 tızbe. 5 is. 28-30 pp.
- OROMA. 20 qor. 1 tızbe. 6 is. 109,184-186 pp.
- OROMA. 86 qor. 1 tızbe. 2150 is. 39-41 pp.
- OROMA. 86 qor. 1 tızbe. 2145 is. 192-193 pp.
- OROMA. 90 qor. 9 tızbe. 248 is. 31-39 pp.
- OROMA. 12 qor. 1 tızbe. 9 is. 39-41,45 pp.
- OROMA. R-29. 3 tızbe. 1612 is. 137-139 pp.
- OROMA R-1 qor. 1 tızbe. 721 is. 314-315, 349-356 pp.
- OROMA. R-1 qor. 1 tızbe. 704 is. 18-21 pp.
- OROMA. r 39 qor. 2 tızbe. 454 is. 20-24 pp.
- OROMA. 17 qor. 1 tızbe. 860 is. 27-31 pp.
- OROMA. r-1 qor. 4 tızbe. 1380 is. 38-40 pp.
- OROMA. 1 qor. 1 tızbe. 325 is. 111 pp.
- OROMA. 86 qor. 1 tızbe. 5266 is. 5 pp.
- Tatımov M. Kazak aleml (kazaktyñ sany kansha). Almaty: Atamьra, 1993. 158 b.
- Terent'yev. M.A. Statisticheskiye ocherki Sredne-Aziatskoy Rossii. SPb.: Tip. Imp. AN, 1874. 129 s.
- Terent'yev M.A. Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii. SPb.: Voyennaya tipografiya, 1906. 721 s.
- Topograficheskiy ocherk Turkestanskogo kraya. Orografiya i gidrografiya kraya. M., 1872. Vyp. 1. 90 s.
- Tursynov KH.T. Obrazovaniye Uzbekskey Sovetskey Sotsialisticheskey Respubliki. Tashkent: Izd-vo AN UzSSR, 1957. 341 s.
- Levshin A.I. Opisanıye kirgız-kazach'ikh ili kirgız-kaysatskikh ord i stepey. SPb., 1832. 304 s.
- Obzor Syr-dar'inskoy oblasti za 1895 g. Tashkent, 1896. 214 s.
- Ocherki khozyaystvennoy zhizni Turkestanskogo kraya. Tashkent.: Izd-vo TSNKH, 1921. 544 s.
- Otchet Syrdarinskogo ekonomicheskogo Soveshchaniya za 1921-1922 gg. khoz. god. Tashkent, 1925. 36 s.
- Shalekenov U.KH. Kazaxi nizov'yev Amu-Dar'i. K istorii yeybekterın atap ketu kerek vzaimootnosheniy narodov Karakalpakii v XVIII-XX vv. Tashkent: Fan, 1966. 336 s.
- Shalekenov U.KH., Shalekenov M.U. Istoriya i etnologiya narodov Amudar'i i Syrdar'i v XVIII-XX vv. Almaty: Kazak universitetı, 2003. 313 s.
- Yuferov V.I. Khozyaystvennyy byt kirgızskogo, sartovskogo i russkogo naseleniya yugo-vostochnoy chasti Chimkentskogo uyezda Syrdarinskoy oblasti. Tashkent: Tip. V.M. Il'ina, 1910. 159 s.
- Khoroshkhin A.P. Sbornik statey, kasayushchikhsya Turkestanskogo kraya. SPb.: Tip. A. Transhelya, 1876. 531 s.

Шашаев Ә.Қ.¹, Зикирбаева В.С.²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
жетекші ғылыми қызметкер, т.ғ.к.

Қазақстан, Алматы қ., E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
1 курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ., E-mail: vini_89.kz@mail.ru

**ФОТОМАТЕРИАЛДАРДЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ**

Бұл мақалада этнографиялық фотодеректердің мазмұнына ықпал ететін бірқатар факторларды анықтау, олардың ерекшеліктері мен әсер ету дәрежесін талдау, алынған ақпараттың сапасын анықтау үшін жіктеудің маңыздылығын көрсету жүзеге асырылады. Ұсынылған фотодеректердің барлық сипаттамаларының жиынтығы этнографиялық фотоматериалдардың ғылыми әлеуетін анықтайды. Мақалада этнографиялық фотодеректердің бастапқы сыртқы талдау кезеңіндегі ғылыми дереккөзі ретіндегі әлеуетін анықтау жолдарын және мүмкіндіктерін табудың мәселелерін шешудің кейбір тәсілдері ұсынылады. Сондай-ақ, фотодеректердің жеке ерекшеліктерінің сипаттамалары мен түсініктері туралы бірқатар теориялық талдаулар жасалады. Осы мақалада біз этнографиялық фотоматериалдардың деректік пайдаланылуының күрделілігі мен әмбебаптығын көрсетуге және әртүрлі тәсілдердің ерекшеліктерін анықтап, зерттеуге тырыстық.

Кілт сөздер: фотосурет, дерек, музей, мұрағат, этнография, көркемсурет, материал, тәсілдер.

Шашаев А. К.¹, Зикирбаева В.С.²

¹ВНС, к.и.н., Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
Казахстан, г. Алматы., E-mail:shashaevaezhan@mail.ru

²Магистрант 1 курса Института истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, г. Алматы., E-mail: vini_89.kz@mail.ru

**ЗНАЧЕНИЕ ФОТОМАТЕРИАЛОВ КАК ИСТОЧНИКА
ПО ЭТНОГРАФИИ**

В данной статье определяется важность выявления ряда факторов, влияющих на содержание этнографических фотографий, анализ их особенностей и влияния, а также важность классификации качества получаемой информации. Краткое изложение всех особенностей предлагаемого фотоисточника определяет научный потенциал этнографических фотоматериалов. В статье представлены некоторые способы решения проблемы определения путей и возможностей этнографических фотографических источников при первичном внешнем анализе. Также проведен ряд теоретических анализов особенностей и характеристики

представленных фотографий. В этой статье мы постарались показать сложность и универсальность использования этнографических фотоматериалов и особенности разных подходов их изучения.

Ключевые слова: фотография, источник, музей, архив, этнография, искусство, материал, методы.

IRSTI 03.20

Shashaev A.K.¹, Zikirbayeva V.S.²

¹Leading Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Candidate of Historical Sciences

Kazakhstan, Almaty. E-mail:shashaevaeuzhan@mail.ru

²1st year Master's Student of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty. E-mail:vini_89.kz@mail.ru

THE IMPORTANCE OF PHOTOMATERIALS AS A SOURCE ON ETHNOGRAPHY

This article defines the importance of identifying a number of factors influencing the content of ethnographic photographs, analyzing their characteristics and influence, as well as the importance of classifying the quality of the information received. A brief summary of all the features of the proposed photo source determines the scientific potential of ethnographic photographic materials. The article presents some ways to solve the problem of determining the ways and possibilities of ethnographic photographic sources during the initial external analysis. A number of theoretical analyzes of the features and characteristics of the photographs presented were conducted. In this article we tried to show the complexity and versatility of the use of ethnographic photographic materials and features of different approaches to their study.

Keywords: photo, source, museum, archive, ethnography, art, material, methods.

Кіріспе. Алғашқы кезден бастап фотосурет адамзат өмірінің ажырамас бір бөлігіне, өнер құбылысына, ғылыми таным мен әлемді бекітудің құралына айналды. Ол жарқын көркемдік бейнелерді ұсынады және оны көзбен шолу салаларын жасап, жазбаша және ауызша мәтінді алмастырып, қиялға дайын үлгі ұсына отырып, оны біздің жадымызда сақталған үлгілерге айналдырады. Ол уақыт пен кеңістікте қашықтықты еңсеруге мүмкіндік береді. Соның ішінде этнографиялық фотосурет көп қырлы және көптеген мақсаттарға жету үшін пайдаланылуы мүмкін, ақпарат алу құралы және көптеген фактілер мен қорытындылардың ақиқаттығы мен жалған екендігін дәлелдейді. «Этнографиялық фотосурет» ұғымының өзі нақты анықтамаға ие емес, сондықтан зерттеушілер кеңінен және жүйесіз түсіндіреді. Мақалада этнографиялық дәрежеге жатқызуға болатын материалдар шеңбері бейнеленген. Этнографиялық фотосуретті дереккөз ретінде түрлі гуманитарлық ғылымдар өкілдері зерттейді. Мұның бәрі мәдениетте туған және мәдениетті білдіретін қайнар көзі ретінде техникамен жасалатын бейнені түсіну мен түсіндірудің бірыңғай тұжырымдамасын әзірлеуге ықпал етпейді.

Зерттеу жұмысы барысында этнографиялық фотоматериалдардан

бастапқы сыртқы талдау кезеңіндегі ғылыми дерек көзі ретіндегі әлеуетін анықтау жолдарын және мүмкіндіктерін табудың мәселелерін шешудің кейбір тәсілдері ұсынылады. Сондай-ақ, фотодеректердің жеке ерекшеліктерінің сипаттамалары мен түсініктері туралы бірқатар теориялық талдаулар жасалады. Осы мақалада біз этнографиялық фотоматериалдардың деректік пайдаланылуының күрделілігі мен әмбебаптығын көрсетуге және әртүрлі тәсілдердің ерекшеліктерін анықтап, зерттеуге тырыстық. Жеке мәселелерге назар аудару дереккөздің маңызының санқырлылығын, материалдың дайындалуы барысында қоршаған ортаның жағдайына тікелей тәуелділігін, сондай-ақ, өзінің әлеуетін ашып, теңдесі жоқ, бірегей ғылыми және мәдени ақпарат беру мүмкіндігін көрсететіндігін айқындайды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдіснамалық негізі фотоматериалдарды этнографиялық дереккөзі ретінде қарастырудың кешендік әдіс-тәсілін пайдалану болып табылады. Этнографиялық фотосуреттердің қалыптасуы кезеңдерінде, этнографияның тұтастай дамуына, фотосурет техникасына, экспедициялық жұмыстар әдістеріне, ғылыми және көркем үрдістерге және идеологияға байланысты кезеңдерді анықтауға мүмкіндік беретін салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Сондай-ақ, ол көзге көрінетін дереккөз жасау мақсатына қатысты ғылым мен мәдениетте бұрын-соңды болмаған теңдесі жоқ құбылыстарды салыстыруға көмектеседі. Салыстырмалы-типологиялық әдіс фотоматериалдарды классификациялау, үқсас және әр түрлі сипаттамалар бойынша деректерді талдау үшін пайдаланылды. Құрамдас бөліктерді талдау тәсілі жалпы алғанда, дереккөзі ретінде фотоматериалдардың мүмкіндіктерін анықтау және сипаттау, әртүрлі ерекшеліктерді анықтау және салыстыру арқылы көрнекі (визуалды) материалды неғұрлым дәл оқуға әкелетін жаңа түсініктерді анықтауға жол ашады. Ұсынылған тәсілдер этнографиялық фотодереккөзі саласындағы зерттеулер үшін бастапқы нүкте болуға және қолда бар материалдарды сыни түрғыдан талдауға негіз болады. Бұл әдістер қолданыстағы материалдарды салыстырудың ескі критерийлерін қайта қарауға және жаңаларын анықтауға көмектеседі.

Фотосурет әртүрлі аспектілерде, бейнеге тән ерекшеліктерге - бейбітшілікті бекітудің техникалық құралы және авторлық шығарма ретінде қарастырылуы мүмкін. Фотобейнелерді топтастыру, олардың қасиеттері мен мүмкіндіктерін анықтау қажеттілігі этнографиялық ақпарат алу үшін фотодеректердің ішкі мазмұнын зерттеу, оның мағыналық және ақпараттық мүмкіндіктерін анықтау қажеттігіне байланысты баяғыда пісіп-жетілді, алайда бұл фотобейненің сыртқы формасының ерекшеліктеріне талдау жасамау мүмкін емес. Фотоматериалды жан-жақты талдау далалық зерттеу жұмыстары барысында алынған дереккөзді құру үшін ережелер мен әдістерді этнографиялық шындықты ақпараттық және шынайы көрсете алатындай етіп жасауға көмектеседі. Мұның бәрі, өз кезегінде, бейненің мазмұнын түсінікті, әрі қарай зерделеу және визуалды деректерді атрибуциялау үшін жарамды етеді.

Зерттеулер мен тарихнамалық талдау. Этнографиялық фотоматериал бойынша арнайы әдебиеттер бірнеше кезеңге бөлінеді. Олардың әрқайсысында фотоматериалдарды зерттеуде өз ерекшеліктері, өзекті тақырыбы, өз салалары және сыни талдау бағыттары бар. Мақалада отандық және шетелдік әдебиеттер қолданылды. Мысалы, Қазақстандық этнограф ғалымдар: С.Е. Әжіғали (С.Е. Әжіғали, 2014), Н.Әлімбаев (Н.Әлімбаев, 2015), А.Қалыш (А.Қалыш, 2013) және т.б. ғалымдардың еңбектерінде этнографиялық мөлiметтердiң танымдық

деңгейін күшейте түсу үшін түрлі тақырыптағы фотосуреттер пайдаланылған. Қазақстан республикасының орталық мемлекеттік мұражайдың коллекциясы қазақтарға қатысты материалдардың ғана емес, сондай-ақ әлемнің түрлі ұлт өкілдерінің фотосуреттерін де қамтиды, және олардың құрылуымен байланысты мәселелер Н. Әлімбаевтың (Ұлы даланың тарихи-мәдени келбеті Алматы, 2018) атты зерттеулерінде және Орталық музей еңбектерінде (Труды центрального музея Алматы, 2004) жақсы көрсетілген. Этнографиялық фотоматериалдардың ерекшеліктеріне қатысты кейбір мәселелер отандық басылымдарда айтылмағанымен, олар шетелдік зерттеушілер тарапынан ішінара қарастырылды.

Негізгі бөлім. Зерттеу барысында анықталғаны, түсірілген суреттердің бейнелік мақсаттар үшін кеңінен қолданылғанына қарамастан, этнографиялық дереккөзі ретінде пайдалану сирек қолданыста болған. Отандық ғылымда фотосуреттердің этнографиялық материал ретінде қарастырылуы жақында басталды, бірнеше ондаған жылдар бұрын, түрлі мамандықтардың өкілдері оған көңіл аударып бастаған кезде ғана оның танымдық мүмкіндіктері ашыла бастады. Бастапқы кезеңдерде фотоматериалдарды сақтап, оның құндылық параметрлері мен іріктеу критерийлерін анықтауға тырысқан мұрағатшылардың жекелеген зерттеулері пайда болғандығын айта кеткеніміз жөн. Дегенмен, фотосуреттер қоғамдық ғылымдар саласындағы отандық мамандарды қызықтыра бастады, әсіресе Ресейде визуалды антропология бағытының пайда болуымен суреттердегі мәліметтердің шектеулі еместігіне көз жеткізілген кезде және фотосурет материалдары мәдениет пен қоғам өмірінің жеке қырларын зерттеу үшін тәуелсіз дереккөзі бола алатыны анықталған. Алайда соңғы онжылдықтарда пайда болған фотоматериалдар туралы зерттеулер кішігірім мәселелер төңірегінде ғана сөз қозғаумен шектелді. Көбінесе отбасылық фотомұрағаттар тақырыбына тоқталып, олардың қоғамдағы мәдени құндылықтарын зерттеуге бағытталған. Бірқатар зерттеулер фотосуреттің ішкі құрылымына, оның мазмұнын ашуға, ұжымдағы әсері мен қызметіне басым түрде мән берген. Фотосуреттердің, яғни, фотоматериалдың санқырлылығы оқылуы мен қолданыс аясының барлық мүмкіндіктерін, ғылыми фотосуреттің пайда болуы мен дамуының тарихын ғылыми түрде кешенді қарастыратын зерттеулер әлі күнге жоқ десек те болады. Бұл әсіресе, Қазақстандағы этнография саласындағы зерттеулерден анық байқалады. Тарихи кезеңдерде түсірілген кез келген фотосуреттер сол дәуірдің болмысын дәлме-дәл бере алады және мәңгілікке сақталады.

Фотодеректер маңызы қазіргі электрондық-мультимедиялық құралдардың күнделікті тұрмыста ғана емес, ғылым саласында кеңінен пайдаланылуы нәтижесінде ұзақ жылдар архив қойнауында жатып сарғайып, бедері кете бастағандарының өзін қалпына келтіріп қана қоймай, оның көмескі артқы көріністегі бөліктерінің сырын ашуға да зор мүмкіндіктер беруде.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында: «Ұлы дала» атты ежелгі өнер және технологиялар музейін ашуға толық мүмкіндігіміз бар. Оған озық өнер мен технология үлгілерін – аң стилінде жасалған бұйымдарды, «Алтын адамның» жарақтарын, жылқыны қолға үйрету, металлургияны дамыту, қару-жарақ, сауыт-сайман дайындау үдерісін көрсететін заттарды және басқа да жәдігерлерді жинақтауға болады. Онда Қазақстан жерінен табылған құнды археологиялық ескерткіштер мен археологиялық кешендердің экспозициялары қойылады. Бұл заттар тарихи дәуірлердің қандай да бір кезеңіндегі әртүрлі шаруашылық салаларының даму үдерісін көрсетеді» деген пікіріне жүгінер болсақ, айтылған тапсырмаларды

жүзеге асыру үрдісінде фотоматериалдардың маңызды орны бар екендігін атап айта аламыз (Н.Назарбаев, 2018).

Қазақ тарихына қатысты суреттердің басым көпшілігі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы кезеңде түсірілген. Фотосуреттің тарихы да осы кезден басталады. Қазақ даласына XIX ғасырдың ортасынан бастап көптеген фотографтар келген. Олар жай фотографтар ғана емес, саяхатшылар, зерттеушілер, этнографтар болды. Ішінара әскери адамдар, барлаушылар да қазақ даласын суретке түсіріп, иллюстрациясын бейнелеп тарихта қалдырды. Кей суреттер арнайы экспедициялардың нәтижесінде түсірілген. Мәселен, 1851 жылы жарыққа шыққан суретші А.Померанцевтің альбомын алайық. Бұл альбомның қазақ үшін құндылығы сондай, қазақтың біраз тұлғалары бейнеленген. Мұнда «Султан Большой орды Мамыр-хан Рустемов» деген сурет бар. Суреттегі Мамырхан сұлтан – Абылай ханның тікелей ұрпағы. Абылайдың Бабақ ханымнан (Қашқар бегінің қызы) туған Рүстем деген ұлы болған. XIX ғасырдың басында Рүстем сұлтан арғын руы мен Көкшетау уезін басқарған. Суреттегі Мамырхан сұлтан сол Рүстемнің ұлы. Сол сияқты Самуил Дудин, Александр Мелков, К.В. Щенников, П. Кошаревтің суреттері арқылы байырғы қазақтардың тыныс-тіршілігінен, олардың этнографиясынан хабардар болдық. Генерал Кауфманның басшылығымен құрастырылған «Түркістан альбомында» да қазақ тарихына қатысты құнды суреттер бар.

Этнограф, фотограф Самуил Дудин 1899 жылы Семей өңіріне жасаған экспедиция барысында түсірген фотосуреттерінен қазақтың күнделікті өмірін, тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрпын анық көруге болады. Мысалға, «Девушка в свадебной верхней одежде и головном уборе саукеле (фас)», «Богатая женщина с детьми» атты суреттерін алайық. Бұл фотосуреттерге қарап қазақтардың киімдерінің, сәукеленің қымбат маталардан тігілгенін, алтынмен, асыл тастармен безендірілгенін, нағыз алтын және күміс жіппен кестеленгенін байқауға болады (Сурет 1, 2). Яғни, ғасыр басындағы фотодеректердің арқасында салт-дәстүрлерімізден хабар беретін этнографиялық материалдар ала аламыз.

Сондай-ақ, Дудиннің коллекциясындағы қазақ тұрмысын бейнелейтін фотосуреттер ретінде асық ойнап жүрген балалардың, сиыр сауып, жүн сабап отырған әжелердің, күрескен балуандардың, етікшінің, домбырашының, киіз үйдің ішкі көрінісінің суреттерін атауға болады. Одан бөлек, өрнекті кебеже, адалбақан, ағаш аяқтар, тостағандар, ерлердің бас киімі, оқшантайы, кісе белбеу, әйелдер әшекейлері, сырғалар, жүзіктердің де суреті бар. Бұлардың басым бөлігі қазіргі қолданыстан шығып қалған, кейбіреулерін мұражайлардан ғана көре алсақ, ал біразы тіпті таптырмайды. Сондықтан да мұрағат қорларынан алынған фотодеректердің сол сәттің үнсіз куәгері мен жалғыз айғағы ретіндегі маңызы мен құндылығы неғұрлым уақыт өткен сайын арта түспек.

Осы тұрғыдан алғанда визуалдық фотосуреттердің өзіндік бір ерекшелігі - белгілі бір кезеңдердегі адамдардың тұрмысындағы этномәдени сипаттарды нақты боямсыз түрде, қимыл-қозғалыстың, этникалық стереотиптерінің үлгілерін, мінез, әрекет пен қозғалыста шынайы таңбалай алуында болып табылады. XIX ғасырдағы өлке тарихына қатысты визуалдық фотосуреттердің деректік мәлімет ретінде маңызы ерекше құнды.

*Сурет 1. Қалыңдық киімі мен сәукеле киген қыз.
(С.М. Дудин «Девушка в свадебной верхней одежде и головном уборе саукеле
(фас)» Қазақстан, Семей облысы, 1899 жыл)*

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы фотосурет дереккөздерін зерттеуге келгенде, бұл туралы тарихнама, құжаттарды зерттеу, мұрағаттану және деректану салаларында іргелі және теориялық-әдістемелік, монографиялық және қолданбалық зерттеулердің жоқтығын көреміз. Бұл мәселенің түйінінің шешілмей жатқандығы ең алдымен қазіргі таңдағы теориялар мен әдістердің жетілмегендігімен, техникалық кедергілерді еңсерудің қажеттілігімен, материалдардың құрамы туралы ақпараттардың аздығымен, анықтамалық кітаптардың және көрсеткіштердің жетіспеушілігімен байланысты (Магидов, 2005: 37-38).

Этнографиялық фотосуреттермен жұмыс жасау барысында зерттеуші оның нақты шектерінің, пайдалану мүмкіндіктерінің, ғылыми әлеуетінің анықталмағандығына тап болады. Яғни, белгілі бір суреттің қандай да бір басқа ғылым саласына емес, дәл осы этнографияға қандай сипаттамалары арқылы жатқызылатыны анық емес болып қала береді. Уақытына, мазмұнына

және материалдарына қарай сыныптау жасалмаған, арнайы терминология да жоқ. Тарихи көрнекі деректермен, жіктеу топтарымен жұмыс істеудің қажетті ғылыми-зерттеу әдістерінің болмауы, сондай-ақ тарихи дерек көздерімен және фотосуретке қатысты (құжаттық және көркемдік) бағыттарға байланысты жинақталған тәжірибенің жеткіліксіздігін көптеген зерттеушілер мойындайды (Лаврентьева, 1992: 180).

*Сурет 2. Ауқатты әйел балаларымен.
(С.М. Дудин «Богатая женщина с детьми»
Қазақстан, Семей облысы, 1899 жыл)*

Мұның бәрі қарапайым жүйелеудің және пәндік-тақырыптық кешендер деңгейіндегі үлкен топтаманың жетіспеушілігіне байланысты фотоархивтер зерттеу үшін үнемі қолжетімді бола бермейтінін көрсетеді: зерттеуші оқиғалар мен құбылыстың толық бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік бермейтін дербес құжаттарда қамтылған оқшауланған фактілер мен ақпаратпен бетпестелік келеді. Нәтижесінде визуалды дереккөздер сирек пайдаланылады және зерттеледі, олардың басылымдары негізінен иллюстрациялық болып табылады, сонымен қатар мазмұндық маңызын ашуға талпыныс жасалмайды (Барт, 1997: 14,56).

Фотосуреттер пайда болған сәтінен бастап адамзат өмірінің ажырамас бөлігіне, өнердің мәніне, ғылыми таным құралына және қоршаған әлемнің айнасына айналды. Ол жарқын қасиетті бейнелерді ұсынады және дүние түсініктерімізді төнкереді, жазбаша және ауызша мәтінді ауыстыратын көрнекі санаттарды жасап, қиялға қанат бітіретін үлгі ретінде жадымызда сақталған бейнелерге көңіл аудартады. Бұл уақыт пен кеңістіктегі

қашықтықты еңсеруге, қас-қағымдық бейне жасауға және болған жайды қаз-қалпында сақтап қалуға мүмкіндік береді (Вирильо, 2004: 42).

Сурет объектінің барлық бөлшектерін, тіпті адам көзі байқамағанның өзін де көрсететін, сол замандағылар тарапынан қоршаған ортаны бейнелеу мүмкіндігі бар және табиғаттың көшірмесі ретінде (сенімділігіне шек келтірмейтін) қабылданды. Ұйғарымның субъективтілігімен және шындықты көрсетумен байланысты мәселе шешілуі мүмкін, себебі механикалық көшіруге авторлық ештеңе қосу мүмкін емес. Механикалық фотосуреттің күшті және тартымды қырларының бірі бейнелеу өнерінің басқа түрлерінде қол жеткізе алмайтын объектінің дәл көшірмесін жасау мен тираждық таратылу мүмкіндігінің болатындығында.

Суретке түсіру өнер табыстары кезінде ешкім оның қолданылу саласының қаншалықты кең ауқымға ие болатынын ойлаған да емес еді. Дәл осы, суретке түсіру кинематографияның, тіпті қазіргі уақытта біздің өміріміздің маңызды бөлігін құрайтын заманауи бұқаралық ақпарат құралдарының көбінің түпкі негізін құраған болатын.

Этнографиядағы суреттер туралы айтатын болсақ, фотосуреттер әртүрлі халықтар мен мәдениеттер туралы мифтерді жасады және олар көбінесе фотографиялық кескіндердің шынайылығына сеніммен қарады.

Фотосурет көпжақты дереккөздер ретінде кескіндік ерекшеліктеріне қарай – қоршаған ортаны айқындайтын техникалық көркемдік және авторлық туынды ретінде түрлі аспектілерде қарастырылуы мүмкін. Фотоматериалдардың кескіндемелерін жіктеу, олардың қасиеттері мен мүмкіндіктерін анықтау қажеттілігі пісіп жетілді. Себебі, этнографиялық ақпаратты алу үшін фотосурет деректерінің ішкі мазмұнын оқып, оның семантикалық және ақпараттық мүмкіндігін белгілеу қажет, бірақ бұл фотосуреттің сыртқы деректі түрінің ерекшеліктерін талдау жасауды игермей мүмкін емес. Цифрлық технологияның пайда болуы жаңа түсірілім әдісі ғана емес, сонымен қатар қоршаған әлемді көрсетудің жаңа мүмкіндіктерінің пайда болуына әсер етті, сондықтан дереккөзді зерттеу әдістері біршама өзгеріске ұшырады. Бүгінде барлық жинақталған фотоматериалдарды ұзақ даму жолынан өткен арнайы дереккөзі ретінде бағалау қажет. Қоршаған ортаны кескіндеудің әртүрлі нұсқаларын зерттеу, қолда бар материалдарға басқаша көзқараспен қарауды ғана емес, сонымен бірге жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізуді негіздейді, сондай-ақ фотосуреттерді мәтін және аудио жазбалармен қатар ресми дереккөз ретінде бекітеді. Фотоматериалдарды жан-жақты талдау экспедициялық деректерді жасаудың ережелері мен әдістерін әзірлеуге, солай этнографиялық шындықтарды ақпараттылықпен және сенімдірек көрсете алатын болуға септігін тигізеді. Мұның бәрі, өз кезегінде, кескіннің мазмұнын неғұрлым түсінікті, одан әрі зерттеуге және көрнекі деректердің пайдаланылуын қолайлы етеді.

«Этнографиялық фотосурет» ұғымы нақты анықтамаға ие емес, сондықтан оны зерттеушілер өте кең мағынада және жүйесіз пайдаланып жатады. Мақалада этнографиялық сипатта болуы мүмкін бірқатар материалдар шеңбері қарастырылған. Негізгі критерий, ғылыми зерттеулерге арналған деректер санатына жатқызылуға тиісті кескіндеменің мазмұны, суретті түсіру кезінде автордың басшылыққа алған түпкі мақсатынан туындайтындығында жатса керек. Бұл фотоматериалдың мазмұнын және оның түсірілу тәсілін анықтайтын қағида. Осылайша, түсірілу мақсатын дәл анықтау ғылыми дереккөздің шекараларын нақты анықтауға және қажеттілігі маңызды емес дегендерді пайдалы ақпаратты бере алатын суреттер ауқымынан толығымен

алынып тастауға мүмкіндік береді.

Осыған сүйене отырып, этнографиялық ғылымның мүдделеріне сәйкес келетін дәрежесіне қарай деректердің үш тобын атап кеткеніміз жөн:

- этнографиялық ғылым үшін арнайы түрде әзірленген материалдар;
- этнографиямен шектесетін ғылымға арналған материалдар;
- кейбір жағдайларда этнографиялық дереккөзге айналуы мүмкін «Ғылым төңірегіндегі» деп аталатын фотоматериалдар.

Дереккөздің кешенділігі де маңызды: ол бірыңғай, кездейсоқ материал бола ма, әлде бір бейнесі екіншісін толтыратын біртұтас жиын болып табылады ма деген. Қолданыстағы фотосуреттердің ғылыми мақсаттарға қаншалықты жарамды екендігін анықтау да маңызды. Бұл қор жинауды қалыптастыру кезеңінде мұрағат қорына қалай қосылғандығы және ғылыми экспедициядан әкелінген фотосурет немесе кездейсоқ кескіндемелер арнайы экспозицияға қалай түсірілгені туралы сұраққа жауап береді (Шашаев, 2017: 100). Коллекцияның шығу тарихын зерделеу оны ғылыми материал ретіндегі немесе этнографиялық сипаты бар деректердің маңыздылық деңгейін нақтылауға мүмкіндік береді. Осылайша, суреттер коллекциясының құрамы мен келіп түсу тәсілдерін үш топқа бөлуге болады:

- фотоматериалдардың толық кешенді емес, мәдени құбылыс туралы жалпы түсінік бермейтіндер;

- кәсіби емес этнографтардан келіп түскен материалдар. Мұражайға сыйлықтар ретінде, сатып алу жолымен және басқа жолдармен алынған коллекциялар;

- саяхат, экспедициялар барысында, этнографтардың көп жылғы зерттеулері нәтижесінде жинақталғандар.

Жоғарыда ұсынылған екі классификация салалық бағытына қарай, фотосуреттің деректік көзқарас тұрғысынан жинақталу мақсатына сәйкес сипатына ие болады. Міне сондықтан, олардың шеңберінде материалдар мазмұндық жағынан тағы да бөлшектенуі керек.

Этнографияға жақындау тұратын әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың фотоматериалдары арасында бірінші классификацияның жалғасы ретінде: антропометриялық, тарихи, әскери-топографиялық, фольклорлық-филологиялық және басқа да фотосуреттер түрлерін атап айтуға болады. «Ғылым төңірегіндегі» деп аталатын деректердің арасында көбінесе коммерциялық, отаршылдық, миссионерлік, әскери, қалалық және т.б. түрлері жиі ұсынылған. Аталған фотосуреттердің барлық топтары ақпараттық мазмұны мен шынайылығы жағынан әртүрлі деңгейлерімен ерекшеленеді. Зерттелетін коллекцияның немесе жеке суреттің мәртебесін түсіну, қолжетімді деректердің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік жасайды.

Этнографиялық фотосуретте түрлі жанрлардың таралуы да кескіндік суреттерді талдау үшін өте маңызды болып табылады. Жанрдың анықтамасын жасау, суреттің түсірілім кезіндегі құрылымына ықпал етеді, сондай-ақ маманның немесе кездейсоқ саяхатшының осы салада жұмыс істеп жатқандығы және зерттелетін мәдениетке қаншалықты тереңірек енгені туралы мәлімет береді.

Фотоматериалдар дереккөзінің ерекшеліктері туралы көп ақпаратты фотограф пен ол түсірген мәдени нысанның бір-бірімен өзара әрекеттесуін анықтау арқылы алуға болады. Өз мақаламызда фотограф пен түсірілетін зат арасындағы байланыстың бес деңгейін көрсету ұсынылады, бұл фотосуреттің кескіндемесінің әртүрлі дәрежеде неғұрлым шынайылығын немесе одан кем шынайылығын сипаттайды: жансыз заттарды түсіру; субъектілер өздеріне

бағытталған камераны көрмейді; түсуші нысан суретке түсіру фактісін біледі; алдын ала дайындалған түсіру түрі. Фотограф және нысан өзара қарым-қатынаста болады, камерада жұмысы жалғасуда, шынайы өмірдің көрінісі ретіндегі артқы пландағы мәдени мәтін бар; нысанның және фотографтың өзара әрекеті алдыңғы жағдайдағыдай болғанымен артқы план жоқ (студияда түсіру немесе жасанды фонда).

Фотосуреттің мазмұндық қырларының, оның айналасындағы шындықты бейнелеудегі мүмкіндіктері және көрерменге қалай көрінетіні, өз кезегінде көптеген факторларға тәуелді.

Бұл жерде, технологияның мүмкіндіктерінің бірте-бірте жақсаруы маңызды рөл атқарады. Оптика жасаудың дамуы және одан да күрделі камералардың пайда болуы суреттердің сапасын жақсартуға ғана емес, сонымен бірге кез-келген жағдайда суретке түсіруге мүмкіндік берді. Бұл суретке түсірілген ақпараттардың сапасына және оны одан әрі пайдалану мүмкіндігіне әсер етті. Қазіргі таңда суретке түсірудің дұрыс әдісін, фотоматериалдағы толық ілеспе деректердің бар болуын ескеріп, көбіне фотосуреттерге назар аударатырып, көптеген тұрмыстық аспектілерін зерттеуге мүмкіндіктер туындағанын айтуға болады.

Фотосурет дереккөзінің құрылуының, мазмұнының және оқудың ерекшелігіне әсер ететін маңызды факторлардың бірі - мәдени стереотиптер. Бұл этнографиялық тәсіл шеңберіндегі фотосуретті зерттеудің қызықты қыры. Бұған кейбір халықтардың өзгелер туралы, өзі туралы танымының кескіндемесін жатқызуға болады, сондай-ақ мәдени құбылыстарды үш тұлғаның әрекеті арқылы: суретке түсуші, фотосуретке түсіретін адам мен көрерменнің қатысуымен қабылдаудың мүмкіндігі. Фототүсірілімдегі стереотиптердің көрінісі өзінің жеке стандарттарына ие және әртүрлі түрлерге бөлінеді, олар сурет түрлерінің ең көп таралған топтарына негізделген.

Кескіндердің мазмұнына этнографиядағы ғылыми ағымдар үлкен әсер етті. Мұнда белгілі бір теория шеңберінде жұмыс істеген зерттеушілердің өздерінің ғылыми мақсаттарына қаншалықты фотодеректерді басым түрде тартып, ұсынылған теорияны растау үшін кескіндердің идеясына жүгінгені маңызды рөл атқарды.

Этнографиялық фотосуреттердің ақпараттың әмбебаптығына зерттеушілердің сирек жүгінетіндігі жекелеген мәселелердің бірі болып табылады. Көптеген фотосуреттер уақыт өте келе өз құндылығын жоғалтады. Бұл мәдениетті зерттейтін ғылым ретіндегі этнографияда ғана емес, ғылым тарихының дереккөзі болып қалады. Дегенмен, кейбір мұны қаперге алғысы келмейтін кейбір заманауи ғалымдар өздерінің теорияларының дәлелі ретінде және сипаттамадағы иллюстрациялар ретінде бұрынғыдай пайдалануын жалғастыруда.

Қорытынды. Сурет мазмұнына этнографиядағы ғылыми ағымдар үлкен әсер етті. Бұл жерде белгілі бір теория аясында жұмыс істеген зерттеушілер өздерінің ғылыми мақсаттары үшін фотоматериалдарды дереккөз ретінде қаншалықты қарқынды тартқаны, сондай-ақ оны қалай қалыптастырғаны, ұсынылған теорияны растау үшін сурет идеясына салуға тырысқан мазмұндық сипаттамасы да зор маңызға ие болады.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының этнограф ғалымдары, атап айтқанда тарих ғылымдарының докторлары, профессор С.Е. Әжіғали мен А.У. Токтабай алыс-жақын шетелдер – Қытай, Монғолия және Өзбекстандағы қазақ диаспораларының тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінен сыр шертетін фотоматериалдардың мол қорын жинақтап,

арнайы экспедициялардың нәтижелі болуын қамтамасыз етті. Міне осы ұзақ жылдар жалғасын тауып келе жатқан бұл экспедициялар фотоматериалдары талай жылдарға этнограф ғалымдардың зерттеу нысанасына нәр беретіні анық. Былтырғы, 2018 жылғы Алтай өлкесі, Монғолиядағы Баянөлгей қазақтарының тұрмыс-тіршілігін зертеу бағытын ұстанған арнайы этнографиялық экспедицияның құрамында фотоға түсіруші ретінде В.Зикирбаева талай құнды заттар мен көріністердің фотошежіресін тіркеуге алған болатын. Ал, олардың ғылыми айналымға тартылуына экспедиция жетекшісі С.Е. Әжіғалидың материалдарды тыңғылықты талдап, ғылыми негіздемелер жасауы нәтижесінде алынған қортындылары негіз болмақ.

Сонымен, біз этнографиялық фотодеректердің мазмұнына ықпал ететін бірқатар факторларды анықтадық, олардың ерекшеліктері мен әсер ету дәрежесін талдап, алынған ақпараттың сапасын анықтау үшін жіктеудің маңыздылығын көрсеттік. Ұсынылған фотодеректердің барлық сипаттамаларының жиынтығы этнографиялық фотоматериалдардың ғылыми әлеуетін анықтайды. Бүгіндей топтамаларды немесе бірлі-жарым суреттерді талдау кезінде жинақталған деректер кескіндемелерді шынайы түсіндіру мен алынған ақпаратты дәлірек бағалауға көмектеседі.

Зерттеуді қорытындылай келе, тұтастай алғанда фотодеректі пайдалану, соның ішінде этнографияға байланысты мәселелердің ең өзекті бөлігі ғана қарастырылғанын атап өткеніміз жөн. Тақырыпты толығымен ашу мүмкін емес, өйткені Қазақстанда фотосуреттің құбылысы және оның мәдениет пен ғылым үшін маңызы әлі де жеткілікті зерттеле қойған жоқ.

Әдебиеттер:

Артықбаев Ж. О., Сабданбекова Ә. Ә., Елемесов Ә. Қ., Дауенов Е. Н. Дәстүрлі қазақ этнографиясы: оқу-әдістемелік құралы. Павлодар: «Кереку», 2008. Б. 2. 260 б.

Әжіғали С.Е. Маңқыстау мен Үстірт ескерткіштері (Памятники Манкыстау и Устюрта / Monuments of Mankystau and Ustyurt) кітап-альбом. Серік Әжіғали. Алматы: «Өнер» баспасы, 2014. 504 бет.

Әлімбаев Н. Ресей этнографиялық музей қорындағы (Санкт-Петербург қ.) қазақтың тарихи этнографиясына байланысты құндылықтар хақында / Н. Әлімбаев // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы, Вестник КазНУ. Серия историческая. 2015. № 3. С. 252

Барт Р. Camera lucida. М., 1997. С. 14, 56.

Вирильо П. Машина зрения. СПб., 2004. С. 42.

Қалыш А.Б. Этнологияның іргелі мәселелері: оқу құралы Қалыш А.Б. Алматы: Қазақ университеті, 2013. 150 б.

Қалшабаева Б.К. Әлем халықтарының этнографиясы: оқу құралы/Б.К. Қалшабаева. Алматы: Қазақ университеті, 2017. 209 б.

Лаврентьева Л.С. Каталог иллюстративных коллекций отдела Европы МАЭ // Сборник МАЭ. Из культурного наследия народов Восточной Европы. СПб., 1992. Т. XLV. С. 180:

Магидов В.М. Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания. М., 2005. С. 37-38.

Н.Ә. Назарбаев. Ұлы даланың жеті қыры // Егеменді Қазақстан, 21 қараша 2018 жыл.

Төлеубаев Ә.Т. Қазақтың көне сенімдері – ұлт руханиятының өзегі // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы, Вестник КазНУ. Серия историческая. №4 (87). 2017. 4-8 б.

Труды центрального музея. Алматы, 2004. С. 395.

Ұлы даланың тарихи-мәдени келбеті. Ғылыми каталог (қазақ, түрік ағылшын, орыс тілдерінде) Алматы: Мемлекеттік орталық музейі, 2018. 368 б.

Шашаев Ә.К. Н.Сәбитов-Қазақстан этнографиясын зерттеуші // Отан тарихы. Ғылыми журнал. Алматы, 2017. № 1 (77). 97 б.

References:

Artykbaev Zh. O., Sabdanbekova A. A., Elemesov A. K., Dauenov E. N. Dasturlı kazak etnografıyası: oku-adıstemelik kuraly. Pavlodar: «Kereku», 2008. B.2. 260 b.

Azhigali S.E. Mankystau men Usturt eskertkyshteri (Pamyatniki mankystau i Ustyurta / Monuments of Mankystau and Ustyurt) kitap-albom. Serik Azhigali. Almaty: «Oner» baspasy, 2014. 504 bet.

Alimbai N. Resei etnografıyalyk muzei koryndagy (Sank-Peterburg k.) kazaktyn tarihi etnografıyasyna bailyNSTy kundylyktar hakynda / N. Alimbai // KazUU habarshysy. Tarih serıyası, Vestnik kaznu. seriya istoricheskaya. 2015. № 3. S. 252

Bart P. Camera lucida. M., 1997. S. 14, 56.

Virilo P. Mashina zreniya. SPb., 2004. S. 42.

Qalysh A.B. Etnologıyanıń ırgely maseleleri: oku kuraly/ Qalysh A.B. Almaty: Qazaq unıversıtety, 2013. 150 b.

Qalshabaeva B.K. Alem halyqtarynyn etnografıyası: oku kuraly/B.K. Qalshabaeva. Almaty: Qazaq unıversıtety, 2017. 209 b.

Lavrenteva L.S. Katalog illıustratıvnyh kolleksii otdela Evropy MAE // Sbornik MAE. Iz kulturnogo naslediya narodov Vostochnoi Evropy. SPb., 1992. T. XLV. S. 180:

Magıdov V.M. Kinofotofonodokumenty v kontekste istoricheskogo znaniya. M., 2005. S. 37-38.

Tyleubaev B.T. Qazaqtyn kone senımderi – ult ruhaniyatynyn ozegi // QazUU Habarshysy. Tarih serıyası, Vestnik KazNU. Serıya istoricheskaya. №4 (87). 2017. 4-8 b.

Trudy tsentralnogo muzeıya. Almaty, 2004. S.395

Uly dalanyń tarihi-madeni kelbeti. Gylymi katalog (qazaq, turik agylshyn, orys tilderinde) Almaty: Memlekettik ortalyk muzeii, 2018. 368 b.

Shashaev B.K. N.Sabitov-Qazaqstan etnografıyasyn zertteushi // Otan tarihy. Gylymi jurnal. Almaty, 2017. № 1(77). 97 b.

Қайыркен Т.З.¹, Ильясова З.С.²

¹Тарих ғылымдарының докторы,

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Шығыстану кафедрасының профессоры.
Қазақстан, Астана қ., E-mail: kairkentz@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты,

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Шығыстану кафедрасының профессоры.
Қазақстан, Астана қ., E-mail: zita.08@mail.ru

**ҚЫТАЙ ЖӘНЕ АРАБ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ОҢТҮСТІК
ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨНЕ ҚАЛАЛАРЫ МЕН ЕЛДІМЕКЕНДЕРІ**

Мақалада көне «Жібек жолының» қазақстандық бөлігінде орналасқан ежелгі және ортағасырлық қалалар мен елдімекендерді зерттеуге басымдық берілген және Қазақстан мен Орта Азияның батыс пен шығыс қарым-қатынасындағы орны мен рөліне тоқталған. Су Бэйхай, Сюй Сюйя, Б. Көмеков, З. Ильясова секілді қазіргі заман зерттеушілері мен араб және қытай деректеріне негізделіп, ерте және ортағасырлардағы Қазақстанның оңтүстік бөлігіндегі көне қалалар мен олардың орны, бағыттары, ара қашықтығы зерттелген. Әсіресе, отандық және шетелдік ғалымдар көптен бері түсінбей келген «Екі Мыңбұлақ» жайында тоқталып, қытай деректеріндегі Мыңбұлақ пен араб деректеріндегі Мыңбұлақты деректану тұрғысынан зерттеп-зерделеп, шын мәнінде, екі Мыңбұлақтың бар екені анықталған. Олардың біріншісі Сюань Цзанының «Ұлы Тан патшалығының Батыс өлке туралы жазбаларында» айтылатын Меркедегі Мыңбұлақ болса, екіншісі, Ибн Хордадбех пен Қудам ибн Жафардың және «Таң кітабы. Түркілер баянында» айтылатын Шаштың терістігіндегі Мыңбұлақ екенін, екіншісінің орны Тараздың батысында, яғни қазіргі Жуалы ауданының шегіндегі Шакпақ-ата өңірінде болғанын анықтайды. Сонымен бірге Шаш, Испиджаб, Мыңбұлақ, Тараз, Мерке, Сұяб қалалары мен елді мекендерінің бағыты мен арақашықтығы анықталған.

Кілт сөздер: Оңтүстік Қазақстан, ерте ортағасырлар, көне қалалар, бағыттары, арақашықтығы, қытай деректері, араб деректері, салыстыру.

МРНТИ 03.20

Қайыркен Т.З.¹, Ильясова З.С.²

¹Доктор исторических наук, профессор кафедры востоковедения,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.

Казахстан г. Астана, E-mail: kairkentz@mail.ru

²К.и.н., и.о. профессора кафедры востоковедения,

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.

Казахстан г. Астана, E-mail: zita.08@mail.ru

**ДРЕВНИЕ ГОРОДА И ПОСЕЛЕНИЯ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА
ПО КИТАЙСКИМ И АРАБСКИМ ИСТОЧНИКАМ**

В данной статье было уделено особое внимание вопросам изучения древних и средневековых городов и населенных пунктов Казахстана в участке

прохождения древнего Шелкового пути, а так же было рассмотрено место и роль Казахстана, а также Средней Азии во взаимоотношениях Востока и Запада. На основании работ современных исследователей Су Бэйхая, Сюй Сюйя, Б.Кумекова, З.Ильсовой и арабо-китайских источников исследуются древние средневековые города Южного Казахстана, а также их расположения, расстояния и направления. Особенно уделяется внимание изучению понятия «Двойной Мыңбулак», которое встречается в трудах отечественных и зарубежных ученых. На основании источниковедческого анализа, выдвигается вывод о существовании двух местностей с названием «Мыңбулак». Первая из них, согласно запискам Сюнь Цзаньню расположено в районе Мерке. Вторая, согласно Ибн Хордадбеку, Кудама ибн Джафару и «Таншу. Туцзюэ цзуань» была расположена на севере древнего города Шаш. Так, согласно «Туцзюэ цзуань», определяется местоположение второго Мыңбулака в районе Шақпақ ата в западном направлении от г. Тараз, ныне принадлежащий Джувалинскому району. Наряду с этим определены местоположения городов Шаш, Испиджаб, Мыңбулак, Тараз, Мерке, Суяб и расстояния между ними.

Ключевые слова: Южный Казахстан, раннее средневековье, древние города, поселения, направления, расстояния, китайские источники, арабские источники, сравнение.

IRSTI 03.20

Kairken T.¹, Ilyassova Z.S²

¹Prof. Dr., L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Department of Oriental Studies, Kazakhstan, Astana. E-mail: kairkentz@mail.ru

²Assoc. Prof. Dr., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Department of
Oriental Studies, Kazakhstan, Astana. E-mail: zita.08@mail.ru

ANCIENT CITIES AND SETTLEMENTS OF SOUTH KAZAKHSTAN IN CHINESE AND ARAB SOURCES

This article paid special attention to the study of ancient and medieval cities and settlements of Kazakhstan in the way of the ancient Silk Road, and also considered the place and role of Kazakhstan, as well as Central Asia in relations between East and West. Based on the works of modern researchers Su Beihai, Xu Xu, B. Kumekov, Z. Ilyassova and Arab-Chinese sources, the ancient medieval cities of South Kazakhstan are explored, as well as their location, distance and direction. Particular attention is paid to the study of the concept of «Double Mynbulak», which is found in the writigs of domestic and foreign scientists. On the basis of source analysis, a conclusion is made about the existence of two localities with the name «Mynbulak». The first one, according to the notes of Xun Zangnu, is located in the Merke area. The second, according to Ibn Hordadbeh, Quda Ibn Jafar and «Tanshu. Tujue Zuan» was located in the north of the ancient city of Shash. Thus, according to «Tujue Zuan», the location of the second Mynbulak in the Shakpak ata region in the western direction from the city of Taraz, now belonging to the Dzhualy region, is determined. Along with this, the locations of the cities of Shash, Ispidzhab, Mynbulak, Taraz, Merke, Suyab and the distances between them are determined.

Key words: South Kazakhstan, the early Middle Ages, ancient cities, settlements, directions, distances, Chinese sources, Arab sources, comparison.

Кіріспе. Әлемдік өркениет тарихында елеусіз қалған, әлі де болса көп зерттелмеген бір аймақ бар. Ол – Орта Азия. Орта Азия өзінің табиғи жаратылыстық шарт-жағдайының, Батыс пен Шығыс арасындағы қолайлы жайғасымының және еңбекшіл, парасатты тұрғындарының арқасында адамзаттың шаруашылық-мәдени, рухани дамуы үшін айырықша үлес қосқан аймақ. Соның ішінде Қазақ жерінің көне қалалары ертеден батыс пен шығыс саяхатшыларының, көптеген зерттеушілердің назарын өзіне тартып келеді. Олай болатыны бұл қалалар Батыстан және Шығыстан келетін Жібек жолын бір бірімен жалғастырып жатты. Ұзақ тарихи кезеңдерде Жібек жолы осы қалалар арқылы байытылып отырды. Қытай ғалымдарының пікірінше, «Жібек жолының орталық бөлігі Азияның кіндік тұсындағы Орта Азиядан өтеді, яғни, тарихта кең ауқымда айтылатын осынау «Батыс аймақ» Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстан елдері мен Қытайдың Шыңжаң өлкесін қамтиды» (Гэ Чэнъюн 2006: 26).

Араб халифаты дәуірінде арабтардың Шығысты жаулап алуы, синкретикалық мұсылман мәдениеті мен ислам дінінің ықпал өрісін кеңейту ісіндегі белсенділігі, мұсылман дүниесінің саяси шекарасынан тыс жатқан алыс аймақтарымен сауданың дамуы арабтарды Шығыс Еуропа мен Орталық Азияның көршілес елдері жайлы, алыстағы халықтар мен тайпалар туралы ақпарат жинауға құлшындырды. Арабтардың ортағасырлардағы тарихнамасының Қазақстан аймағына ерекше ден қоюы олардың Орта Азиядағы жаулап алған жерлерін нығайту және Қазақстанның көшпелі тайпаларынан сыртқы қауіпсіздікті қамтамсыз ету қажеттігімен де байланысты болды (Көмеков, 2000: 82–85).

Ол кезде арабтар бір тараптан түрлі ақпараттар алуды мақсат етсе, енді бір жақтан дін таратуды, сонымен бірге Қытайдың өнерін, ғылымы мен мәдениетін зерттеп-үйренуді де мақсат етті. Сондықтан Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар «Білім үйренейік, ол алыстағы Қытайда» дейді. Оның Қытай туралы білімдері Қызыл теңіз жағасындағы несториандар мен Араб түбегінің сауда-саттығын өз қолына алған парсылық зороастристерден келген болатын. Сонау 616 жылдың өзінде-ақ, 101 мұсылман Меккеде дін тарату қиын болғандықтан, Зафар дегеннің бастауында Абисинияға барып, одан кемемен Қытайдың Фуцзянь өлкесінің Цуанчжоу деген жеріне келіп дін таратумен айналысады (Чэн Фувэй, 1985:172). «651 жылы Парсы патшасы Иездигерт қастандыққа ұшыраған соң, алғашқы Араб елшісі Қытай астанасы Чан-анға барды. Бұдан соң олардың келуі жиіледі. 651 жылғы алғашқы елшіліктен бастап 798 жылғы ең соңғы елшілік миссиясына дейінгі 148 жылда олардың елшілері Қытайға 39 рет келген» (Чэн Фувэй, 1985:131). Демек, сол кезден бастап Қытайға қарай күрлық және теңіз жолы бірдей ашылған. Дегенмен, сол кездегі тарихи шарт-жағдайға байланысты, қауіп-қатерге толы теңіз жолына қарағанда, күрлық жолының маңызы әлде қайда жоғары еді.

IX ғ. көшпелі түркі тайпалары, арабтар жаулап алған Мауреннахрмен іргелес жатқан аймақтар бірте-бірте ислам дінін қабылдай бастады. Мұсылман әлемінің сауда және дін өкілдерін тек қана Оңтүстік Қазақстан ғана емес, Орталық Азияның шалғайдағы жерлері, Шығыс Еуропа және Қиыр Шығысқа дейінгі жерлер қызықтырды. Мұсылман қалаларынан шыққан сауда жолдары Сырдариядағы көшпелі оғыз бірлестіктеріне, Ертістегі кимектерге, Енесейдегі қырғыздарға, Еділдегі бұлғарлар жеріне дейін жалғасып жатты. Арабтардың Оңтүстік Қазақстандағы, Батыс Жетісудағы жаулап алған жерлерін нығайту үшін және Қазақ даласындағы көшпелі жауынгер тайпалардан сыртқы қауіпсіздігін қамтамсыз ету үшін, халифат ортағасырлық араб ғалымдары

мен саяхатшыларын олар жайлы зерттеуге жұмылдырды (Кумеков, Кумекова, 2010:5).

VIII-IX ғғ. халифаттың дамуы мен нығаюында салық жүйесіне байланысты, бірнеше мемлекеттік міндеттер тұрды. Әрине, арабтар қол астындағы халықтардың шаруашылық-қаржылық жүйесін негіз етіп пайдалануына болар еді. Дегенмен, жағдайдың өзгеруіне байланысты, заттай және ақшалай алынатын салық мөлшері, егін және өнеркәсіп шаруашылық өнімдері және аймақтардың бөлінуі, халық қоныстанған жерлер туралы нақты сенімді мәліметтер қажет болды. Сондай-ақ, маршруттар мен пошта бекеттерінің арақашықтығы көрсетілген хабарламалар және бұдан өзге де нақты мағлұматтар бір орталықтан басқару жүйесі үшін қажет болды (Крачковский, 2004: 17).

Арабтілді шығармалар жазылу сипаты мен хабарлайтын мағлұмат мазмұнына қарай тарихи, жағрафиялық, энциклопедиялық және саяхатшылық жазбалары делінген бірнеше түрге бөлінеді. Ал, араб ғалымдарының жағрафия ғылымы саласындағы еңбектері негізінен математикалық немесе астрономиялық және сипаттамалық жағрафия болып екі бағытта дамыған. Осы екі бағыттың арасында араб жағрафиялық әдебиетінде сипаттамалық бағыт басым болды.

Ал, қытай деректеріне келсек, олар негізінен б.д. 624 жылдан 772 жылға дейін Орта Азиядағы түрлі елдер мен Қытайдың Таң империясы арасында 149 жылға жалғасқан тығыз қарым-қатынастар мен одан кейінгі кездердегі байланыстарға арналған. Оу Янсю, Сун Ци қатарлылардың «Жаңа Таң кітабы», Суан Цзанның «Ұлы Таң патшалығының Батыс өңір естелігі», Цзя Даньның «Хуанхуа- сыдаци» қатарлы деректер Орта Азиядағы жібек жолы бойындағы қалалар мен елдімекендердің орналасу жағдайын, арақашықтығын анықтауға мүмкіндік береді.

751 жылы Талас шайқасында арабтарға қолға түсіп, Орта Азия мен араб елдерінде болып, кейін Таң еліне қайтарылған Ду Хуан Қазақстан мен Орта Азияда өзі көрген қалалар туралы баяндайды. Ол Шу және Талас өзендерінің бойында «қалалар мен кенттер жиі кездесіп отырады. Осынау ұлыстар мен тайпалардың арасында әр түрлі қақтығыстар да жиі болып тұрады. Сондықтан жайшылықта жер өңдеуші дихандардың өзі қару-жарақ асынып жүреді. Өздері қарақшылық пен ұрлық-зорлыққа бейімдеу келеді. Қарулы қақтығыстарда қолды болған тұтқындарды өздеріне күл-күң ретінде пайдалана береді» (Ду Хуан сисинци, 2005:42.),-дейді. Бұл қазақ жерінің ең шұрайлы қоныстарының бірі болған Шу мен Талас өңірі ерте замандардан адамдар жиі қоныстанған елдімекендерімен әйгілі екенін, бұл жерлердің жібек жолындағы стратегиялық орны төтенше маңызды болғандықтан, жергілікті халық ұдайы қару-жарақ асынып жүретіндігін, сондай-ақ, осы жерлер арқылы ары-бері өтетін жүргіншілердің де көп болғанын көрсетеді.

Араб саяхатшыларының географиялық еңбектерінде де Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан қалалар, ауылдар және олардың тұрғындары, елді-мекендер туралы нақты құнды мәліметтер жазып қалдырды. Бұл жазбалар, ортағасырдағы Орталық Азия мен Қазақстанды мекендеген халықтардың тарихы мен мәдениетін зерттеуге үлкен үлес қосты. Араб географтары мен саяхатшыларының мағлұматтарының арқасында ортағасырлық қалалар, елді-мекендер, тайпа атаулары, жер атаулары, сауда жолдарының маршруттары, сол аймақтың шаруашылық және діни өмірі туралы мол мағлұматтар алынды.

Жібек жолының солтүстік тармағы, Талас және Шу өңірлеріндегі ортағасырлық қалалар туралы нақты географиялық сипаттама берген

араб саяхатшылары мен географтарының ішінен Тамим ибн Бахр (IX ғ.), Ибн Хордадбех (IX ғ.), Кудам ибн Жафар (X ғ.), Ибн әл-Факих (X ғ.), әл-Мукаддаси (X ғ.), әл-Истахри (X ғ.) және Әл-Идрисилердің (XII ғ.) бөліп айтуға болады. Олар да өз еңбектерінде Шу, Талас өңірлері және Қаратаудың ортағасырлық қалалары мен елдімекендерінің атаулары мен ара-қашықтығын көрсеткен. Бұл бізге қытай және араб авторларының еңбектерін салыстыру арқылы Орта Азияның сол кездегі географиялық жағдайын, Жібек жолы бойындағы қалалардың орнын дәл анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл ретте біз үшін маңыздырағы Қазақстан жері арқылы өткен Жібек жолының солтүстік тармағы болып табылады. Жібек жолының тарихнамасында шығыстан батысқа қарай созылып жатқан Тянь-Шань тауын айқын географиялық табиғи белгі ретінде ала отырып, ежелгі сауда-керуен жолдарын солтүстік және оңтүстік ления деп екі үлкен бөлікке бөледі. Бұл негізгі артерия десек, оған келіп қосылатын және бөлініп кетіп жататын тағы көптеген жол тармақтары бар.

Жазба деректердегі қалалар мен елді мекендердің ара-қашықтығын көрсеткен сипаттамалар араб саяхатшыларының осы екі бағытпен де жүргенін айғақтайды. Олардың баяндауларына қарағанда, араб саяхатшылары Бағдаттан шығып, солтүстік Месопатамия арқылы Иранға, одан соң солтүстік-батысқа қарай ойысып, Хорасанға келген, осы жерден Орта Азияға баратын жол басталған. Орталық Азияның қақпасы ретінде Мерв¹ (қазіргі Мары, Түркіменстан) болды. Қытай зерттеушілері де 8-10 ғасырларда Орта Азиядан Қытайға баратын жол Хорасандағы Мервтан басталады. Бұл жол «Үлкен Хорасан жолы» деп аталады дейді (Сюй Сюя, 2000:53). Ибн Хордадбех пен Кудам ибн Жафар осы жолдың маршруттарын тәптіштей жазады. Мервтан шыққан саяхатшылар Амұлға (қазаргі Чаржоу, Түркіменстан) жылжып, одан соң Бұхара арқылы Самарқандқа барған.

Саяхатшылар Самарқандтан Заминге² (Өзбекстан) қарай жүретін еді. Мұнда сауда жолы екі тармаққа бөлініп, бірі Ферғана³ (оңтүстік) және екіншісі Шаш (түрк)⁴ (Караев, 1968: 65). Бұл солтүстік жолдың басталу нүктесі.

Оңтүстік жол қосымша жол болғаны себепті, ол туралы Кудам ибн Жафардан басқа араб географтары баяндамаған.

Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағы, яғни түрк жолы Заминнен басталып, Түрік көлінен⁵ (қазіргі Шыршық) Шашқа (Ташкент)⁶ қарай жылжыған. Шаштан жол Исфиджабқа⁷, одан Таразға⁸ қарай бағытталған. Араб саяхатшыларының жазбасындағы қалалар мен елдімекендердің арақашықтығы қазіргі орындарымен сәйкес келеді. батысында Жалғышағаштың бұлағына дейін 420 км-ге созылып жатқан Қаратаудың оңтүстік-шығыс етегімен Ұлы Жібек жолының Солтүстік (Шаш-Түрік) тармағы өткен (Елеуов, 2001: 6), -дейді.

Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағының Қазақстанның оңтүстігі

1. Қытайша 木鹿 немесе 谋夫

2. Қытайша 扎敏 Zamin, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

3. Қытайша 木鹿 Fergana, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы

4. Қытайша 石国 немесе 赭时, қытайша да Түрік басқа қала.

5. 突厥河 түрік өзені. Мағналық аударма.

6. Қытайша 石国 Shash, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы

7. Қытайша 白水城 Isbijab, мағналық аударма. Аксу дегенді білдіреді.

8. Қытайша 怛逻斯 Taraz, дыбыстық аударма.

арқылы өткен осы бөлігі мен Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық керуен жолдарының бағыттары Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтің, К.М. Байпаков пен А. Нұржановтың, М. Елеуовтің еңбектерінде қарастырылған (Елеуов, 2001: 6).

Академик Б.Е. Көмековтың «Государство кимеков IX-XI вв по арабским источникам» атты еңбегі IX-XVI ғасырлардағы ортағасырлық арабтілді және парсытілді тарихи-географиялық шығармалардағы кимектерге қатысты мағлұматтарға тұңғыш рет жан-жақты деректанулық талдау жасаған. Ертеортағасырлық араб парсы авторлары: Ибн Хордадбех, Ибн әл-Факих, Кудама ибн Жафар, авторы белгісіз «Худуд әл-алам», әл-Идриси, Йақұт Тараздан Кимек еліне баратын жолдарды көрсетеді. Олардың алғашқы дерек көзі араб саяхатшысы Тамим ибн Бахрдің мағлұматтары болып табылады. Онда Тараздан кимектерге баратын жолдар мен Талас-Шу өңірлерінде орналасқан ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің арақашықтығы, керуен жолдарының бағыты көрсетілді. Таразболса IX-X ғасырларда Араб халифатының Орта Азия және Шығыс Түркістан арқылы Қытайға барған Ұлы сауда жолындағы маңызды орталық болды... (Кумеков Б, 1972).

Ибн Хордадбек пен Кудама ибн Джафар бойынша бұдан ары Құланның Суябқа дейінгі аралықта Түрк жолы бойында 10 қала мен елді мекендер көрсетілген. Олар: Меркі, Аспара, Нүзкет, Ақсу, Жұл, Сары, Суяб, Бунджикент, Навакент, Қырмырау қалалары. Қалалардың дамуының бір себебі сауда-саттықтың өркендеуі еді. VII ғасырдан бастап, Ұлы Жібек жолы ортағасырлық қалалардың ішіндегі шоқтығы биік Самарқандтан шығып, Отырар, Таразды басып, Шу өңіріне жетеді де, Қырғыз Алатауының асулары арқылы Шығыс Түркістанға өтетін (Кәдірімбетова, 2010:71). Төменде осы жолды сипаттаған негізгі арабтілді деректерге тоқталайық:

1) Ибн Хордадбехтің деректері:

Шаштан Ма⁹дан әл-фиддаға яғни Илак⁹ пен Баланканкка¹⁰ дейін жеті фарсах¹¹, содан кейін Баб әл-Хадидка[Темір қақпа]¹²дейін екі миль, содан кейін Күбалаға¹³ дейін екі фарсах, содан кейін Ғаркардка¹⁴ дейін алты фарсах, содан кейін Исбижабқа дейін дала арқылы төрт фарсах. Жалпы Шаштан Исбижабқа дейін он үш фарсах.

Содан кейін *Шарабқа*¹⁵ дейін төрт фарсах, содан кейін Бадухкетка¹⁶ дейін бес фарсах, содан кейін Тамтажға¹⁷ дейін төрт фарсах, содан кейін *Абаржажға*¹⁸ дейін төрт фарсах, содан кейін өзен бойындағы үйге дейін алты фарсах. Абаржажда дөң бар, ол дөңнің айналасында мың бұлақ бар. Шығысқа қарай ағады. *Барқуаб*¹⁹ деп аталады яғни теріс аққан су деген мағынады. Бұл жерде қара бұлдырықты аулауға

9. Қытайша 银矿 Илак, мағналық аударма.

10. Қытайша 比良坎克 Bilankank, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы

11. 1 фарсах шамамен 6,24 км.

12. Қытайша 铁门 Bab al-Hadid, мағналық аударма.

13. Қытайша 库巴勒 Kubal, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы

14. Қытайша 鹤尔凯尔德 Gharkard, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы

15. Қытайша 木鹿 Sharab, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы

16. Қытайша 白都贺开特 Badukhat, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы

17. Қытайша 台姆塔吉 Tamtaj, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы

18. Қытайша 千泉 Abarjaj, мағналық аударма.

19. Қытайша 白尔库阿布, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы

болады. Содан кейін ол су арқылы өтіп *Жуикетке*²⁰ дейін бес фарсах, содан кейін Таразға дейін үш фарсах. Жалпы Исбижабтан Таразға дейін жиырма алты фарсах. Содан *Кауакетқа*²¹ дейін жеті фарсах, Кауакеттан кимақ билеушісініңжеріне дейін артылған жол азығымен сексен күндік жол.

Тараздан *Төменгі Нушажанға (Барсхан)*²²дейін үш фарсах, содан кейін *Касрабасқа*²³ дейін екі фарсах. Касрабаста қарлұқтар қыстайды, оған жақын *халаждардың* қыстағы орналасқан. Содан кейін *Күлшүбке*²⁴ дейін төрт фарсах, содан кейін *Жүлшүбке*²⁵ дейін төрт фарсах, содан кейін адамға толы кент *Куланға*²⁶ дейін төрт фарсах, содан кейін үлкен кент *Беркеге* (Мерке)²⁷ дейін төрт фарсах, содан кейін *Асбараға*²⁸ дейін төрт фарсах, содан кейін үлкен кент *Нузкетк*²⁹е дейін сегіз фарсах, содан кейін үлкен кент *Харанжауанға*³⁰ дейін төрт фарсах, содан кейін *Жүлге*³¹ дейін төрт фарсах, содан кейін үлкен кент *Сарыға*³² дейін жеті фарсах, содан кейін Түргеш хақанының қаласына дейін төрт фарсах, содан кейін *Науакатқа*³³ дейін төрт фарсах, содан кейін *Кубала*³⁴ дейін үш фарсах, содан кейін *Жоғарғы Нушажанға*³⁵ яғни Син (Қытай) шекарасына дейін жайылымды жер арқылы жүретін керуендер үшін он бес күн, ал түркі шабарманы (салт атты пошташы) үшін үш күндік жол (Ильясова, Ораз, 2016. 19-21).

20. Қытайша 久维克特 Juwikt, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

21. Қытайша 库卧义开特 Kuwaykat. Тамим ибн Бахрдің жол естелігі бойынша ол кимақтар тұратын жер (K.wak.b.) деген мағнада (V.Minorsky. Tamim ibn Barh's Journey to the Uyghurs // BSOAS. XII-2. London. 1948. pp. 275-305. p.284).

22. Қытайша 下弩舍疆 (Nashajan al-Sufia), «Жаңа Таң кітабы. Парсы баянында» нушицие (弩室羯), немесе Күші шаш елі (小石国), Суан Цзанда Нушициэнь мемлекеті (笈赤建国) деп атайды. IX-X ғасырларда ол қала Тараздан небары 3 фарсах қана болған. Бұл жердің ертедегі Барысхан (拔塞干) қаласы екенін 1889 жылы W. Tomaschek ортаға қойған (Чжан Гуанда 张广达 . 碎叶城今地考 // 西域史地丛稿初编. 上海古籍出版社. 1995. - 1-30 бб.). Су Бэйхай бұл жерді Батыс Түркінің нүшеби бес іркінінің ішіндегі Барысхан Тоншаба іркінінің атына байланысты пайда болған дейді (Су Бэйхай. 苏北海. 西域历史地理. 新疆大学出版社. 1988. - 285-306 бб.).

23. Қытайша 开苏里巴斯 Kasribas, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

24. Қытайша 库勒晓伯 Kul-Shawb. арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

25. Қытайша 吉勒晓伯 Jil-Shawb, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы

26. Қытайша 俱兰 Kulan, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

27. Қытайша 白尔钦 Barkin, немесе Мерке. Матцуда Хисау оны Мың-бұлақ (千泉) дейді (Мацуда Хисау 松田寿男. 古代天山历史地理研究Ертедегі Тянь-шаньның тарихи-географиясы. 北京: 中央民族学院出版社.1987. -344 б.).

28. Қытайша 艾斯巴拉 Asbarah, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

29. Қытайша 努兹开特 Nuzkat, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

30. Қытайша 胡兰杰瓦 Khuranjawan.

31. Қытайша 久勒 Jul, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

32. Қытайша 萨利赫 Sarigh, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

33. Қытайша 奈瓦契特 Nawakit, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы

34. Қытайша 库巴勒 Kubal, яғни Сүяб қаласы, орны Қырғызстанның тоқмақ қаласының оңтүстік-батысына қарай 8-10 км. жердегі Ақбешім көне қала жұрты.

35. Қытайша 上弩舍疆 Barskhan.

Тараздан және Төменгі Барсханнан шығысқа қарай шығатын жол «шөл даламен» қарлқұтарға, Құлан қаласына және Шу өңірінің қалаларына апаратын. Бұл жолдың бөлігі Касрабас, Күлшүб, Жүлшүб арқылы өтуге тура келеді. Касрабас Ақырғастың қираған орнына, Күлшаб Өрнек қалашығына, ал Жүлшүб Құмарыққа сәйкес келеді (Байпаков, Таймагамбетов, 2006: 284).

2) Кудама ибн Жафардың деректері:

Шаш³⁶ қаласынан қорған ішіндегі әскери бөлімге дейін екі фарсах, ол жерден Ғарқардқа дейін бес фарсах, Ғарқардтан Исбишабқа дейін дала арқылы төрт фарсах, Исбишабтан Шарабқа дейін Мауа мен Яауран (Мава-Машат, ал Юран-Сайрамсу өзендері) деп аталатын үлкен екі өзені ағып жатқан дала арқылы төрт фарсах, Шарабтан Бадухкатқа дейін төрт фарсах, Бадухкаттан Тамтажға дейін бес фарсах. Тамтаж далалы жерде орналасқан, онда үлкен өзен мен қамыс бар. Тамтаждан Абаржажға дейін төрт фарсах. Абаржаж³⁷ бұл бір үлкен дөң, айналасында шығыс жаққа қарай ағып жатқан өзенге құятын мың бұлақтың көзі бар. Аталмыш өзен Баркуаб деп аталады яғни «теріс аққан су» деген мағынада. Өйткені оның ағысы төменнен жоғарыға қарай. Абаржаждан Баркуаб өзенінің бойында орналасқан станса дейін алты фарсах. Бұл өзеннің екі бетінде бірдей тоғайлы, жыңғылды жер. Бұл жерде кара бұлдырық құсы мекендейді. Аталмыш стансадан шығып, өзеннен өтіп жолаушы оң жаққа бет алу керек, өткен тұста Шауғарға³⁸ дейін үш фарсах жүреді. Шауғардан Жауикатқа дейін елді-мекенсіз дала арқылы екі фарсах, Жауикаттан Тараз қаласына дейін жайылымды, елді-мекенді жер арқылы екі фарсах, Тараз³⁹ қаласынан төменгі Нушажанға дейін үш фарсах, төменгі Нушажаннан оң жағында тау орналасқан Кисрабасқа дейін екі фарсах, Кисрабастың сол жағында құм орналасқан. Құм қарлұқтардың қыстағы. Тараз бен Куланның арасында солтүстік жаққа қарай орналасқан. Құмның артында құмды, қиыршық тасты дала жатыр. Онда жыландар бар. Құмнан қимақ жеріне дейін екі фарсах, Касрабастан Күлшүбке дейін төрт фарсах. Күлшүб Кисрабасқа ұқсайды. Күлшүбтің оң жағында тау орналасқан, онда көп жемістер мен көкөніс өседі. Күлшүбтен Куланға дейін төрт фарсах.

Тараз қаласынан Куланға дейін Кулан деп аталатын дала арқылы жалпы он төрт фарсах. Куланнан Берке кентіне дейін төрт фарсах, Беркеден Асбараға дейін Кулан даласына ұқсайтын дала арқылы төрт фарсах, Асбарадан үлкен кент Нузакатқа дейін сегіз фарсах, Нузакаттан үлкен кент Харанжаванға дейін төрт фарсах, Харанжаваннан үлкен кент Жүлге дейін төрт фарсах, Жүлден үлкен кент Сарығқа дейін жеті фарсах, Сарығдан түркі хақанының кентіне дейін төрт фарсах, түркі хақанының кентінен Кирмирауға дейін екі фарсах, Кирмираудан Науакат қаласына дейін екі фарсах, Науакат қаласынан үлкен кент Банжикатқа дейін екі фарсах. Банжикатпен іргелес тағы бір кент орналасқан. Науакат бұл үлкен қала. Бұл қаладан Нушажанға алып баратын

36. Қытайша 赭时 Shash, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

37. Абаржаж-Тараздың батысындағы мың бұлақ. Біз мұны шартты түрде Батыс Мыңбұлақ деп атаймыз. Бұл қазіргі Жамбыл облысының Жуалы ауданының жеріндегі Теріс өзенінің жоғарғы су бассейні. Шақпақ-ата, Шақпақ-баба, Шоқпақ өңірлері. Жаратылыстың ортасына сай бұл жерді де ертеден Мың бұлақ деп атаған. Өйткені таудың күнгейінен аққан сан тарам бастау-бұлақтар шығысқа қарай ағып Таласқа құятын Теріс өзенін қалыптастырады. Көптеген шығыс және батыс елдері ғалымдары бұл өлкеде екі мың бұлақтың бар екенін білмегендіктен, мұны сол кездегі географтардың шатастығы деп есептейді және өздері де осыдан қатты шатасады.

38. Қытайша 沙窝格爾 Shawaghar, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

39. Қытайша 恒逻斯, арабша атауы бойынша дыбыстық аудармасы.

Баркаб деп аталатын бір фарсахтай жол бар. Банжикаттан Суябқа дейін екі фарсах, Суяб екі кенттен тұрады бірі Күбөл, ал екіншісі Сағур Күбөл деп аталады. Сағур Күбөлдан Синмен шекаралас жоғарғы Нушажанға дейін жайылымды, сулы жерлермен жүретін керуендер үшін он бес күн, ал түркі шабарманы үшін үш күн (деректің соңы).

Одан ары қимақтарға алып баратын жол бағыты туралы айтылады: Тараздан Кауакат деп аталатын жерде орналасқан халқы көп, гүлденген екі кентке дейін жүру керек. Аталмыш жер мен Қимақ билеушісі ірге тепкен жердің арасындағы қашықтық өзімен бірге азығын артынып суыт жүріп отыратын шабарман үшін сексен күн. Өйткені оның жол бағыты жайылымы мен суы мол кең сахаралы жерлермен өтеді. Жайылымның барлығы сабан шөпті (Ильясова, Ораз, 2016: 27-30) - делінеді.

Ибн Хордадбех пен Кудаман ибн Жафардың «Аталмыш өзен Баркуаб деп аталады яғни «теріс аққан су» деген мағынада»,-деген мағлұматындағы Баркуаб –Теріс өзені. Бұл бүгінде Жамбыл облысының Жуалы ауданының жеріндегі Шақпақ-ата, Шоқпақ өңірінен бастау алатын Теріс өзені. Бұл өзен бұрындары шығысқа қарай ағып Талас өзеніне құятын. Осы өзеннің бастау алатын жерлері де ертеде Қытай дерегінде Мың бұлақ (Цяньчуань-千泉) деп аталған. Қазір де солай аталады.Бұл жерді Ибн Хордатбек Абаржаж деп атайды. Ол бұл жер туралы «Абаржажда дөң бар, ол дөңнің айналасында мың бұлақ бар. Шығысқа қарай ағады. Баркуаб деп аталады яғни теріс аққан су деген мағынада. Бұл жерде кара бұлдырлықты аулауға болады. Бұл жер Тараз бен Испиджабтың арасына орналасқан, Тараздың батысында. Қаладан 14 фарсах⁴⁰ жерде»,-дейді.

Бұл жерді Кудаман ибн Жафар да Абаржаж (мың бұлақ) деп атайды. Бірақ бұл орналасқан жері бойынша қытайлық саяхатшы, будда дінінің тақуасы Сюань Цзан өз жазбасында айырықша атап көрсеткен Мыңбұлақпен ұқсамайды. Сюань Цзанның Мыңбұлағы Тараздан шығысқа қарай Мерке өңірінде орналасқан. Ал Шақпақ-Ата мен Шоқпақ өңіріндегі Мыңбұлақ Тараздың оңтүстік-батысына қарай 87 таң-ли жерде. Демек, араб деректеріндегі Мыңбұлақ Тараздың батысында болса, Сюань Цзан дерегіндегі Мыңбұлақ Тараздың шығысына орналасқан. Дәл олай болғандықтан, көп замандардан бері Орта Азияның тарихи-географиясымен айналысып келген ғалымдар Мыңбұлақтың нақты орнын табуға бел шеше араласты. XIX ғасырдың кейінгі кезінде Е. Шулер (Eugene Schuyler) Мерке өңірін өзі тікелей тексеріп, ертедегі Мыңбұлақтың осы жер екенін тұрақтандырды (Сюй Сюйя, 2010:128). Бірақ тарихшы Чжоу Лянькуан Мыңбұлақты Тараз қаласының шығысына қарай 140-150 қытай лиі (шамамен 70-75 км.) жердегі Ақыртөбе және Подгорное елдімекенінің аралығы және оған жақын аумақ деп көрсетті (Чжоу Лянькуань,1984: 97). Ал, Ли Мэйцун болса Мыңбұлақ Талас өзенінің жоғарғы ағысындағы Дмитриевка ауылының маңында деді (Ли Мэйцун, 1992: 82-87). Осылардың бәріне назар аударса келіп, қытай зерттеушісі Сюй Сюйя өзінің «Таң дәуіріндегі жібек жолы және Орта Азияның тарихи-географиясы» атты зерттеуінде: «атап өтуге тиісті мәселе, Сюань Цзан жазған Мыңбұлақ пен араб географтарының Мыңбұлағы (Абаржаж) бір жерді көрсетпейді... Мұны көзқаракты ғалымдардың зерттеуіне қалдырайық»,-дейді (Сюй Сюйя, 2000: 33). Біздіңше, араб авторлары да, қытай деректері де Мыңбұлақтың орналасқан жері туралы өз жазбаларында еш қателеспеген. Бірақ толықтыру бермеген. Нәтижесінде,көпшілік ғалымдар Мыңбұлақты бір жер деп

40. Шамамен 212 қытай ли, немесе 106 км.

есептеген. Ал Сюй Сюйя оның екі жер екенін сезінсе де, нақты дәйектердің жоқтығынан бөгіліп қалған. Шын мәнінде Мыңбұлақ екеу. Оның бірі жоғарыда араб деректерінде айтылған Абаржаж өңірінде болса, енді бірі Тараздың шығысындағы Мерке өңірінде болған. Осы орайда «Көне Таң кітабы. Түркілер баянында» Тараздың батысындағы Мыңбұлақ туралы жазба қалдырылғанын айта кеткен жөн. Онда былай делінеді: Тоңябғұ қаған ержүрек те, айлакер, жорықта ысылған адам еді, ол солтүстікке жорық жасап, телілерді, батысқа жорық жасап парсыларды тізе бүктірді, оңтүстікте Көпенге дейін қол созды. Осы аралықтағы елдерді түгел өзіне қаратты. Оқшыларын әлде неше жүз мыңға жеткізіп, Батыс өңірге үстемдік орнатып, ертедегі үйсіндердің қонысына иелік етті. Ордасын Шаштың теріскей жағындағы Мыңбұлаққа көшірді» (Жиырма төрт тарих, 2004: 4454). Демек, бұл деректе Мыңбұлақтың Шаштың солтүстігінде екені анық жазылған және Тоңябғұ қағанның парсыларды бағындырған соң, ордасын солай көшіргені анық айтылған. Оның орнын анықтауда Шаштың географиялық жайғасымы негіз етілген. Яғни, бұл Мыңбұлақ Сюань Цзан айтқан Мыңбұлақ емес, «Шаштың теріскей жағындағы» Мыңбұлақ. Яғни, біз жоғары да атап өткен Испиджаб пен Тараздың арасындағы, қазіргі Жамбыл облысының Жуалы ауданы шегіндегі Шақпақ-ата және Шоқпақ өңіріндегі Мыңбұлақ.

Ал Қытай діндары, будда тақуасы Сюань Цзанның Мыңбұлағы Тараздың шығысына қарай 140-150 қытай ли⁴¹ жерде болып, ол жерден шығысқа қарай 400 тан ли жүргенде Сұяб қаласына жететін болған. Дегенмен, оның жазбасында көрсетілген Тараз бен Меркедегі Мыңбұлақтың арақашықтығы 85 км-ге қысқа айтылған. Ол өз жазбасында Мерке жеріндегі осы Мыңбұлақ туралы әсерін өте тәптіштей жазады және оның бұл жайында қателесуі мүмкін емес. «Мыңбұлақ деген бұл жер,-дейді ол,- 200 лиден астам аумақты алып жатыр. Оның оңтүстік жағы қарлы тау, өзге үш тарапы жазық дала. Бұл өңір құнарлы да ылғалды ну орман-тоғайлы болып келеді, ал жазғытұрымғы түрлі-түсті дала бөйшешектері құдды гүлді шағига ұқсайды. Бұл жерде мындаған тұма-бұлақтар мен көлшіктер мол болғандықтан, Мың бұлақ деп аталған. Түрік қағаны жыл сайын осы жерді жайлайды. Мұнда қоңырау-сылдырмақтар тағып, сәнді өсірілген көп бұғы табындары бар. Бұл бұғылар қолға үйретілген. Кісіге тым үйірсек, үркіп-қашқанды білмейді. Түрік қағаны бұғыларды ұнатып-аялайтыны соншалық, қол астындағы бұқараға оларды аулауға қатаң тиым салған. Кімде-кім бұғыларды өлтірсе, ол рахымсыз түрде жазалансын деп жарлық шығарған. Сөйтіп, бұғы табыны қоршауға алынып, өз ажалымен өлгенге дейін ғұмыр сүретін болған». Демек, Қытай саяхатшысын Мыңбұлақтың табиғаты, қағанның салтанатты ордасы ерекше әсерге бөлеген. Бұдан жазғы орда ретіндегі Мыңбұлақтың Түркі қағанаты дәуірінде айырықша маңызға ие болғанын көруге болады. Қытай саяхатшысы

41. Ли (里)-ежелгі Қытайдың ұзындық өлшем бірлігі. Әдетте 1 ли 500 метрлік қашықтыққа тең деп есептеледі. Дегенмен, тарихта ли-дің мөлшері әр кезде әр басқа болған. Хан әулеті тұсында 1 ли 414 метрге, Вэй әулеті тұсында (б.з. 386-534 жж.) 500 метрге, таң әулеті кезінде (618-907 жж.) 531 метрге тең болған (Ян Куан 杨宽. 中国历代尺度考. 商务印书馆. 1955. -76, 92, 100/107 б.). Ал Таң әулеті кезіндегі ли өлшемінің өзі үлкен ли (唐大里), кіші ли (唐小里) деп бөлінген. Яғни, бір үлкен ли (жоғарыдағыдай) 531,486 метр болса, бір кіші Таң лиі 442,905 метр болған. Осы бойынша есептегенде 50 таң кіші лиі 44,29 қытай лиіне (хуа ли) тең болады. Біздіңше, Сюань Цзан мен одан кейін осында келген Цзя Дань кіші таң лиі бойынша есептеген (Сюй Сюйя. 唐代丝绸之路与中亚历史地理研究. 西安: 西北大学出版社. 2000. -59 б.).

тағы да: Мыңбұлақтан батысқа қарай 140-150 ли жүріп Талас қаласына жеттік. Бұл қаланың айналасы 8-9 ли келеді. Онда әр елден келген көпестер мен хулар (соғдылар) аралас өмір сүреді. Жер-суы мен ауарайы жағдайы, негізінен Сұяб қаласымен бірдей,-дейді. VII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Оңтүстік Қазақстан шегіндегі қалалардың жағдайын Қытай ғалымы Су Бэйхай да сол дәуірдің жиһангезі Сюань Цзанның еңбегінен алып баяндайды (Зәкенұлы Т, 2001: 206-207). Сюань Цзанның «Ұлы Таң патшалығы. Батыс өңір естелігі» атты аталмышжазбасындаЖетісу өлкесіндегі кейбір маңызды қалалар былайша көрсетіледі:

Сұяб (Сүй-ие碎叶) қаласы. Цин-шиден (Ыстықкөлден) солтүстік батысқа қарай 500 ли жүргенде Сұябқа жетеді. Қаланың айналасы 6–7 ли. Әр елдің саудагерлері, көшпелілер аралас қоныстанған.

Тараз қаласы. Мыңбұлақтан батысқа қарай 140–150 ли жүргенде Талас қаласына жетеді. Қала қорғаны 8–9 ли. Әр елдің саудагерлері мен көшпенділер аралас қоныстанған.

Тараздан оңтүстік-батысқа қарай Түркі қағанатына тұтқынға түскен қытайлар тарапынан қалыптасқан Сяогу кенті бар.

Одан ары оңтүстік-батысқа қарай 200 ли жерде Байшуй (Испиджаб, немесе Ақсу) қаласы⁴² бар. Қала қорғаны 6–7 ли.

Одан ары оңтүстік-батысқа қарай 200 лидей жүргенде Гоң-юй (恭御) қаласына жетеді. Қаланың қорғаны 5–6 ли.

Одан ары оңтүстікке қарай 40-50 ли жол жүріп, Нужкент (Ну-шэ-цзянь) еліне (мемлекеті деп алынған – ауд) барады. Оның айналасы мың лиден астам, бірнеше ауданға бөлінеді, әрқайсысының өз-өз әкімдері бар, олар бір-бірімен қатынаспайды, бір-біріне әмірі жүрмейді.

Бұдан ары 200 ли жол жүріп Шаш мемлекетіне (Шиго-石国) жетеді. Оның айналасы мың лиден астам. Ондаған ауданға бөлінеді, өзді-өзінің бектері (әкімдері) бар (Сюань Цзан, 2005: 15-38). Бұл шығыстан батысқа қарай келе жатқан Қытай саяхатшысының бір-бірден басып өткен қалалары.

Біз Сюань Цзан мен Ибн Хордадбек және Кудама ибн Джафардың берген мәліметтерін жинақтай келе Ташкенттен Сұябқа дейінгі оңтүстік Қазақстандағы ертедегі қалалар мен әйгілі елдімекендердің орналасқан бағыттары мен олардың арақашықтығын төмендегідей есептеп шықтық:

Демек, Шаштан Таласқа дейін 50,7 фарсах, шамамен 316 км., Испиджабтан Таласқа дейін 31 фарсах, шамамен 193,4 км болады.

Тараздан Құланға баратын жол Ақыртас, Күлшөп және Жолшөп қалалары арқылы өткен. Бұл жол туралы Ибн Хордадбех және әл-Макдиси атап көрсетеді. Құлан туралы әл-Макдиси «Қулан - бекіністі қала. Мешіті қала ішінде. Қала көлемі кішірейіп қалған. Тараз жолының бойында орналасқан» дейді (Ильясова, Ораз, 2016: 61).

42. Байшуй (白水城) бұдан алдыңғы 7-түсіндірмеде айтылған Испиджаб қаласы, ақ сулы қала деген мағына береді, М. Қашқаридің «Диван лғат ат-Түркі» сөздігінде де бұл қала Испиджаб (соғды-парсы тілінде «ақ сулы қала» деген мағынада) деп аталады. Автор сонымен бірге, қаланың екінші бір аты сайрам деп жазады. Араб тіліндегі деректерде «Медина ал-Байда»(ақсу қаласы деген сөз) деп аталады. Қытайдың «юань әулеті тарихында» аталмыш қала сайланчэн (賽藍城)-Сайрам қаласы деп хатталған. Ол шымкент қаласының шығысына қарай 50 км. жерде. Бұл қала XVIII ғасырдың бас кезіне дейін өмір сүрген.

Ибн Хордалбек және Кудаман ибн Джафар деректері бойынша		Ара қашықтық (км)	Сюань Цзанның «Ұлы таң патшалығы. Батыс өңір естелігі» бойынша (Тан ли)		Ара қашықтық (Тан ли)
Тараз	Мерке	150	Тараз	Мыңбұлақ	140-150
Мерке	Абаржа (Мыңбұлақ)	87,4	Мыңбұлақ	Сұяб	
Абаржа (Мыңбұлақ)	Испиджаб	106			

Жібек жолындағы ең үлкен қала Талас алқабындағы Жувиқат болатын, Таразға сол арқылы жететін. Жувиқат VI ғасырдан белгілі болған ең ежелгі қала. Түрік қағаны 568 жылы дәл осы жерде Иранға қарсы одақ шартын жасасу және жібек саудасы мәселелерін шешу мақсатымен Византиядан әскери сарапшы Замрахтың бастауымен келген Юстиниан II-нің елшілігін қабылдаған (Байпақов, Нұржанов, 1992: 12).

Жамуқат (Хамуқат) қаласын А.Н. Бернштам Майтөбе немесе Бесағаш қалаларының бірі болса керек деп есептейді, ал К.М. Байпақов оны Тараздан, солтүстік - шығыста, Сарыкемер ауылының жанындағы, Талас өзенінің оң жағасында тұрған Қостөбе дейді (Байпақов, Нұржанов, 1992: 100-108).

Тараздан онша қашық емес жерде тағы да Адахкет пен Дех Нуджикет қалалары болған. Бұл екі қаланың қоныстанылған жері Тараздан 30 ли солтүстік-шығысқа қарай орналасқан Аса аңғарындағы Қаракемір көне қала қалдығының орнында болуы мүмкін. Бүгінде Қаракемір-1 және Қаракемір-2 қалдықтарының айналасында бүкіл ауылшаруашылық аймағын қоршап тұрған ұзын қабырға бар екендігін анықтауға мүмкіндік туды.

Сұябтан шыққан жол не солтүстікке, не Ыстықкөлдің оңтүстік жағасына қарай кеткен. Оңтүстік бөлігімен керуен Жоғарғы Барысхан қаласынан өтсе, ал солтүстігімен анықталғандай аты бүгінгі күнге жетпеген шағын керуен сарайға, сосын осы жолдар Бедел асуында қосылып, Ташрабат арқылы Қашғар мен Ақсуға апарған. Ыстық көл шұңқырынан Санташ асуы мен Қарқара өңірі арқылы жол Іле өңіріне, сосын Іленің оң жағасындағы Алмалық арқылы Өсек пен Хоргосқа, ал Такла-Макан шөлінің солтүстік шеті бойынша Хами және Турфан оазистері арқылы Дуньхуанға, яғни Қытайға алып барған.

VIII ғасырдың екінші жартысында қарлұқтар күшейіп, ұйғыр қағанатымен бәсекелестік жағдайында Тянь-Шаньның батысына – Жетісуға қарай кеңейіп, Сұяб пен Тараз қалаларын өз бақылауына алды. Бірақ ортада Орхон ұйғырларының кедергі болуымен, Таң әулетімен сауда байланысын жолға қоя алмады. Кейін, Ұйғыр қағанаты күйрегеннен кейін, қарлұқтар Шу бойында жаңа қағанаттың іргесін қалады (*Pritsak O.*, 1951:270-300). X ғасырда өмір сүрген белгісіз автор тарапынан жазылған «Хүдүд ал-ғалам» атты еңбекте Тибет күштері Орта Азиядан шегініп шыққаннан кейінгі кезде, Түркі тайпасы болып табылатын қарлұқтардың Шу бойын иелеп, солтүстік-шығыста Балқаш көлінің шығысы мен оңтүстігіне дейін жетіп, Құлан мен Меркені, Ыстықкөл бойындағы Барысханды қоластына қаратқанын жазады (Ильясова, Ораз, 2016: 39-40).

Бұдан соң, тарих сахнасына шыққан Қара хан мемлекеті Тараз бен Баласағұн өңірін негіз етіп, өзінің саяси әлеуетін арттырды. Қарахан мемлекетін құрушы Білге Көл Қадыр қаған қайтыс болған соң, оның артында қалған екі ұлының үлкені Базир (Арсұлан Қара хан) ұлы хан болып, Баласағұнды

(Күз-Орданы) астана етті. Екінші ұлы ҰғұлшақҚадыр(Боғра Қара хан) кіші хан болып, Таразды астана етті (кейін Қашқарға қоныс аударды). Осыдан бастап Шу, Талас өзендері бойындағы көне қалалардың маңызы қайтадан арта түсті. Қара хан мемлекеті күшейіп Қытаймен тікелей сауда қатынасын жолға қойды. 1043 жылы Арсылан хан Сүлеймен бин Юсуп Тибет аймағынан (Хэси дәлізі мен Көкнордан) Баласағұнға «сан-санақсыз түріктерді» көшіріп келді. 1097 жылы Сун патшалығына барған Қара хан мемлекетінің елшісі өз әміршісінің Батыс Ся билеушілерінің тегі бір қандастарына жасаған діни қысымына наразы болып, олардың Гуачжоу, Шачжоу, Сучжоу аймақтарын шауып алмақ болып отырғанын жеткізеді. Бұл Қара хан мемлекетінің Қытай шекарасына дейінгі жерлерді өз бақылауына ала алатын жағдайда екенін көрсетеді. Қара хан билеушісінің бұл ұсынысы Батыс Ся патшалығымен аразашты болып отырған Сун патшалығы тарапынан қолдау тапқанымен, кейін іске аспай қалды. Есесіне, сауда байланысы жанданды. Қара хан мемлекеті мен Сун патшалығының сауда байланысында аралықтағы Гаочан Ұйғыр мемлекеті айырықша рөл ойнады. Осы кезде Шығыс Қара хан мемлекетінің қоластында болып тұрған оңтүстік Қазақстан және Жетісу аймағындағы қалалардың Қытаймен сауда байланысы жақсы жолға қойылды. Сол кезде Жібек жолының Тянь-шаньның солтүстігімен жүретін дала жолы жанданды. Бұл жол Тараз, Құлан, Мерке, Сүяб, Барысхан, Қызыл аңғар (Чигу)⁴³, Гунюэ⁴⁴, Чанбалық⁴⁵, Тұрфан арқылы Қытайға жол тартатын.

Тянь-Шань тау сілемдерінің тарамдары бойынша, Меркеден кейін Іле Алатауының теріскейі арқылы Алматы көне қаласын басып өтіп, Гунюэ қаласынан қосылатын бір жол болған. Осындай бір жол торабы Үрімжі маңындағы Чанбалықтан соң, Боғда тауының теріскейі арқылы Бесбалықты⁴⁶басып өтіп, Аратүрік арқылы Хэси дәлізіне барып Жібек жолының негізгі тармағымен қосылатын.

Академик Б.Е. Көмеков те Ұлы Жібек жолының VIII – IX ғасырларда, әсіресе, Орта Азия мен Қазақстан аумағында белсенді түрде қызмет еткенін, халықаралық сауда және дипломатия жолы ретінде мәдениеттің таралуына, сауданың дамуына және қалалар мен елді мекендердің өрлеуіне тиімді ықпал еткенін ерекше атап өтеді. Оның зерттеуі бойынша, Ұлы Жібек жолының басты даңғылының тек жақын маңдағы аудандар мен көрші облыстармен ғана емес, сондай-ақ алыстағы аймақтармен де байланысты болған. Ол араб

43. Қызыл аңғар қаласы–Чигучэн (赤谷城) ертедегі Үйсін мемлекетінің астанасы. Тянь-Шаньның оңтүстігіндегі Күсәннен Сүябқа баратын жол бойындағы маңызды кент. Оның көне орны Қырғызстанның Ыстықкөл облысының Ыштық деген жерінде (贾丽红·吉尔吉斯斯坦对中国的重要性及其当今局势对中国的影响：新疆大学学报(哲学·人文社会科学版)，2010-11-15)Қытайдың«Вэй кітабы»(魏书，卷一百二·列传第九十)，«Солтүстік хандықтар тарихы»(北史·卷九十七·列传第八十五) қатарлы жазбаларда ол туралы мәліметтер кездеседі. Демек, бұл қала ортағасырға дейін өмір сүрген болуы мүмкін.

44. Гунюэ қаласы (弓月城)- қазіргі Іле Қазақ автономиялы облысы Қорғас ауданы шегіндегі көне қала. VII-VIII ғасырларда Батыс Түркі қағанаты және Түркеш қағанаты кезіндегі гүлденген саяси, экономикалық және мәдени орталықтардың бірі болған.

45. Чанбалық- (昌八刺) Үрімжінің батысындағы көне қала, орны Санжы дүңген автономиялы облысының орталығы Санжы қаласы аумағында.

46. Бесбалық- (Бэйтин,北庭) Шығыс Түркістандағы ежелден келе жатқан маңызды қала-кент. Қытай патшалықтары «батыс өңірге» кеңеюде алдымен осы жерді қолға келтіруді ойластыратын. Ол IX ғасырдың екінші жартысынан бастап Гаочан (Идікүт) ұйғыр хандығының жазғы ордасы болды.

географы әл-Идрисидің, кимақ ханзадасы Жаһан ибн Хакан әл-Қимакидің еңбектеріне сүйене отырып, Жібек жолының кимектерге баратын тармақтарын былайша сипаттаған: Тараз қаласынан Ертістің орта бойындағы кимек ханының сарайына, солтүстікке қарай Мойынқұм мен Бетпақдаладан өтіп, Орталық Қазақстан далалары арқылы солтүстік-шығысқа беттеп, Ертіске жететін болған. Сондай-ақ Тараздан шыққан сауда жолы шығыс бағытта, Жетісудағы Ыстық көл мен Балқаш көлдері арасын мекендеген, қарлық тайпаларының көш жолы арқылы да созылып жатқан. Мұнда жол Солтүстік-Іле даңғылымен қосылып, одан соң Тарбағатайға шығып, одан ары солтүстікке тартып, Ертіс өзені бойымен кимек мемлекетінің орталығына жеткен. Ал X ғасырдағы Ферғананың орталығы Ақсикеттен солтүстік-шығыс бағытқа, Қарақол асуына бағыттталып, одан Ұлы Жібек жолына шығып, одан ары Шу өзені бойындағы қарлық билеушісінің астанасынан Солтүстік-Іле даңғылы арқылы Алакөл бойындағы кимақ қаласына жетіп, одан солтүстікке беттеп, Ертістегі кимақ хақанының сарайына жеткен. Ол Ұлы Жібек жолының қазақстандық бөлігінің жанданып, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда қалалық мәдениеттің дамуында маңызды рөл атқарғанын да баса көрсетеді (Кумеков, 1972).

Қорытынды. Ұлы жібек жолының қазақстандық бөлігінің ерте, ортағасырлардағы стратегиялық орны айырықша маңызды болып, бұл артықшылығы оның қай кезде де ұдайы дамып отыруына жағдай жасаған. Бұл Қазақстан аумағының ерте және ортағасырларда Батыс пен Шығыстың шаруашылық және мәдени-рухани байланысында айырықша рөл ойнағанын көрсетеді. Әсіресе, осы жолдың бойында әлемге әйгілі болған, Түркі қағанаты орда тіккен екі бірдей Мыңбұлақтың болуы келешекте Тараз өлкесіндегі тарихи-танымдық және сәйіл-серуен мақсатындағы туристік инфрақұрылымды дамытуды мол ғылыми негіздермен қамдайды.

Әдебиеттер:

Арабские географы и путешественники IX-XII вв. /Вступ. ст., пер. С араб., коммент., тексты и факсимиле Б.Е. Кумеков, Р.Б. Кумекова. Отв. ред. А.К. Муминов. Алматы: Дайк-Пресс, 2010. Т. 2. 328.

Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Алматы: Қазақстан, 1992. 208 б.

Байпақов К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов. Алматы: Қазақ университеті, 2006. 355 с.

Гэ Чэньюн. 葛承雍. 唐韵胡音与外来文明. Tracing exotic civilization in Tang's rhyme and Hu's melody. 北京: 中华书局, 2006. 375.

Ду Хуан синци (Ду хуанның батысқа саяхат естелігі)//Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I том. Саяхатнамалар мен тарихи-географиялық еңбектерден таңдамалылар. 2005. 42.

Елеуов М. Шу мен Талас өңірлері ортағасырлық қалаларының зерттелу тарихы. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университеті, 2001. 108 б.

Елеуов М. Қаратаудың ортағасырлық керуен жолдары. Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Тұран баспаханасы, 2007. 25 б.

Жиырма төрт тарих二十四史全译. 新唐书. VI т. 上海: 汉语大辞典出版社. 2004. 4454 б.

Көмеков Б. Араб жазбалары // Түркістан энциклопедиясы. Алматы, 2000. 82-85 бб.

Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. Йақұттың «Муджам әл-булдан» (XIII ғ.)

жағрафиялық жинағы - Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі. Алматы: Қазақ университеті, 2011. 245 б.

Кумеков Б.Е. Государство кимеков IX-XI вв по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972.– 156 с.

Кәдірімбетова. Н.Н.Талас және Шу өңірлеріндегі түркі дәуіріндегі Қазақстан ескерткіштерінің зерттелуі тарихы // Абай атындағы ҚҰПУ хабаршысы. 2010. №2 (25). 71-73.

Караев О. Арабские персидские источники IX-XII вв. О киргизах и Киргизии. Фрунзе: Илим, 1968. 102 с.

Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература//Избранные сочинения. Т.4. М.-Л: Изд-во Ан СССР, 1957. 912 с.

Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері / Аударған З.Ильясова, Е.Ораз. Алматы: Нұр-Мубарак университеті, 2016. 248 б.

Ли Мэйцун. 李梅村. 西突厥汗庭考//中国边疆史地研究. 1992. №3. 165 б.
Pritsak O. Von den Karluk zu den Karachaniden. ZDMG, Bd.101. 1951. 270-300.

Сюй Сюйя.许序雅. 唐代丝绸之路与中亚历史地理研究. 西安: 西北大学出版社. 2000. 252 б.

Сюй Сюйя. 许序雅. 千泉, 白水城和恭御城考辨//中国历史地理论丛 Journal of Chinese Historical Geography 2010. 25 т. №2. 180 б.

Су Бэйхай. Ауд. Зәкенұлы Т. Қазақ мәдениетінің тарихы. Алматы: Дәуір. 2001. 206-207 бб.

Сюань Цзан хуа.大唐西域记 Да Тан Сиюйци // Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I том. Саяхатнамалар мен тарихи-географиялық еңбектерден таңдамалылар. 2005: 15-38..

Чэн Фувэй.沈福伟. 中西文化交流. 上海人民出版社. 1985.172.

References:

Arabskiye geografy i puteshestvenniki IX-XII vv. /Vstup. st.. per. S arab.. komment.. teksty i faksimile B.E. Kumekov. R.B. Kumekova. Otv. Red. A.K. Muminov. Almaty: Dayk-Press. 2010. T. 2. 328.

Bajpakov K., Nurzhanov A. Yly Zhibek zholy zhane ortagasyrlyk Kazakstan. Almaty: Kazakstan, 1992. 208 b.

Bajpakov K.M., Tajmagambetov Zh.K. Arheologiya Kazahstana: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov. Almaty: Қазақ университети, 2006. 355 s.

Kumekov B. Arab zhazbalary // Turkistan entsiklopediyasy. Almaty. 2000. 82-85 bb.

Geh Chehnyun. 葛承雍. 唐韵胡音与外来文明. Tracing exotic civilization in Tang's rhyme and Hu's melody.北京: 中华书局. 2006. 375

Du Huan sisinczi (Du huannyn batyska sayahat esteligi)//Kazakstan tarihy turaly kytaj derektemeleri. I tom. Sayahatnamalar men tarihi-geografyaly enbekterden tandamalylar. 2005. 42.

Eleuov M. SHu men Talas өңірлері ортағасырлық қалаларының зерттелу тарихы. – Astana: L.N. Gumilev atyndary Euraziya universiteti, 2001. 108 b.

Zhiyrma төрт тарих二十四史全译.新唐书. VI т. 上海: 汉语大辞典出版社. 2004. 4454 b.

Kumekov B. Arab zhazbalary // Tyrkistan ehnciklopediyasy. Almaty, 2000. 82-85 bb.

Kumekov B.E. Iliasova Z.S. Yaktyn «Mudzham al-buldan» (XIII)

zhagrafiyalyk zhinagy – Kazahstannyn ortagasyrlyk tarikhynyn deregi. Almaty: Kazak universiteti. 2011. 245 b.

Kumekov B.E. Gosudarstvo kimekov IX-XI vv po arabskim istochnikam. Alma-Ata: Nauka, 1972. 156 s.

Kadirimbetova. N.N. Talas zhōne SHu Өңirlerindegi tyrki dөuirindegi Qazaqstan eskertkisheriniң zerttelui tarihy // Abaj atynday KYPU habarshysy. 2010. №2 (25). 71-73.

Karaev O. Arabskie persidskie istochniki IH-HII vv. O kirgizah i Kirgizii. Frunze: Ilim, 1968. 102 s.

Krachkovskij I.YU. Arabskaya geograficheskaya literatura//Izbrannye sochineniya. T.4. M.-L: Izd-vo An SSSR, 1957. 912 s.

Kazakstannyn ortagasyrlyk tarihyyna katysty arab derekkuzderi/Aud. Z.II'yasova, E.Oraz. Almaty: Nur-Mubarak universiteti, 2016. 248 b.

Li Mehjcun. 李梅村. 西突厥汗庭考//中国边疆史地研究. 1992. №3. 165
Pritsak O. Von den Karluk zu den Karachaniden. ZDMG, Bd.101. 1951. 270-300

Syuj Syujya. 许序雅. 唐代丝绸之路与中亚历史地理研究. 西安: 西北大学出版社. 2000. 252

Syuj Syujya. 许序雅. 千泉, 白水城和恭御城考辨//中国历史地理论丛
Journal of Chinese Historical Geography. 2010. 25 т. №2. 180 б.

Su Behjhaj. Aud. Zөkenyly T. Kazak madenietinin tarihy. Almaty: Daur. 2001. 206-207 bb.

Syuan' Czan 玄奘. 大唐西域记 Da Tan Siyujczi//Qazaqstan tarihy turaly kytaj derektemeleri. I tom. Sayahatnamalar men tarihi-geografiyalyk enbekterden tandamalyar. 2005: 15-38.).

Chehn Fuvehj. 沈福伟. 中西文化交流. 上海人民出版社. 1985.172.

**ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ МЕТОДОЛОГИЯСЫ
МЕТОДОЛОГИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ
METHODOLOGY OF HISTORICAL SCIENCE**

**FTAMP 03.20.
ӘОЖ 94 (574) “18-20”**

Мұхатова Оразгүл

тарих ғылымдарының докторы,
өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

**ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС
ТАРИХЫН КЕЗЕҢДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақалада Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстардың мерзімдемесін зерттеудің өзектілігі айқындалады. Тарихты кезеңдерге бөлудегі ғылыми бағыттар қарастырылады. Отандық тарих ғылымындағы дәуірлеу бойынша методологиялық ұстанымдар көрсетіледі. Қазақстандық тарихшылардың ұлт-азаттық қозғалыстар мерзімдемесі туралы тұжырымдары талданады. Тарихшы-ғалым М. Қозыбаев ұсынған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы сатылары баяндалады. С.Ф. Мәжитовтың Ресей империясының отарлау саясатына қарсы қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын кезеңдеуге байланысты пікірлері сипатталады. Ұлт-азаттық көтеріліс және қозғалыс ұғымдарының мәні ашылады. Ұлы Дала Елінде орын алған ұлт-азаттық қозғалыстар хронологиялық ретте көрсетіледі. XIX ғасырдың I-жартысындағы қазақ даласындағы азаттық күрес орын алған уақыттарының әртүрлілігі көрсетіледі. Мәселені зерттеудің нәтижесінде алынған ұлт-азаттық қозғалыстардың кезеңдеріне қатысты автор тұжырымдары баяндалады.

Кілт сөздер: ұлт-азаттық қозғалыс, көтеріліс, дәуірлеу, Ұлы Дала Елі, тұжырым, кезең, саты, ұғым, отарлау саясаты, Ресей империясы, сұлтан.

**МРНТИ 03.20.
УДК 94 (574) “18-20”**

Мухатова Оразгуль

Доктор исторических наук, профессор
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

**ПРОБЛЕМЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ ИСТОРИИ
НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ
В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ**

В статье определяется актуальность исследования периодизации национально-освободительных движений в Казахстане. Рассматриваются научные направления периодизации истории. Раскрываются методологические подходы по периодизации в отечественной исторической науке. Анализируются концептуальные выводы казахстанских историков по периодизации национально-освободительных движений. Излагается

этапы национально-освободительного движения казахского народа предложенные ученым историком М. Козыбаевым. Характеризуются мнения С.Ф. Мажитова по периодизации истории национально-освободительных движений в казахской степи против колониальной политики Российской империи. Раскрывается суть понятий национально-освободительное восстания и национально-освободительного движения. В хронологической последовательности показываются национально-освободительные движения имеющих место в стране Великой Степи. Отмечается разные периодизации освободительной борьбы в казахской степи в I-половине XIX века. Освещается выводы автора по периодизации национально-освободительных движений полученные в результате исследования.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, восстание, периодизация, страна Великой степи концепция, период, этап, понятие, колониальная политика, Российская империя, султан

IRSTI 03.20.

UDK 94 (574) "18-20"

Mukhatova Orszgul

Doctor of Historical Sciences, Professor

Kazakh National University Al-Farabi,

г. Almaty, Kazakhstan, E-mail: Orazgul7@rambler.ru

PROBLEMS OF PERIODIZATION OF THE HISTORY OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS IN THE KAZAKH STEPPE

The article determines the relevance of the study periodization of national liberation movements in Kazakhstan. The scientific directions of the periodization of history are considered. The methodological approaches to periodization in the national historical science are revealed. The conceptual conclusions of Kazakhstan historians on the periodization of national liberation movements are analyzed. The stages of the national liberation movement of the Kazakh people are proposed by the scholar historian M. Kozybaev. The views of S.F Mazhitov on the periodization of the history of national liberation movements in the Kazakh steppe against the colonial policy of the Russian Empire are characterized. The essence of the concepts of the national liberation uprising and the national liberation movement is revealed. In a chronological sequence, the national liberation movements are shown available in the country of the Great Steppe. There are different periods of the liberation struggle in the Kazakh steppe in the first half of the nineteenth century. The author's conclusions on the periodization of national liberation movements resulting from the research are highlighted.

Keywords: national liberation movement, uprising, periodization, the country of the Great Steppe concept, period, stage, concept, colonial policy, Russian Empire, sultan

Кіріспе. «Кезеңдеу – тарихи процестерді сараптау құралы ретінде қызмет ететіні белгілі. Сондықтан да, ол ең алдымен тарихи дамудың дәуірлері мен кезеңдерінің шартты белгілеріне қарай жіктеумен айқындалады. Осыған сәйкес белгілі бір тарихи мерзім ішінде өндіргіш күштердің, қоғамдық қатынастардың, қоғам ахуалының, мәдениетінің даму

кезендері сараланып шығады» (Ғалиев1994). Алайда, Қазақстан тарихын кезендерге бөлу қаншалықты күрделі болса, соншалықты жүйеге түспеген мәселе. Қазақстандық тарих ғылымында Ұлы Дала Елінің аумағында өткен тарихи үрдістерді уақыт кесінділері бойынша қисынды байланыстыратын айқын түсінік қалыптаспаған. Кезеңге бөлу критерийінің мәселелері тарихи үрдістің өзіне тән белгілері және сатыларға бөлудің қағидалары жеткілікті талданбаған. Ұлт-азаттық қозғалыстар мен көтерілістердің мерзімдемесі бойынша ғылымда пікір ортақтығы орын алмаған, мәселенің методологиялық негіздері бір ғылыми жүйеге түсірілмеген. Сондықтан да ол қазіргі кезеңдегі көкейтесті мәселе болып табылады. Уақыт өлшемімен алғанда тарихи үдерістерді кезеңдерге бөлудің жүйесі болмайынша, өткенді зерттеу, белгілі бір жүйеге негізделген еңбектер жазу бойынша Қазақстан аумағында өткен үрдістердің сызбасы мен моделін құру мүмкін емес. Тарихты дәуірлеу – тарих ғылымы методологиясының аса маңызды тұстарының бірі. Дәуірлеудің ғылыми методологиясын талдау шынайы, дәйекті, ұлттық тарих жазуға септігін тигізеді. Ұлттық бірегейлікті сақтауда және нығайтуда қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы терең зерттелуге тиіс. Ол үшін ең алдымен оның мерзімдемесі нақтыландырылуы тиіс, себебі жекелеген кезеңдер мен сатыларға бөлмей тереңдікке қол жеткізу мүмкін емес.

Зерттеудің методологиялық негіздері. Тарихты кезеңдеуді зерттеуде тарих ғылымындағы позитивистік және тарихи философиялық социализм, тарихи – әлеуметтік, жаңа тарихи таным бағыттар негіз болды (Санцевич 1984). Өркениеттілік, эволюционизм, циклдык теориялар ұлт-азаттық қозғалыстардың дәуірлеуін нақтыландыруға септесті.

Тәуелсіз Қазақстан тарих ғылымын кезеңдеу мен сатылаудың негізгі бағыттары көрініс тапқан М. Қозыбаев (Қозыбаев, 2001), Х. Әбжанов (Әбжанов, 2014) Т. Омарбеков (Омарбеков, 2004), С. Кентбеков (Кентбеков, 1997) тәрізді ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Кезеңдеуді талдау барысында Қазақстан тарихын кезеңге бөлу мәселесін зерттегенде диахронды – құрылымдық, талдау, синтездеу, тарихи типологиялық, салыстыру, ретроспективті, сипаттау, индукция, дедукция әдістері қолданылады.

Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын кезеңдерге бөлуде ұлттық мүддесін қорғау, қазақ халқының тарихын әлемдік тарихтың бір бөлшегі ретінде санау, ұлттық діл тәрізді ұстанымдар негізге алынды.

Отандық тарихты дәуірлеудің қажеттілігі

Отандық тарих ғылымында ұлт-азаттық қозғалыстардың мерзімдемесінен гөрі Қазақстан тарихын дәуірлеуге баса назар аударылған. Сонымен қатар дәуірлеудің методологиялық негіздері туралы пікірлер басымдылық танытады. Мәселен, Х. Әбжанов дәуірлеудің ғылыми маңызына үлкен мән берсе, З. Алдамжар кезеңдеудің өлшемдерін (критерий) көрсетуге ұмтылған. «Дәуірлеу мәселесін зерттегенде оның ішкі құрылымы мен хронологиялық шектерін анықтағанда; қоғамдық өмірдің бар құбылыстары мен қасиеттерін және оған әсер етер оқиғалардың, сонымен бірге жалпы адамзат болмысының арқауы тарихи үдеріс жалғастығын бейнелейтін көріністерді барынша түгел қамтуға ұмтылған орынды», - деп жазды. З. Алдамжар: «Шын мәнінде кезеңдеу мәселесінде қоғамдағы барлық өзгерістерді, оның дамуындағы ерекшеліктерді, оның мазмұнын өзгертетін факторларды түгел ескеріп, оларды үнемі назарда ұстауға тиіс. Адамзаттың өткенін дәуірлеу кезеңдер мен дәуірлер мәні ашылатындай өзара сабақтастықта жасалуы тиіс. Сондай-ақ олар бірін-бірі толықтырып, тарихи процестердің сабақтастығын үзбей көрсету бағытында бөлінуі керек» (Алдамжар, 1998), - деп тұжырымдады.

Х. Әбжановтың пікірінше, «Отан тарихын дәуірлеу дегеніміз ол біріншіден, тарих ғылымының теориясы мен методологиялық өресін көрсететін, таным биігіне көтерілу жолындағы атқарылған істер мен алдағы міндеттерді айқындайтын жауапты сөз. Екіншіден, ол күрмеуі күрделі тарихи – өркениеттік үрдістердің бастысы мен екінші кезектегісін, негізгісі мен қосалқысын айырып тануға мүмкіндік береді. Үшіншіден, ғылыми-объективті негізделген дәуірлеу ғана тарихи танымның көкжиегін кеңейтіп, оқиғалардың ішкі қисынын табуға, өткен күннің қорытындысы мен сабағынан оң тағылым алуға жол ашады». Х. Әбжанов Отан тарихын дәуірлеуде төрт өлшем мен ұстанымдарды басшылыққа алуды ұсынады. «Біріншіден, “біз және олар” дегеннен бастау керек, Абай атамыздың тілімен айтқанда алдымен мен және менікінің ара жігін ажыратып алуымыз қажет дейді. Екінші, өлшемі әрі - ұстанымы – адам, адамдардан құрылатын халықтың рухани, мәдени, кәсіптік, саяси, имандық, тағы басқа өсуі, кемелденуі, дағдарысқа ұшырауы, басқа сапалы күйге көшуі. Үшінші, ұстаным мен өлшемді этностың мүддесін және ой-арманын, дінін және тілін бейнелейтін, қорғайтын білдіретін зиялы қауымға, бірінші кезекте саяси элитаға әкеліп тірейді. Төртінші, жұмыр жер бетіндегі халықтардың даму деңгейі ешқашан біркелкі болмақ еместігінен туындайды. Этностың алшаң басып жүруі, бір күн аш, бір күн тоқтың күнін көруі немесе әлемдік салқар көштің соңында салпандап шаңға көмілуі – бәрі дүниенің бірде ана өңірінен, бірде мына өңірінен жанартаудың жалынындай көрініс беретін өркениеттік өрлеуге алыс-жақын орналасуға да көп байланысты екен»(Әбжанов 2003: 47).

Отандық тарихшылардың ұлт-азаттық қозғалыстар мерзімдемесі туралы тұжырымдары

Отандық тарих ғылымында Қазақстандағы ХУІІІ-ХХ ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыс тарихы нақты кезеңдерге бөлініп, біртұтас тұжырым жасалмаған. Қорытындылаушы бес томдық «Қазақстан тарихында» тек ХУІІІ ғасырдың екінші жартысынан 1870 жылғы жекелеген облыстарда орын алған көтерілістердің жетекшілері мен мерзімдері көрсетіледі. «ХУІІІ ғасырдың екінші жартысында (1783-1797 жылдары) Кіші жүзде Сырым Датов бастаған көтеріліс болды. 1836-1837 жылдары Бөкей ордасында Исатай Таймановтың басшылығымен көтеріліс жасалды. 1856-57 жылдары Сырдария өңірі қазақтарының отаршылдық езгіге қарсы Жанқожа Нұрмұхамедов бастаған көтеріліс болып, шаруалардың Есет Көтібаров басшылық еткен көтерілісі Батыс Қазақстан аумағын қамтыды. 1870 жылы патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы Орал және Торғай облыстарында көтеріліс, Маңғыстауда толқу болып өтті» (Қазақстан тарихы 2002:36).

Тарихшы зерттеушілердің көпшілігі ұлт-азаттық қозғалыстарды кезеңдеуді «Қазақстанның Ресей империясына қосылуы ауқымында қарастырады. Тарихнамада ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы кезеңдеу академик М. Қозыбаевтың еңбектерінен көрініс тапқан. М.Қ. Қозыбаев уақыт аспектісіндегі тарихи процестердің типологиясын жасауда жаңа әрі өзгеше бағытты ұстанып, қазақ тарихын тоғыз кезеңге бөлді (Қозыбаев, 1998: 22). Ғалым 1998 жылы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы тарихының тұтастай кезеңдемесін ұсынды. Кезеңдемесінің тұжырымдамалық мазмұнын Қазақстанның саяси тәуелсіздігі және мемлекеттік егемендігі идеясы құрады. Осы кезеңдемеге сәйкес қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы төрт сатыдан тұрады. Бірінші саты – 1731-1847 жж. Екінші саты – 1847 ж. – ХІХ ғасырдың соңы. Үшінші саты – ХХ ғасырдың басы – 1940 жж. Төртінші саты – 1950 – 1990 жж. Көрініп тұрғандай, бұл кезеңдеме Қазақстанның Ресейге қосылуы және

тәуелсіздік алуымен байланысты 260 жылға созылған үлкен хронологиялық мерзімді қамтиды. Бірінші саты монархиялық иллюзиялардың орын алуымен сипатталады және метрополияға қарсы ашық соғыспен аяқталады. Екінші сатыға күрестің «бейбіт» түрлері, ағартушылық, реформаторлық, ұлттық автономия идеясы тән (Қозыбаев, 1998: 4). Зерттеудің мақсаты ХУІІІ-ХХ ғасырдың бас кезіндегі, яғни жаңа замандағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы тарихының кезеңдерін анықтау болғандықтан М.Қозыбаев көрсеткен үшінші және төртінші сатылар кеңестік және посткеңестік кезеңдерге сәйкес келеді.

Тарихшы С.Ф. Мәжитовтың пікірінше соңғы уақыттарға дейін қазақстандық тарихнамада зерттеушілер ұлт-азаттық күрес тарихының мерзімдік шегін ХІХ ғасырдың 70-жылдарына дейін ғана жеткізді. Көрсетілген кезеңнен 1916 жылға дейінгі уақыт назардан тыс қалған. Мұның себебін автор қазақтардың метрополияға қарсы ашық көтерілістерінің болмауымен түсіндірді. Алайда бұнымен қазақ халқының ресей отарлауына қарсы ұлт-азаттық қозғалыстардың сабақтастығы мәселесі алынып тасталмайды. ХІХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстан аумағының Ресей империясына толығымен енгізілгеннен кейін Отанды отарашылдардан азат етуді реформаторлық рухқа толы туып келе жатқан ағартушылар мен зиялылар алды (Мажитов 2002:8). С.Ф. Мәжитовтың пікірінше, Ресей империясына қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын Сырыс Датов қозғалысынан бастау ескірген көзқарас. Ол оны ХУІІІ ғасырдың 30-жылдарынан бастауды ұсынады. Өз пікірін А.И. Тевкелевтің және А.И. Левшиннің пайымдаулары арқылы негіздейді (Мажитов 2007:24). Осыған орай қазақ даласындағы қарсылық қозғалысын арнайы зерттеу және кезеңдерін нақтылау қажеттілігін алдыға тартады. Ол үшін мынадай үш маңызды жайтты ескеруді қадап айтады. Оларды автор қайта қараудың себептері деп атайды. Біріншіден, орталық азия аймағындағы тарихи оқиғалар өздеріне назар аударуды талап етеді. Ол халықтардың ұлттық тәуелсіздігін сақтап қалуға бағытталған ұмытылысымен сипатталады (Мажитов 2007:25). Екіншіден, ұлт-азаттық қозғалыстардың хронологиялық шеңберін қайта қараудың қажеттілігі қазақтардың түсінігіндегі тәуелсіздігін сыртқы күштерден қорғаудың ерекшеліктерінен туындайды. Үшіншіден, ұлт-азаттық қозғалыстардың төменгі хронологиялық шеңберін 1731 жылға дейін кеңейтудің қажеттілігі қазақ саяси элитасының Қазақстанның ресейге қосылуының алғашқы кезеңіндегі позициясынан туындайды (Мажитов 2007: 26). Өзінің ойын қорыта келіп, С.Ф. Мәжитов мынадай тұжырым жасады: «вышеизложенные соображения позволяют утверждать, что ранее созданная схема хронологических рамок истории народно-освободительного движения в Казахстане не учитывал всей палитры специфики внутреннего и внешнего положения казахского общества, менталитета и нюансов политического мышления казахского народа. Выведение начала истории народно-освободительной борьбы казахов из контекста вхождения Казахстана в состав Российской империи, где на первый план выступают лишь организованные методы противостояния как скажем при восстании Сырыма Датова, не способствуют написанию комплексной истории освободительного движения в Казахстане» (Мажитов 2007: 26). Осындай ұстанымдардан шыға отырып, автор Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстың мына кезеңдемесін өзекті деп санайды: I саты - 1731-1847 жж.; II саты – 1847 ж. – ХІХ ғ. соңы; III саты – ХХ ғ. басы-1940 жж.; IV саты – ХХ ғ. 1950-1990 жж. Бірінші саты монархиялық сағымдардың орын алуымен және метрополияға қарсы ашық соғыстың аяқталуымен сипатталады.

Екінші сатыға күрестің «бейбіт» түрлері, ағартушылық, реформаторлық, ұлттық автономия идеясы тән. Үшінші сатыда казармалық құрылыстың модернизациясына және тоталитарлық жүйеге қарсы өзіндік шаруалар бас көтерулері пайда болды. Төртінші сатыда әміршіл-әкімшіл басқару жүйесіне, саяси бюрократияға, кеңестік идеологияға қарсы ашық бой көтерулер орын алды. Мұның өзі Қазақстанның саяси тәуелсіздігіне егемен мемлекетті құру негіздеріне қол жеткізді. Осындай бағыттың арқасында жеклеген сатыларда өзіндік ерекшеліктері бар қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын тұтас үдеріс ретінде көрсетуге мүмкіндік туады (Мажитов, 2007: 26).

Қазақ даласында орын алған көтерілістердің мерзімдемесі толыққанды анықталмаса да жекелеген көтерілістердің тарихын зерделеуде олардың сатыларын көрсеткендер бар. Дегенмен тарихшылар бір жылда өткен азаттық күресін сатыларға бөлмей-ақ қарастырды. Айта кетерлік жайт, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың екі үлкен ошағы: бірі - Торғай өңірі, екіншісі - Жетісу болғандығы белгілі. Дегенмен академик Кеңес Нүрпейіс Жетісудағы көтерілісті үш сатыға бөлді. Бірінші сатыны стихиялық наразылық кезені (шілде) деп атады. Екінші саты қарулы күреске ұласу (тамыз-қыркүйектің басы), үшінші саты көтерілістің құлдырауы және жеңіліске ұшырауы (қыркүйек-қазан) (Мажитов 2002:68].

Көне заманнан бүгінге дейінгі бес томдық Қазақстан тарихының ішінші томында И. Тайманов және М. Өтемісов бастаған көтерілістің сатылары көрсетілген. «Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов бастаған азаттық күресі өз дамуында үш кезеңнен өтті. Бірінші кезең 1833-36 жылдарды қамтиды және қарулы көтеріліске дайындық кезеңі ретінде сипатталады. Екінші кезең көтерілісшілердің ханға қарсы аттануымен басталып (1837 жылдың басы), олар жеңіліске ұшырауына - 1837 жылғы қарашаның орта шеніне дейін созылады. Үшінші кезең көтерілісшілердің Исатай мен Махамбет бастаған шағын тобының Жайықтың сол жағасына өткен кезінен (1837 жылғы желтоқсанның орта шені), күштерді жаңа шайқастар үшін топтастыру және Ақбұлақ өзеніне жақын жерде болған ұрыста біржола жеңіліске ұшырау (1838 жылғы шілденің орта шені) кезеңімен аяқталады (Қазақстан тарихы, 2002:337-338).

Ұлы Дала Елінде орын алған ұлт-азаттық қозғалыстар.

Ұлт-азаттық қозғалыстар мен көтерілістердің мерзімдемесін анықтауда мәселенің теориялық қырларын айқындау маңызды болып табылады. Қозғалыс пен көтерілістің мәні ашу арқылы жекелеген уақыт кесінділерінде орын алған қазақ халқының азаттық үшін күресінің мерзімдемесін анықтаудың мүмкіндігі туады. Сондықтан да ең алдымен көтеріліс ұғымының мәнін ашайық. «Көтеріліс – бұқара халықтың немесе әлеуметтік-саяси топтардың билік жүйесінің саяси, экономикалық саясатына қарсы наразылығының бір түрі. Көтеріліс шеруге шығу, толқу, жаппай бағынбау сияқты саяси наразылық сипатында өтеді. Ол наразылық білдірудің жоғары шегі бола тұра, қирату, тонау сияқты ұйымдаспаған әрекеттермен қатар, ұйымдасқан әскери көтеріліске ұласуы да мүмкін. Көтеріліске шыққандар көп жағдайда билік басындағы топты саяси сахнадан кетіруді мақсат етеді. Көтеріліс ұйымдасқан түрде жүргізілетін болса ғана нәтижелі аяқталып, төкеріске ұласады. Қазақ сахарасында Ресей империясының отарлау саясаты салдарынан дәстүрлі мемлекеттік (хандық) жойылғаннан кейін көтерілістер екі түрлі сипат пен бағыт алды. Алғашқысына патшалық Ресейдің Қазақ хандығын әлсіреуіне және жоюына қарсы, кейінгісіне қазақ шаруаларының феодалдық және отаршылдық езгіге қарсы бағытталған азаттық жолындағы

көтерілістер жатады» (Ұлттық энциклопедия 2003: 53-54).

Енді ұлт-азаттық қозғалыс ұғымына келейік. «Ұлт-азаттық қозғалыс - ұлттық тәуелсіздікті жеңіп алуға, шетелдік үстемдікті, отарлық езгі мен қанауды жоюға бағытталған күрес» (Ұлттық энциклопедия, 2003: 23). Анықтама барынша толық әрі ұғымның мәнін ашуға бағытталмаған, жалпылама сипатта берілген. Дегенмен ұғымды нақтыландыру мақсатында авторлар былай деп жазған: «18-20-ғасырларда қазақ даласында Ресей отаршылдарына қарсы бірнеше ірі-ірі ұлт-азаттық қозғалыс болып өтті. Ұлт-азаттық қозғалыс көсемдері Сырым, Исатай, Махамбет, Кенесары, Жанқожа, Амангелді, т.б. қазақ халқының жадында ұлт батырлары ретінде қалды» (Ұлттық энциклопедия, 2003: 24). Осы ұғымдар бойынша Ұлы Дала Елінде болып өткен көтерілістерді және олардың уақытын анықтау қажеттілігі туындайды. М. Вяткин 1945 жылы «К вопросу о крестьянских войнах в Казахстане» атты мақаласында «Движение Срыма возникло в 1883 г. как реакция на возросшие насилия Уральского войска над казахскими аулами и по своему характеру первоначально на выходило за рамки разрозненных столкновений с отрядами уральцев» (Вяткин 1945:81), - деп жазды. Ұзақ уақытқа созылған қозғалыстың 1897 жылға қарай аяқтала бастағанын автор былай көрсеткен: «Движение Срыма быстро клонилось к упадку. Но к концу 1895 г. создавались новые условия для его подъема. ... В ночь на 27 марта 1897 г. хан Есым был убит Срымом в его ставке близ русской границы. Убийство хана произвело потрясающее впечатление в жузе. Бии поколения Байулы, на которых опирался ха, почти погловно восстали против Срыма. Они даже приняли участие в карательной экспедиции, организованной атаманом Уральского войск против повстанцев, но под давлением нарастающего возмущения масс вынуждены были поспешно вернуться в свои аулы» (Вяткин 1945:86). Осылайша Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс 1897 жылы аяқталған.

Тарихта Қаратай сұлтан қозғалысы деген атпен белгілі Хиуа хандығына және патшалық Ресейге қарсы қозғалыс орын алған. Қозғалыс 1807-1816 жылдар аралығын қамтыды. Алайда Қазақ ССР тарихының 1957 жылғы басылымында Қаратай Нұралиев баскөтерісі 1797-1814 жылдарда болды деп көрсетілген. Қозғалыс хандық билікті қайта орнатуды, Қазақстанды Россиядан бөліп алуды мақсат еткен алғашқы баскөтерістердің бірі ретінде реакциялық феодалдық-монархиялық қозғалыс ретінде бағаланды. «Баскөтеріс қазақ ауылдарына феодалдық шабуылдар жасау, керуен тонау түрінде болды. Халық қуаттамағандықтан Қаратай мойын ұсынып, патша өкіметінің қызметіне кірді», - деп жазылған (Қазақ ССР тарихы, 1957: 338). Мұндай тұжырымның таптық бағытта, кеңестік идеология ауқымында жасалғаны анық байқалады. Маңыздысы бұл емес, керісінше қайшылығы қозғалыстың орын алған уақытының әртүрлі болуы.

Қарулы күрес аяқтала салысымен 1816 жылы Арынғазы сұлтан бастаған ұлт-азаттық көтеріліс басталды. 1821 жылға Арынғазының жер аударылуына байланысты тоқтап қалды. Жоғарыда аталған қорытындылаушы еңбекте «XIX ғасырдың бас кезінде Кіші жүздің оңтүстігіндегі Сырдария бойындағы аудандарда сұлтан Арынғазы Абылғазиев баскөтеріп, ол да хандық өкіметті қайта орнатуға тырысты. 1816 жылдың апрелінде шекті, жаппас, арғын, алшын және басқа рулардың би, старшиналары оны Кіші жүздің ханы етіп сайлады» (Қазақ ССР тарихы, 1957: 338), - делінген. Назар аударарлық бір жайт, кеңестік тарих ғылымында XIX ғасырдың бірінші жартысында орын алған қозғалыстардың мемлекеттілікті жаңғыртуға бағытталғаны ашық

айтылды.

Іле-шала Жоламан Тленшіұлы бастаған көтеріліс басталды. Көтеріліс 1822 жылдан 1824 жылға дейін созылды. Алайда бұл қозғалыстар мен көтерілістер ғылыми зерттеулерден үнемі көрініс таба бермеген. Тарихнамада қазақ халқының азаттық күресінің барлығын қамтып, үстірт болса да зерттеген М.Вяткинді атап кеткен жөн. Ұлт-азаттық қозғалыстар тарихының айтылып, жазыла бермеуінің өзіндік себептері де жеткілікті. Солардың арасында негізгі себептер болып ұлт тарихының бұрмалануы, оның кеңестік тарих ғылымында «аға ұлт» тарихының көлеңкесінде қалуы, қазақтарды «бұратана», «көнбіс», «жабайы», «бас көтеруге дәрменсіз» етіп көрсетуге бағытталған идеология саналады. Алайда көріп отырғанымыздай, қазақ халқының азаттық үшін күресі Ресей империясының бодандығын қабылдағаннан кейінгі уақыттарда бір сәтте де толастамаған.

Ұлы Дала Елінің жаңа замандағы тарихында сұлтан Қайыпқали Есімұлы бастаған қозғалыс ерекшеленеді. Қозғалыс 1827 жылы басталып, 1829 жылы аяқталды. Кеңестік тарихнамада Қайыпқали Есімұлы қозғалысының сипатын антифеодалдық деп көрсетілді. Шындығында ол патша өкіметінің қазақ даласында хандық билікті жойып, өзінің үстемдігін нығайтуға, отарлық езгінің күшеюіне қарсы бағытталған күрес болатын. Айта кетерлік жайт, ХУІІ және ХІХ ғасырдың бірінші ширегінде болған ұлт-азаттық қозғалыстардың басым көпшілігі кіші аумағын қамтыды. Дегенмен бұл үдеріс қазақ даласының өзге де аймақтарына таралды. Орта жүз аумағында 1825-1836 жылдары Саржан сұлтан бастаған көтеріліс өрістеді. Оның орын алуына түрткі болған оқиға «Орынбор қазақтары туралы» жарғының қолданысқа енгізілуі еді. 1826 жылы қозғалыс одан әрі күшейіп, оның ауқымына жаңа болыстар тартыла берді. «Саржан сұлтанның есімі, оның он жылдан астам уақытқа созылған күресі халықтың жадында, ауыз әдебиеті туындыларында сақталып қалды, дала дарындары жырға қосқан оның істері мен идеялары патшалық отарлауға қарсы шығушыларды күші тең емес күресті жалғастыруға жігерлендірді, ал ол күресті оның інісі, Қасым төренің ұлы Кенесары жалғастырды» (Қазақстан тарихы 2002: 336). Алайда бұл көтеріліс туралы ғылыми еңбектерде айтыла бермейді.

1833-1838 жылдары қазақ тарихында кеңінен танымал Исатай Таймаұлы және Махамбет Өтемісұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс болды. Кеңестік кезеңдегі тарихнамада оның мерзімі 1836-1838 жылдар деп көрсетілген (Шахматов, 1946). Шындығында күрестің 1833 жылы басталғанын дәйектейтін деректер жеткілікті. Қарулы көтерілістің шарықтау шегі 1837 жылдың көктеміне дөп келді. Исатай мен Махамбет бастаған көтерілісшілердің ірі күштері бірнеше топқа бөлініп, үнемі орын ауыстырып отырды, сөйтіп барған сайын хан ордасына жақындай түсті. Халық бұқарасының 1833-38 жылдардағы шырқау шегіне жеткен шаруалар көтерілісіне айналған азаттық күресі өзінің өрлеуі езеңінде ханға қарсы және отаршылдыққа қарсы бағытта болды. Ол жер үшін күрес шеңберінен шығып кетті, дегенмен бұл оның әлеуметтік-экономикалық себептерінде айқындаушы жәйіт болып қала берді (Қазақстан тарихы, 2002: 342)

Өз заманында «бүлікшіл сұлтан» атанған Кенесары Қасымұлы бастаған отаршылдыққа қарсы азаттық күрес ұлт-азаттық қозғалыстардың ішіндегі ең ірісі болып саналады. Қозғалыс 1837-1847 жылдар аралығын қамтды. Абылай ханның немересі, қайратты, ерік-жігерлі, ақылды, ұйымдастырушылық қабілеті өте жоғары Кенесары сұлтан қозғалысты биік деңгейге көтеріп, орасан зор ауқымда жүргізді. Хан Кене қазақтың үш жүзі руларының

айтарлықтай бөлігін өзінің туы астына біріктіре алды. Оның әскерінің саны жиырма мың адамға жетті. Мемлекеттілікті қалпына келтіру жолындағы күреске қарапайым шаруалармен қатар старшындар, сұлтандар тартылды. Қазақ жерлерін әскери отарлауға, қоқан бектерінің зорлық-зомбылықтарына қарсы күрес қозғалысқа азаттық сипат берді.

XIX ғасырдың орта кезінде қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілістері Арал өңірінде жалғасын тапты. Көтеріліс қазақтардың Хиуа хандығы және патшалық Ресейге қарсы бағытталды. Арал өңірінің қазақтары Есет Көтібарұлы және Жанқожа Нұрмұхамедұлының жетекшілігімен отаршылдыққа қарсы көтерілді. Олар екі бөлікке: Үлкен шекті және Кішкене шекті болып бөлінетін шекті руынан шыққан еді. Біріншісіне Есет Көтібарұлы, ал екіншісіне Жанқожа Нұрмұхамедұлы басшылық етті (Қазақстан тарихы 2002: 385). Есет Көтібарұлы бастаған көтеріліс 1846-1858 жылдары, Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған көтеріліс 1856-1857 жылдары өрістеді. Бұл көтерілістердің де мерзімін анықтауда ғылымда пікір ортақтығы байқалмайды. Мәселен, Қазақ ССР тарихында Есет бастаған көтеріліс 1853 жылы басталды деп жазылған. Ал аяқталған уақыты 1858 жыл болып белгіленген. В.Ф.Шахматов көтерілістің уақытын 1855-1857 жылдар деп анықтаған (Шахматов, 1946:106). Т.Ж. Шойынбаев көтерілістің 1856-1857 жылдары Сырдария өңірінде орын алып, оның шаруалар арасында кең етек жаймағандығы туралы пікір білдірді (Шойынбаев, 1949:17). Көтерілістің шығуына жер мәселесенің негізгі рөл ойнағандығына күмән келтірмеді. Автор көтерілістің ұлт-азаттық, отаршылдыққа қарсы сипатын жоққа шығармады. Осындай көзқарас Қазақ ССР тарихынан да көрініс тапты. Еңбекте бұл көтеріліске отаршылдыққа қарсы бүрк еткен ұсақ шаруа қозғалысы, саны жағынан аз және жергілікті бас көтеріс ретінде баға берілді. Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған көтерілістің 1858 жылы болғандығы туралы айтылған. «Сипаты жағынан халық-азаттық, прогрестік, қоқан феодалдарының езгісінен азат болуға себепші» (Қазақ ССР тарихы, 1957: 370) болғанына қарамастан көтерілістің жетекшісі турасында ештеңе айтылмайды. М. Қозыбаевтың пікірінше Есет Көтібарұлы және Ж. Нұрмұхамедұлы бастаған көтерілістердің мерзімі - 1856-1857 жылдар (Қозыбаев 2006: 104).

1867 жылы II Александр патша «Сырдария және Жетісу облыстарын басқарудың уақытша ережесі туралы» жобаны, 1868 жылы «Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстарын басқару туралы» «Уақытша ережені» бекітті. Отаршылдық езгінің күшеюі және «Уақытша ереже» қазақ даласында 1868-1870 жылдары орын алған көтерілістерді тудырды. Фискалдық және салық саясатының күшейтілуі қазақтардың наразылығын 1868 жылдың күзінде қарулы қақтығысқа айналдырды. Ұйымдасқан қимылдар 1869 жылдың көктемінен басталып, Орал облысының солтүстік-батыс жерлерін шарпыды. Көтеріліс орталығы Ойыл өзені өңірі болды. Торғай облысында да қаруланған қазақтар «Уақытша ережені» енгізілуіне ашық қарсылық көрсетті. 1870 жылы Маңғыстауда және Жетісуда азаттық сипаттағы көтерілістер орын алды.

XX ғасырдың бас кезінде ұлт зиялылары тәуелсіз мемлекетті құру және жариялау үшін күресті. Бодандық қамытын киген халықты озбыр отарлау саясатына қарсы топтастыруға Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жақып Ақпаев, Райымбек Мәрсекөв, Халел Досмұхамедов және тағы сол сияқты өз заманынан ілгері кеткен, еуропалық деңгейде білім алып, ойлай білетін, алдыңғы қатарлы зиялылар ұмтылды. Ұлт зиялылары тәуелсіз қазақ мемлекетін жаңғырту, мәдениетті көтеру,

оқу-ағарту ісін жетілдіру, жер, әйел теңдігі, дін тәрізді мәселелерді шешу, сонымен қатар қоғамды өзгерту жолында аянбай күресті (Алаш және тәуелсіз Қазақстан, 2008). Теңдік пен ұлттық тәуелсіздіктің төте жолы деп Әлихан Бөкейханов өркениетті елдердің мәдениетінен үлгі алу, сөйтіп халықтың ұлттық мәдениетін өркендету, өнер білімін көтеру, ұлттық сана-сезімін оятуды санады. Осы идеяны ұлт-азаттық қозғалыстың жаңа стратегиялық бағыты етіп алды (Бөкейханов, 1995). Қару кезенуді, қан төгісті жақтамаған ұлт зиялылары қарулы көтеріліске түбегейлі қарсы шықты. Сондықтан да 1916 жылғы көтерілісті қолдамады. Ондағы ойы халқын тәуелсіздікке қанды көтеріліс жолымен емес реформалар, ұлттың саяси белсенділігі арқылы жеткізгісі келді. Алаш арыстарының ұлттық автономияны құру туралы идеялары осының дәлелі. Дегенмен 1916 жылы бүкіл Орталық Азия мен Қазақстанды қамтыған көтеріліс қазақ даласының екі аймағында: Торғай және Жетісу өткір сипатты иеленді. Ғалым М. Қозыбаев «Орталық Азия мен Қазақстан халықтарының ұлт-азаттық соғысы кеңестік тарихнамада жергілікті көтерілістер деңгейіне түсірілді. Бұл тұжырымдаманың негізін өз кезегінде патша генералдары қалады. 50 мың адам қатысқан халықтық әскерді «банда», «бүлікшіл қылмыскерлердің тобы» деп атады» (Қозыбаев, 2006: 110), - деп жазды. Шындығында бұл қозғалыс халықтың отаршылдыққа қарсы ашу-ызасының арнадан шығып, қарулы көтеріліске ұласқан азаттық күресі еді.

Осылайша жаңа замандағы Ұлы Дала Еліндегі халқының ұлт-азаттық қозғалыс қазақ жүздерінің Ресей бодандығын қабылдауынан басталып, XX ғасырдың алғашқы онжылдығымен аяқталды.

Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар кезеңдеуі

Жоғарыда көрсетілген ұғымдар мен Ұлы Дала Елінің тарихында орын алған ұлт-азаттық қозғалыстардан шыға отырып қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресінің кезеңдерін мына төмендегідей көрсетуге болады. Бірінші кезең - 1731- 1780 жылдар. Бұл уақыт аралығын азаттық қозғалысының алғашқы қадамдары жасалған, тәуелсіз мемлекетті сақтап қалу үшін күрес кезеңі деп атаған жөн. Кіші жүз старшиндары мен халқының барлығы дерлік бодандықты қабылдауды құптамағаны белгілі. Сондықтан да халық арасында үнемі саяси дербестік үшін арпалыс орын алып отырды.

Екінші кезеңді 1783-1897 жылдар деп белгілеген абзал. Бұл кезеңде Сырым Датұлы бастаған азаттық қозғалыстың өрістегені белгілі. Үшінші кезең 1807-1838 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезеңде Хиуа хандығына және патшалық Ресейге қарсы Қаратай, Арынғазы, Жоламан, Қайыпқали, Саржан сұлтандар бастаған қозалыстар және Исатай Таймаұлы және Махамбет Өтемісұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс болып өтті. 1837-1848 жылдарда Қазақстанның өзінің ішкі жағдайына және Ресей мен көршілес елдерге ықпал еткен ауқымды әрі хандық билікті жаңғыртуға бағытталған Кенесары сұлтан бастаған ұлт-азаттық қозғалысты, Арал өңірінің қазақтарының Есет Көтібарұлы және Сырдария өңірі қазақтарының Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған, сондай-ақ 1868-1870 жылдардағы Орал, Торғай, Маңғыстау, Жетісудағы отаршылдыққа қарсы көтерілістерді төртінші кезеңге жатқызуға болды. Осыған орай төртінші кезеңнің хронологиялық шегін 1833-1870 жылдар түрінде ұсынуға болады. Бесінші кезеңнің мерзімдік шегі - XIX ғырдың соңы және XX ғасырдың алғашқы онжылдығы. Бұл кезең ұлт зиялыларының тәуелсіз мемлекетті жаңғырту жолындағы күресімен ерекшеленеді. Осы кезеңнің ішіндегі ең ірісі - 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс. Алтыншы кезең кеңестік Қазақстан тарихындағы ұлт-азаттық

көтерілістермен сипатталады. Оның мерзімдік шегін 1930-1986 жылдар деп анықтауды ұсынамыз. Алтыншы кезеңде қазақ халқы тоталитарлық жүйенің күштеу, зорлық жасау, ұлттық мүддені ескермеу саясатына қарсы ашық көтерілістерге шықты. Осындай кезеңдерге бөлу ұлт-азаттық қозғалыстардың толық әрі нақты, шынайы зерттеуге мүмкіндік береді.

Көріп отырғанымыздай, қазақ халқының ұлт-азаттық күресі ғасырлар бойы жүргізіліп, түрлі сипат мен мазмұнда көрініс тапты. Азаттық күрестің нәтижесі Ұлы Дала Елінің 1991 жылы өзінің саяси тәуелсіздігіне қол жеткізумен ақталды. Тәуелсіздіктің жолы тар жол, тайғақ кешулі, азаттық жолы азапты болғанына тарих куә. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі орнығып, нығайды. Қазақстан тәуелсіз мемлекет ретінде әлемге танылып, дүниежүзілік қауымдастықтың алдында елеулі беделге ие.

Қорытынды. Ғылыми тың методология және тарихи деректер ауқымында шынайы зерттеулер дайындау тарихты дәуірлерге, кезеңдерге, сатыларға бөлудің негізінде жүргізілетін болса, онда ғылымның алдыға жылжығаны. Сонымен қатар ғылымның дамуы үшін пікірсайыс, балама сыни көзқарастар да қажет.

Жаңа замандағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын кезеңдеуді зерттеу тарихшылар алдында тұрған басты міндеттердің бірі. Халықтың азаттық үшін күресін кезеңдерге, сатыларға бөлмей, шынайы, жүйелі тарихтың жазылуы мүмкін емес. Дегенмен бұл отандық тарих ғылымындағы ескі таптауырындар мен догмалық постулаттардан бас тарту, жаңа бағыттарды, көзқарастарды іздестіру арқылы зерттелуі тиіс. Мұның өзі ұлттық бірегейлікті нығайту және ұлттық сақтау ауқымында тұтастай Ұлы Дала тарихын зерттеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

Фалиев В. Кезеңдерге жіктеуге жаңаша көзқарас // Қазақ әдебиеті. 1994. 14 қазан. 10 б.

Санцевич А.В. Методика исторического исследования. Киев, 1984. 94 с.

Әбжанов Х. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. А: «Елтаным баспасы», 2014. 328 б.

Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. / Құрастырған. З.М. Төленова. Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. 369 б.

Омарбеков. Т. Омарбеков. Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. Алматы: Қазақ университеті. 2004. 388б.

Кентбеков С.К. Проблемы историографии и основные принципы периодизации истории до советского Казахстана: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Алматы, 1997. 26 с.

Алдамжар З. Тарихымызды білімдарлық пен қалыптастыру келешек үшін қажет // Егемен Қазақстан. 1998. 9 шілде.

Әбжанов Х. Отан тарихын кезеңдерге бөлу мәселелері // Отан тарихы. 2003. №1. 45 – 51 бб.

Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 3 т. А: «Атамұра», 2002. 768б.

Қозыбаев М. Тарих зердесі (Заман асуы). 1-кітап. Алматы. «Ғылым». 1998. 344 б.

Мажитов С.Ф. Некоторые вопросы национально-освободительного движения в Казахстане. М., Росархив, 2002. 30 с.

Мажитов С.Ф. Проблемы истории, теории и историографии народно-

освободительного движения XVIII- начала XX вв. в Казахстане. А: «Мектеп», 2007. 350с.

Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 5-т. А: «Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы», 2003. 720 б.

Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 9-т. А: «Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы», 2003. 688 б.

Вяткин М. К вопросу о крестьянских войнах в Казахстане// Вопросы истории. 1945. №3-4. С.72-85.

Қазақ ССР тарихы. 1 т. Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1957. 639 б.

Шахматов В.Ф. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова. А.-Ата: Изд-во АН КазССР, 1946. 254 с.

Шахматов В.Ф. Есет Котибаров//Известия Казахского филиала АН СССР. Серия историческая. 1946. № 2 (27). С.106-127.

Шоинбаев Т.Ж. Восстание Сыр-дарьинских казахов под руководством батыра Джанхожи Нурмухамедова (1856-1857 гг). А.-Ата, Изд-во АН КазССР, 1949. 106 с.

Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). А: «Ғылым», 2006. 272 с.

Алаш және тәуелсіз Қазақстан: идеялар мен ұстанымдар сабақтастығы. Алматы, 2008. 213 б.

Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Алматы, 1995. 414 б.

References:

Alash jane tauelsiz Qazaqstan: idetalar men ustanymdar sabaqtastygy [Alash and Independent Kazakhstan: continuity of ideas and positions]. Almaty, 2008. 213 b [in Kazakh].

Aldamjar Z. Tarihymyzy bilimdarlyq pen qalyptastyru keleshek ushin qajet [Knowledge and formation of our history are necessary for the future] // Egemen Qazaqstan. 1998. 9 shilde [in Kazakh].

Abjanov H. Otan tarihyyn kezenderge bolu maseleleri [Problems of the history of the Ottoman period] // Otan tarihy. 2003. №1. 45-51 bb [in Kazakh].

Abjanov H. Kazakhstan: ulttyq tarih, ideya, metodologiya [Kazakhstan: national history, idea, methodology]. А: «Eltanym baspasy», 2014. 328 b [in Kazakh].

Bokeikhan A. Tandamaly [Favorites]. Almaty, 1995. 414 b [in Kazakh].

Viatkin M. K voprosy o krestyanskix voynax v Kazahstane [To a question of peasant wars in Kazakhstan] // Voprosy istorii. 1945. № 3-4. S.72-85 [in Russian].

Galiev V. Kezenderge jikteuge janasha kozkaras [A new look at the classification of phases] // Khazak adebiety. 1994. 14 qazan. 10 b [in Kazakh].

Kentbekov S.K. Problemy istoriografii i osnovnye printsipy periodizatsii istorii do sovetского Kazahstana [Problems of a historiography and the basic principles of a periodization of history to the Soviet Kazakhstan]: Avtoref. diss. kand. ist. nauk. Almaty, 1997. 26 s [in Russian].

Kazakh SSR tarihy [History of the Kazakh SSR]. 1 t. Almaty: Kazakh memleket baspasy, 1957. 639 b [in Kazakh].

Kazakhstan tarihy. Kone zamannan buginge deyin [History of Kazakhstan. From ancient times to today]. Bes tomlyq. 3 t. А: «Atamura», 2002. 768 b [in Kazakh].

Kazakhstan. Ultyq entsiklopedia [Kazakhstan. National Encyclopedia]. 5-t. А: «Kazakh entsiklopediasynyn Bas redaksiyasyn», 2003. 720 b [in Kazakh].

Kazakhstan. Ul'ttyq entsiklopedia [Kazakhstan. National Encyclopedia]. 9-t. A: «Kazakh entsiklopediasynyn Bas redaksiyası», 2003. 688 b [in Kazakh].

Kozybaev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniia istorii Kazahstana (Izbrannye trudy) [Problems of methodology, historiography and source study of history of Kazakhstan (Chosen works)]. A: «Gylym», 2006. 272 s [in Kazakh].

Kozybaev M. Orkeniet jane ult [Civilizations and nations]. / Qurastyrgan. Z.M. Tolenova. Almaty: Sozdik- Slovar, 2001. 369 b [in Kazakh].

Kozybaev M. Tarih zerdesi (Zaman asuy) [History Intelligence (Zaman)]. Ikitap. Almaty. «Gylym». 1998. 344 b [in Kazakh].

Mazhitov S.F. Nekotorye voprosy natsionalno-osvoboditel'nogo dvizheniya v Kazahstane [Some questions of the national liberation movement in Kazakhstan]. M, Rosarhiv, 2002. 30 s [in Russian].

Mazhiitov S.F. Problemy istorii, teorii i istoriografii narodno-osvoboditel'nogo dvizheniya XVIII-nachala XX vv. v Kazahstane. Problems of history, the theory and historiography of the people's liberation movement 18th -the beginnings of the 20th centuries in Kazakhstan. A: «Mektep», 2007. 350 s [in Russian].

Omarbekov T., Omarbekov. Sh. Kazakhstan tarihyne jane tarihnamasyna ulttyq kozqaras [National Approach to History and Historiography of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universiteti. 2004. 388 b [in Kazakh].

Santsevich A.V. Metodika istoricheskogo issledovaniya [Technique of a historical research]. Kiev, 1984. 94 s [in Russian].

Shahmatov V.F. Vnutrennia orda i vosstanie Isataia Taimanova [Vnutrennyia horde and Isatay Taymanov's revolt]. A.-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1946. 254 s [in Russian].

Shahmatov V.F. Eset Kotibarov [Eset Kotibarov] // Izvestia Kazahskogo filiala AN SSSR. Serya istoricheskaya. 1946. № 2 (27). S. 106-127 [in Russian].

Shoinbaev T.J. Vosstanie Syr-darinskikh kazahov pod rukovodstvom batyra Dzhanhojy Nurmuhamedova (1856-1857 gg) [Revolt of the Syr Darya Kazakhs under the leadership of the batyr Dzhan Khozhi Nurmukhamedov (1856-1857)]. A.-Ata, Izd-vo AN KazSSR, 1949. 106 s. [in Russian].

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSONALITY**

МРНТИ 03.20

**Кабульдинов Зиябек Ермуханович¹, Қуанбай Олжас Бекенұлы²,
Тылахметова Анар Советхановна³**

¹Доктор исторических наук, профессор,
директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова
Казахстан, г. Алматы. E-mail: kabalzia@rambler.ru

²мнс Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова
Казахстан, г. Алматы. E-mail: olkub89@gmail.com

³ мнс Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова
Казахстан, г. Алматы. E-mail: anora_1986@mail.ru

**ОТСТАИВАНИЕ ИНТЕРЕСОВ КАЗАХОВ СУЛТАНМАМЕТ
СУЛТАНОМ ОТ ПРИТЯЗАНИЙ РОССИЙСКИХ ВОЕННЫХ
В СРЕДНЕМ ПРИИРТЫШЬЕ
(II половина XVIII века)**

В данной статье авторы рассматривают проблему деятельного участия султана Султанмамета в деле защиты своих подданных от российских военных Иртышской линии укреплений во второй половине XVIII века. Личность султана Султанмамета интересна, прежде всего, тем, что он выступал в качестве главного посредника в переговорах по урегулированию отношений между прииртышскими казахами и российскими военными. В статье уделено пристальное внимание личности Султанмамета султана, его происхождению, родственным связям, а также его позиции в приграничных вопросах с Россией. По достоинству оценены талант султана в улаживании многочисленных споров и дипломатические навыки, характерные правителям в приграничных регионах. Следует отметить, что изучаемый период характеризуется все больше усиливающимся влиянием России вглубь территории автохтонов.

Как мы видим из данной статьи, не совсем продуманная приграничная политика способна ввергнуть соседние государства в затяжные конфликты, дорого обходящиеся обеим сторонам. И тем большего уважения заслуживает вклад именитого султана в защиту подчиненных ему казахских родов, сумевшего цивилизованным путем добиться улучшения положения своих подданных. В качестве источников авторы использовали архивные материалы, свидетельствующие о конкретных случаях из весьма обширной и многогранной внутренней и внешней политики Султанмамета султана по защите кочевого социума от притязаний российских приграничных властей.

Ключевые слова. Крепость, султан, волость, кыпчаки, чингизиды, кочевье, десятивёрстная полоса, гарнизон, форпост, хан.

**Кабульдинов Зиябек Ермуханович¹, Қуанбай Олжас Бекенұлы²,
Тылахметова Анар Советхановна³**

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор

Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры
Қазақстан, Алматы қ., E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының кҒК
Қазақстан, Алматы қ., E-mail: olkub89@gmail.com

³Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының кҒК
Қазақстан, Алматы қ., E-mail: anora_1986@mail.ru

**СҰЛТАНМАМЕТ СҰЛТАННЫҢ ЕРТІСТІҢ ОРТААҒЫСЫНА
ҚАРАСТЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ МҮДДЕЛЕРІН РЕСЕЙ
ӘСКЕРІЛЕРІНІҢ ҚЫСПАҒЫНАН ҚОРҒАУЫ
(XVIII ғасырдың II жартысы)**

Мақалада авторлар Сұлтанмәмет сұлтанның өз қарамағындағыларды XVIII ғасырдың II жартысында Ертіс бойы шебіндегі Ресей әскерілерінің қыспағынан қорғауына белсене қатысқандығы жайлы баяндайды. Сұлтанмамет сұлтан Ертіс қазақтары мен Ресей әскерілерінің ортасындағы қатынасты реттеуші әрі үлкен дипломатиялық дәнекер ретінде ерекшеленеді. Сонымен қатар Сұлтанмамет сұлтанның отбасылық жағдайына, туыскандық қатынастарына, шыққан тегіне және Ресеймен шекара қатынастарына деген көзқарастары жан-жақты баяндалған. Мақалада қоғам қайраткерінің таластарды шешудегі таланты, трансшекаралық қатынастарды реттестірудегі билеушілерге қажет ететін дипломатиялық дағдылары жоғары бағаланады. Зерттеліп отырған тарихи кезең көшпелілер территориясына ентелеп еніп келе жатқан Ресей ықпалының артуымен сипатталуын атап өтеміз.

Бүгінгі таңда көріп отырғандай, теңгерімсіз шекара саясаты көршілес мемлекеттерді екі жаққа да ауыр тиетін, ұзаққа созылған қақтығыстарға түсіруі мүмкін екендігін ескерер болсақ, сұлтанның өзіне қарасты қазақ отбасыларының жағдайларының жақсаруына өркениетті түрде қол жеткізе білген қамқорлығы мен даналығы ерекше назарға ілінеді. Дерек көздері ретінде, Сұлтанмамет Сұлтанның ресейлік шекара билігінен көшпелілерді қорғау үшін кең ауқымды жұмысынан нақты істерге қатысты куәландыратын мұрағат құжаттарын пайдаланылды.

Кілт сөздер. Бекініс, сұлтан, шіркеулер, қыпшақтар, шыңғыс ұрпағы, көшпелілер, гарнизон, форпост, хан.

**Kabuldinov Ziyabek Ermuhanovich¹, Kuanbay Olzhas Bekenuly²,
Tylakhetova Anar Sovetkhanovna³**

¹ Doctor of Historical Sciences,

Director of the Ch.Ch Valikhanov Institute of History and Ethnology
Kazakhstan, Almaty, E-mail: kabulzia@rambler.ru

² Junior researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Kazakhstan, Almaty, E-mail: olkub89@gmail.com

³ Junior researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Kazakhstan, Almaty, E-mail: anora_1986@mail.ru

**DEFENDING OF INTERESTS OF THE KAZAKHS BY SULTANMAMET
SULTAN FROM THE ASSERTION OF THE RUSSIAN
MILITARY IN THE MIDDLE ERTIS RIVER
(Second half of the XVIII century)**

In this article, the authors consider the problem of the active participation of Sultanmamet sultan in protecting Kazakh tribes from the Russian military for the Ertis line of fortifications in the second half of the XVIII century. The personality of Sultanmamet sultan is interesting that he acted as the main mediator in the negotiations on the settlement of relations between the Ertis Kazakhs and the Russian military. The article pays attention to the personality of Sultanmamet Sultan, his origin, family ties, as well as his position in border relations with Russia. Deservedly is appreciated the talent of the sultan in settling disputes and the diplomatic skills needed for the rulers in cross-border relations.

It should be noted that the period is characterized by the increasingly spreading influence of Russia deep into the territory of nomads.

As we see today, an unbalanced border policy can plunge neighboring states into protracted conflicts costing both parties dearly. Moreover, the greater respect is deserved by the contribution of the sultan to the protection of the Kazakh families subordinate to him, who managed to achieve an improvement in the position of his subjects in a civilized way. As historical sources, the authors used archival materials testifying to specific cases from the extensive work of Sultanmamet Sultan to protect nomads from the Russian border authorities.

Key words. Fortress, sultan, parish, Kypshaks, Chingizids, nomad camp, ten-legged strip, garrison, outpost, Khan.

Введение. В истории казахского народа было не мало выдающихся биев и султанов, которые играли важную роль, находясь на первом плане во многих исторических событиях, влиявших на судьбу страны и внесших свою лепту на благо своего народа.

Одним из таких ярких исторических деятелей был Султанмамет султан. Будучи сильной личностью, авторитетным родоправителем, талантливым и мудрым дипломатом, Султанмамет султан - родоправитель казахов Среднего Прииртышья - смог долгое время защищать границы своих владений от давления российской военно-переселенческой колонизации на казахские степи, проявляя при этом большую мудрость и прилагая многие усилия. В основе такой политики, лежало стремление к миру, не проявляя агрессии, а только защищать законные права и интересы своего народа. За эти труды и заслуги Султанмамет султан, усердно работавший на благо своего народа и будущее страны, остался в памяти современников и потомков как национальный герой и патриот.

Заслугой Султанмамета султана является также его вклад в сохранение стабильности и единства внутри казахских родов Среднего Прииртышья, и в целом Казахского ханства, учитывая сложную внешнеполитическую обстановку. Султанмамет султан был сильным государственным деятелем который смог сохранить суверенитет на подвластных ему землях. Именно его деятельность привела к тому, что казахские роды Среднего Прииртышья при его жизни сохраняли свои исторические кочевья.

Материалы и методы. Фонды государственного архива Оренбургской области содержат значительный объем материалов о начальных этапах российской колонизации казахских степей. На основании данных материалов, авторы смогли собрать нужные сведения, касающиеся темы исследования (Государственные (Исторические) архивы Омской и Оренбургской областей (ГАОрО, д. 56; ГАОО, д. 132; ГАОО, д. 137; ГАОО, 1. д. 190; ГАОО, , д. 195; ГАОО, д. 201; ГАОО, д. 212; ГАОО, д. 249; ГАОО, д. 182) проведён подробный анализ исторических документов и свидетельств, сформирован ретроспективный взгляд (из современности в прошлое) на описываемые события. Фактология, полученная при изучении архивных дел, микрофильмов, позволила авторам сделать компаративный анализ деятельности прииртышского султана, исходя из его конкретных шагов по отстаиванию интересов казахского населения, кочевавшего вблизи границы с Россией. В работе, на основе вышеуказанных конкретных архивных материалов, раскрыта роль Султанмамет султана по прошествии достаточно длительного исторического периода.

Оглядываясь назад, авторы дают оценку плодотворной деятельности султана Султанмамета по защите интересов своих соплеменников. На основе собранного материала делается вывод о том, что в силу значительного военного превосходства российских военных, Султанмамет султан в процессе защиты нарушенных прав казахов, преимущественно применял тактику дипломатических переговоров, находясь в постоянной переписке с российскими чиновниками, в чем, отметим, значительно преуспел. По материалам архивных дел авторы смогли усилить исследование по защите Султанмамет султаном своих людей от необоснованных притязаний российских военных в районе Среднего Прииртышья (2-я половина XVIII века).

При исследовании данной тематики авторы ссылаются строго на исторические свидетельства XVIII-го столетия. При обработке архивных источников и расшифровке рукописей, авторы провели колоссальный труд для раскрытия темы научной статьи. Используемые материалы при проведении исследования по историческим меркам очень ценные и не имеют аналогов. Исходя из этого, вполне можем сказать, что исторические события и сведения, приведенные в статье, вполне соответствует содержанию архивных материалов.

Результаты. Известно, что история появления чингизидов во главе с султаном Султанмаметом в районе Среднего Прииртышья относится к 30-м годам XVIII века. Султанмамет (полное имя Султанмухаммед, в различных источниках известен как Салтамамет, Салтанмамет, Султан Мамет, Мамет салтан и т.д.) родился на территории Южного Казахстана в 1710 году. Благодаря покровительству хана Среднего жуза Абулмамета, который был зятем Султанбета, он был избран султаном кыпчакского улуса в Прииртышье. Во время правления хана Абулмамета в Среднем жузе политическую элиту из чингизидов составляли его близкие родственники: султан Абылай (Абулмансур) и его сын султан Уали, султан Султанмамет и его сын султан Урус, султан Барак и его сын султан Даир, сын Абулмамета султан Абулфеис и другие. В то время существовала устойчивая традиция закрепления чингизидов за разными родами или их приглашения управлять казахскими родами. Первые известные нам на сегодняшний день сведения о Султанмамете приходится по Шокану Валиханову на 1739 год, когда он уже находится рядом с Абылаем и россияне ведут переговоры именно через них, минуя Абулмамета,

который имел в степи номинальный статус старшего хана. Его родственники жили в Туркестане – столице Казахского ханства. Сверстники и двоюродные братья Абылай и Султанмамбет были назначены султанами определенных родов в одно и то же время: Султанмамбет стал править кыпчакским улусом в районе Среднего Прииртышья, а Абылай – родом атыгаем племени Аргын. Со временем через многочисленных детей их власть распространилась не только на весь Средний жуз, но и частично на Старший жуз, а также на отдельные группы Младшего жуза. Султанмамбет приходился тестем старшему хану Абулмамбету. Султанмамбет был человеком состоятельным и самодостаточным: имел 20 тысяч голов лошадей. Был батыром и сардаром: со своего улуса мог выставить до 8 тысяч воинов. А по заданию Абылая мог сформировать армию из числа казахов Северного и Северо-Восточного Казахстана численностью до 50 тысяч человек. Султанмамбет имел с ханом Абылаем общего предка хана Джангира, известного в казахском народе как «Салкам Джангир», который отличился в 1643 году в Орбулакском сражении. И, безусловно, хан Есим был предком обоих степных властелинов.

Султанмамбет имел по крайней мере две жены, поскольку мать султана Уруса является его старшей женой. Вот как выглядит шежире Султанмамета, начиная с Ишим хана (Еңсегей бойлы Ер Есім – авт.) и до Чингиз хана: Шығай хан, Жадик, Аз-Джанибек, Барак, Куйыршык хан, Орыс хан, Бадагул, Кожа, Оз Темир, Токай Темир, Джучи, Чингиз хан. По данным материалов по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранных и разработанных экспедицией Ф. Щербины в результате исследования Омского уезда Акмолинской области, следует, что власть Султанмамета и его потомков распространялась на казахов, живших на территории будущего (с 1868 г.) Омского уезда Акмолинской области и Павлодарского, части Семипалатинского уездов обширной тогда Семипалатинской области.

Кыпчакский улус, которым непосредственно управлял Султанмамбет султан, начинался своим кочевьем от крепости Ямышевской вниз по реке Иртышу по займищам, островам и заканчивался ниже крепости Железинской. Фактически его власть распространялась вплоть до Омска.

Султанмамбет в союзе с Абылаем управлял подвластными казахами через своих многочисленных сыновей. Из поколения в поколение среди потомков Султанмамета составлялись и передавались шежире (одно из них сохранил аксакал из Актогая, потомок Имана султана, Естай Исаулы - авт.), согласно которому у Султанмамета было восемнадцать сыновей: Урус, Иман, Укибай, Торган, Жангир, Ахмет, Сеит, Каракас, Ботай, Карипжан, Матай, Таймас, Шаншар, Бышкан, Култай, Муکش, Кулшык, Караш.

За каждым из его сыновей строго была закреплена определенная волость. Урус султан управлял Басентиновской волюстью, Иман султан – Курлеуткыпчакской, Торган – Жарымбеткыпчакской, Укибай – Кызылкакслетинской, Ботагос – Кулатайкыпчакской, Матай – Актилеской, Култай – Сагалкыпчакской, Кулшык – Жолабаккыпчакской, Шаншар – Айтейбасентиновской и т. д. Позднее и его потомки станут не только волостными управителями, но и старшими султанами ряда внешних округов.

Султанмамбет привлекал к управлению подвластными казахами и своих верных батыров. В письмах Султанмамета и его сына Уруса упоминаются преданные им батыр Серкебай из уаков и батыры Тлеумбет и Бокты из рода канжигалы, Кошкарбай батыр из кыпчаков и многие другие.

О степени влияния прииртышского султана свидетельствует тот факт, что в 1762 году Султанмамбет в числе 5 казахских ханов и султанов

получил приглашение на коронацию Екатерины II (Нуралы, Абылай, Ералы, Айшуак и Султанмаммет - авт.). Они отправили коллективное поздравление в честь данного мероприятия.

Султан мог выступать в качестве судьи и, действуя законами, установленными ханом Тауке, мог казнить своих рабов за совершенные ими преступления, а по отношению к простолюдинам нужно было вмешательство хана. При этом Российская империя не вмешивалась в подобные дела, считая, что это внутренние дела казахских правителей. Таким образом, в этой статье нами на основе новых источников сделана попытка несколько реконструировать отдельные страницы из жизни одного из влиятельных политических деятелей Казахского ханства XVIII века - султана Султанмаммета, касающегося защиты своих подданных от притязаний военных на Иртышской линии. Султанмаммет султан был ярим защитников прииртышских казахов от произвола военных Иртышской линии укреплений. По другому и быть не могло: Российская империя в лице региональных властей вело переговоры исключительно через Абылая и в большей степени с Султанмамметом. Это был вынужденный шаг царского правительства: любые «продерзости» степняков можно было решать только таким образом. Позднее, после начала массового принятия отдельными группами казахами российского подданства началась эпоха обхода Султанмаммета и начала ведения переговоров напрямую с разными лицами, в том числе и с его подведомственными казахами: батырами, биями, мурзами, тарханами и т.д. Но в середине XVIII века переговоры в основном шли через него и он выступал главным защитником ущемленных прав прииртышских казахов от действий военных лиц. К примеру, 23 августа 1760 года Султанмаммет написал письмо командиру войсками на Сибирских линиях генерал-майора фон Веймарна о разбойном отгоне лошадей со стороны военных лиц Новишимской линии (ГАОрО,56:215-216), за которым последовала череда длительной переписки, пока не решилась данная проблема в пользу потерпевшей стороны.

Иногда дело доходило до того, что российские военные открыто бесчинствовали, пользуясь правом сильной стороны. В таком случае, Султанмаммет султан немедленно отправлял доверенных и проверенных людей для удовлетворения обид и их материальной или денежной компенсации. Так, 17 января 1765 года в рапорте командующего Ямышевской крепости А.Д. Скалона в адрес командира Сибирского корпуса генерал-поручика И.И. Шпрингера поступила информация о поджоге двух казахских юрт у Черемховой забоки отрядом капитана Сибирского полка Эстренгом. И здесь немедленно вмешался Султанмаммет - защитник своих подданных, который, как полагается в таких случаях, отправил доверенных от себя лиц: «А понеже, до получения вашего высокопревосходительства ордера, 31 числа декабря прошлого 764 года прибыло сюда, в Ямышев, киргис-кайсаков, присланных от Салтамаметь-салтана Буранайманской волости два человека, зовомые по-киргиски Ялунга-батырь да Буганбай. И объявили, что ис стоящих-де к станцу Черемхова забока на острове кибиток, полка Сибирского посланною для згону командую, несколько пожжено и с имеющимся в них товаром и экипажем. Да притом же-де случае и двух человек киргисцов ранили. И просили, чтоб в том предубеждении и их раззорении учинить удовольствие...А притом и г-дину подполковнику фон Платеру ордером же от меня предложено было, чтоб для лутчаго их разбирательства, с получения того ордера, командирован от полку Сибирского одного обер-офицера. Которые б обще, в силу вышеизображенного обстоятельства, могли учинить надлежащее разбирательство» (ГАОО,132

:103-103).

Очевидно, что Султанмамбет категорически и в предельно жесткой форме потребовал и от своих подданных придерживаться традиции добрососедства, чтобы исключить или минимизировать конфликтные ситуации: «И за всем вышеписанным обстоятельством, вышереченной от Салтамамбет-салтана поверенной Кунай Кучькарбаев, по приказанию ево, Салтамамбет-салтана, при собрании всем кочующим за рекой Иртышем киргис-кайсакам объявил, чтоб впредь они нашим российским людям никаких обид не причиняли под штрафом. Буде же причинятца станут обиды и раззорения им, киргисцам, от российских, то б напротиву того оные ничего не отменяли, но приезжали б и просили к вашему высокоблагородию, в чем и уверены при нашей бытности» (ГАОО, 132:106-106).

Султанмамбет потребовал полного возмещения всего материального ущерба, когда потребовал от своих подданных составить опись всего сожженного капитаном Эстренхом имуществ и домашнего скота: «Згоревшим от зажения капитаном Эстренхом киргис-кайсака Бугурбая двум кибиткам и в них разного их товара. А что чего именно значит под сим, а имянно: кибиток две, каждая по половине решетки, на них войлоков больших, называемых кошмы будет, по их примечанию, как на одну большую кибитку, а вокруг оной по мере оказалось пятнадцать да в вышину три с половиной сажень. При оных в камышовой кибитке баранов – тридцать два. В кибитках товаров: Чекмени: бархатно-черной – один, кармазинного малинового сукна – один, зеленого кармазинного ж – один. Женских рубах: камчатая китайская шелковая – одна, тащканская бумажная полосатая – одна, бязевых – две. Сукна красного российской фабрики – два аршина. Платков повязывальных женских: шелковой – один, бязинных – две. Называемая птица беркут – один. Занавеска тащканская пестрая с пятью полос – одна. Чашек деревянных малых – девять. Блюд деревянных – шесть. Чаша деревянная большая против чугуновой высатована на два барана – одна. Тканного шерстяного пестрого пояса широты в четверть аршина – девять сажень. Аркану волосяного – пятьдесят сажень. Уской шерстяной покроми – девятью шесть сажень. Да у киргисца Торпака покроми тканной шерстяной уской белой изрезано на мелкие штуки – тридцать восемь сажень. Волосяного аркана изрезано ж сорок сажень» (ГАОО, 132:107-107).

При тщательном разбирательстве оказалось, что насилие казаками по отношению к местным казакам было сделано из-за того, что первые не хотели выселяться с острова на Иртыше, о чем в своем рапорте сообщал капитан Экстренг от 5 января 1765 года: «И на оное вашему благородию сим во известие объявляю: минувшаго декабря 17 числа, для згону состоящих против станца Черемхова забока на острове киргис-кайсаков с кибитками я сам с командою драгун десети, барабанщика одного и донских казаков шести человек, следовал» (ГАОО, 132:107-107).

Далее зачинщик поджога объясняет применение силового метода решения проблемы следующим образом: «Что ж касаетца до пожара их кибиток, то по моему команде приказанию за их киргис-кайсацкое упрямство и послушание моего приказания (ибо в прошедшем ноябре м-це 28 числа, посланной от меня при капрале Липине командою, велено было их с того места согнать с кибитками на ту заграничную степную сторону; и те киргисцы с той командою учинили драку» (ГАОО, 132:107-107).

К сожалению, казахи еще не знали что их ждет в этом году, когда была создана так называемая десятиверстная полоса земельного отчуждения вдоль

левого бережья Иртыша. Но тогда речь шла только о том, чтобы казахов не пропускать на правобережье Иртыша. В этом ключе, степняков выселяли и с островов, которые также почему-то относили к правобережной части реки. (ГАОО, 132:105-105).

Надо отдать должное: региональное начальство проявило справедливое разбирательство данного инцидента, видимо, события пятилетней давности, и инструкция центральных властей о лучшем обхождении с казахами сыграло в данном случае свою позитивную роль. Не последняя роль принадлежала Султанмамету, который в данном случае проявил предельную дотошность.

И как выяснилось в ходе тщательного расследования в поджоге казахских юрт приняли участие: барабанщик Григорий Галяминской, драгуны: Мартын Толкачев, Григорий Жалнин, Трофим Калинин, Кирил Тютин, Осип Мякишин, Аким Шабанов, Иван Гишев, Иван Киприянов, Яков Желнин, Иван Гарланов, а также донские казаки: Трофим Иванов, Захар Гуреш, Арефей Иванов, Самсон Губарев, Антон Никифоров, Михайла Васильев. Всего было 17 человек (Архив, 132:108-108). В рапорте подполковника фон Платера от 14 января в адрес командира Сибирского корпуса генерал-поручика И. И. Шпрингера это деяние было расценено как самоуправство капитана Эйстренга (ГАОО, 132:141).

Надо признать, что рапортом от 14 января 1765 года капитан Сибирского полка фон Эйстренга под давлением требований и улик представленных султаном Султанмаметом был вынужден признать свою вину, что видно из его признательных показаний, данного командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И. И. Шпрингеру о поджоге им и его командой кибиток у станицы Черемховая забока: «По прибытии, за такое их злое упрямство, одного киргисца бил плетью, а кибитки их огнем сожег» (ГАОО, 132:141-142).

Активное вмешательство Султанбета и его посредничество привело к тому, что вскоре российская сторона компенсировала требования потерпевшей стороны. Это видно из рапорта полковника А. Д. Скалона в адрес командира Сибирского корпуса генерал-поручика И. И. Шпрингера от 7 марта 1765 года, в котором было однозначно и строго предписано выдать причитающие деньги казаку Бугунбаю сумму восьмидесяти рублей «за пожженное капитаном Эстренгом имущество». Вот что было написано в вышеуказанном рапорте: «Киргис-кайсацкой средней орды Кипчацкой волости старшина Салтамаметь-салтан, чрез посланной от меня в фарпост Коряковский х капитану Клейтину ордер, сюда в Ямышев вызван был. И с просителями Буранайманской волости, киргисцом Бугунбаем при протчих их же киргисских старшинах, в пожеге полку Сибирского капитаном фон Эстренгом их кибиток и разных вещей, мною разбирательство учинено... означенной киргизец Бугамбай самопроизвольно пожелал за все те позженные вещи получить денег восемьдесят рублей... означенному киргисцу Бугумбая показанное число денег восемьдесят рублей с распискою отданы» (ГАОО, 132:368-368).

При этом Султанмамет султан дал расписку, что претензии ни он как глава кыпчакского улуса, ни его потерпевшие подданные к россиянам претензии не имеют: «1765 году марта 4 дня киргис-кайсацкой средней орды Кипчацкой волости старшина Салтомаметь-салтан крепости Ямышевской к пограничным делам дал сию росписку в том, что принял я от оных дел, во удовольствие Найманской волости киргис-кайсака Бугумбая, по добровольному ево желанию, за позженные Сибирскаго драгунского полка капитаном Эстрингом кибитки и разные вещи, что оных в погорении было, денег восемьдесят

рублей, чем он, Бугумбай, доволен. Для чего во уверении у сей росписки печать свою приложил» (ГАОО, 132: 368-369).

Вот таким образом закончилось одно из громких дел, имевших место на Иртышской линии. Благодаря вмешательству Султанмамета были найдены виновные, определен размер ущерба, который был компенсирован самим виновным капитаном, при этом казахская стороны была довольна результатами тщательного расследования. Причем заметим, что казах был не его улуса, а найманского, который находился введении сына его тестя, старшего хана Абулмамбета, султана Абулфеиса.

Иногда имели место конфликты российских военных с казахами, которые оказывались неподведомственные султану, но он деликатно об этом сообщал российским властям, не желая вмешиваться в дела тех групп казахов, которые ему не подчинялись. Видимо, это делалось с той целью, чтобы не портить отношения с главами соседних и родственных улусов, как правило, приходящими ему родственниками (Абулфеис-авт.): «Почему ныне в бытность здесь оного Салтамамета было от меня чрез толмача пристойным образом объявлено. И притом для лутчаго разобраня и заплаты от киргизцов за потравленное казенное сено и обывательской хлеб, чьим скотом оное потравлено, требован от него был для посылки в крепость Семипалатную один из ево ведомства старшина, которой бы мог вперед, и обратно отправляем быть на подводах. Только оной Салтамаметъ тою посылкою старшины отозвался и объявил что там киргис-кайсаки не ево ведомства и волости, но владения Абулфаис-салтана Буранайманской волости. И так-де ему в то дело вступитца никак не можно» (ГАОО, 132: 415-415).

В ноябре 1765 году усилиями прииртышского султана удалось вернуть несколько украденных российскими военными лошадей своих подданных, что видно из рапорта Железинского крепостного начальника Платтера в адрес высшего начальства сибирских пограничных линий: «Во исполнение полученного мною от вашего высокопревосходительства ордера с приличившихся здесь, в крепости Железенской, воров покраденных у киргис-кайсаков казаком Иваном Елизаровым да разночинцом Иваном же Кайманаковым двух лошадей, кои от них отобраны, и для отдачи изъявленному Салтамаметъ-салтану посланы были при ордере за толмача служилым татаринном Мурзой Сафаровым в Чернорецкой фарпост г-дину примьер-майору Копотову, с тем объявлением, чтоб предъявленного старшину Салтамаметъ-салтана вызвать, или кого он из сыновей своих вышлет, то б оных дву лошадей им отдать и взять бы от них, киргисцов, росписку, кою написать с нашей стороны на русском деалекте, а им велеть подписать или приложить их сургучевую печать» (ГАОО, 137: 358-358).

На примере следующего случая также можно показать его роль как как рыаного защитника прииртышских казахов. Когда его подданному кыпчакского улуса казаху Кулебаку, проломили голову представители польских конфедератов, служивших тогда на иртышских линиях, в лице Андрея Кочельских, то последний был наказан при посредничестве его сына султана Сеита. Это видно из рапорта командующего в Черлаковском форпосте поручика П. Соболева командиру Сибирского корпуса генерал-майору А. Д. Скалону 5 января 1774 года. Не помогло поляку и попытка уйти от ответственности, и он был наказан ударами палкой: «Как зделалась между ими ссора, оной киргизец приезжал сюда, в фарпост Чарлаковской, просил меня, что по приезде ево к фарпосту проломили салдаты голову, которых, по разбирательству оказалось тому причинею, из польских канфедератов

салдаты Андрей Кочельских, которой на спрос мой объявил, что было не в сору, а только была между ими одна шутка: испужав под ним лошедь, тот киргизец пал с лошади и ту голову прошиб. За что оному салдату Кочельских, чтоб он впредь с киргисцами шутки и протчих ссор не чинил, учиняю штраф палками. Которой киргизец тем и удовольствован» (ГАОО, 190:53-53).

Нередко Султанмаммет требовал от российских властей справедливости при решении приграничных проблем и конфликтов, которые зачастую возникали из-за побегов людей и кражи скота военными лицами, когда зачастую возникшая проблема разрешалась не в пользу казахов. Это видно из письма Султанмаммета командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И. А. Деколону от 4 марта 1775 года о необходимости справедливого разбирательства порубежных ссор при его, султানে, личном участии: «И хочу сделать, чтоб ни той, ни другой стороне не было предобихждения, а с обеих сторон получили равное удовольствие. Но в том мне весьма препятствуют командующие в тех местах, где дело сие случалось, и делают по большей мере удовольствие российским людям, а киргисцов оставляют нести предобихждение. В таком случае нижайше прошу вашего высокопревосходительства по всей иртышской линии в крепостях и редутах командующим подтвердить, штом они случающие разбирательства со мной решили согласно» (ГАОО, 195: 335-335).

По поручению главы кыпчакского улуса защищал интересы казахов и Иман султан, сын Султанмаммета, который был одним из самых доверенных его отпрысков, о чем можно узнать из рапорта коменданта Железинской крепости подполковника С. Красноперова командиру Сибирского корпуса генерал-майору А. Д. Скалону от 29 ноября 1776 года по делу разбирательства по жалобе Иман-султана о имевшем месте незаконном сгоне командующим в Песчаном станце сержантом Филатовым казахских лошадиных табунов, о необоснованности данных обвинений: «Противо дошедшей киргис-кайсацкой Средней орды от Иман-султана в письме к вашему превосходительству прозбы, естли когда, в самом деле, по приказанию вашего превосходительства, Кипчацкой волости старшины Киязь-батыря сыном ево Атагаем пропущены были во внутреннюю сторону на недалное расстояние табуны, а командующей в станце Пешанском сержант Филатов, буде ему от них о том было объявлено, для чего с командою выгнал оных обратно за реку Иртыш, причем еще своих больных четырех лошадей за шеи арканами задавил досмерти умышленно; а вместо них из тех табунов захватил хороших шесть, киргиских же при том згоне загнал досмерти восемь; да и кибиток насильно взято шесть войлоков, баранов шесть же; сверх того, притом одного киргисца сек плетьми, а другога ранил в брюхо и сюда, в крепость, отправил; да и в прошлом году при згоне таковых же киргиских табунов задавил ли он же, Филатов, арканами своих двух лошадей, и вместо их взял ли толикое ж число, справедливейшаго, без всякой и малейшей поноровки вообще с упомянутым Иман-султаном разбирательства порутчик Соболев» (ГАОО, 201: 580-580).

Нередко казахский скот угонялся башкирцами и русскими казаками, которые служили на Иртышской линии и, тогда, Султанмаммет немедленно брался за их возврат. Это можно усмотреть из письма Султанмаммета султана командиру отдельного Сибирского корпуса генерал-майору Н.Г. Огареву от 23 февраля 1778 года, когда он просил прислать из станицы Песчаного в Коряковский форпост поручика и хорунжего для разбирательства по делу об украденных лошадях Кунай-батыря: «Прежде просил я вашего превосходительства о присылке ис крепости Железенской содержащихся

двух киргисцов в фарпост Коряковской для разбирательства в пропалых у Кунай-батыря двадцати осьми лошадях, кои ко мне и были присланы. Однако оные киргисцы по тому разбирательству в тех лошадях не вняты. А ныне те лошади оказались в Пешаном станце, у командующаго порутчика и башкирского харунжи именем Цырюкая. Для которых и посылал я в фарпост Пешаной нарочно сына своего, Караш-салтана, чтоб вызвать оных порутчика и харунжу к разбирательству в фарпост Коряковской. Но они не послушали, а сказали тому моему сыну, что они тех лошадей высотовали у киргисцов. А потом и в другой раз и самого Кунай-батыря послал с тем, чтоб они неотменно в Коряковской фарпост ехали» (ГАОО, 212: 145-148).

Свою просьбу отпустить захваченных в плен его людей Султанмаммет подтвердил 5 января 1778 году в своем письме генерал-майору Н.Г. Огареву: «По происходимой между нами ссоре, для взятыя у находящихся на вашей стороне киргисцов ис табунов в баранту шести лошадей два киргисца посланы были. Кои пойманы и содержатца в крепости под караулом за то, что якобы оне ездилы в вашу сторону для воровства. О коих, однако ж, хотя я приезжал сам в Ямышевскую об отпуске и просил командующаго во оной, на что мне об вине их не объявлено, но они не отпущены в улус обратно. В таком случае вашего превосходительства прошу приказать тех захваченных дву киргисцов ис под караула выпустить» (ГАОО, 212: 7-10).

На что был положительный ответ: «захваченнаго в крепости Ямышевской двух киргисцов отпуск, свой улус и аманата сево волости не взять». Безусловно, эта была маленькая, но победа Султанмаммет и его сыновей (Архив, 212:10).

Султанмаммет султан вставал на защиту своих подданных, которых убивали представители метрополии на границе, требуя при этом законного удовлетворения, что видно из его письма на имя генерал-майора Н. Г. Огарева от 5 марта 1778 года в котором он просит наказать русских людей за убийство казаха, в противном случае открыто намекал на возможность мести со стороны его людей: «А как у нас убит один российским человеком киргизец, то ныне неотступно того убитаго киргисца отец, приезжая ко мне просит, чтоб за онаго захватить из русских людей. Однако я ему таковаго захвату делать не приказал... И ежели вы вперед таким ворах станите делать потачку, то могут и из моих детей дойти до смертнаго убивства» (ГАОО, 212: 195-196).

Иногда российские команды вторгались в казахские аулы, подведомственные Султанмаммету. И здесь на защиту своих подданных вставал несколько уже одряхлевший султан. Вот что он писал 5 апреля 1788 года командиру Сибирского корпуса генерал-поручику Н.Г. Огареву о самоуправстве русской команды в ауле Тлеумбет-батыря с требованием немедленного разбирательства: «Басантинской волости старшина Тлеумбет-батырь, когда уезжал к вашему высокопревосходительству, то в небытность ево послана была в ево улусы руская команда (а из которова места не пишет), и прибили ево жон, а также убили двух ребенков, и некоторое число имения увезли, и захватили одново киргисца, которой и поныне содержитца в фарпосте Коряковском» (ГАОО, 249: 378-380). Как видим, потерпевшие были не из его улуса, а волости его сына Уруса. Тем не менее, как правитель всех прииртышских казахов, он требовал справедливого разрешения данного инцидента со смертельным исходом.

В этом же письме он встал на защиту казахов, которые находясь на внутренней, правобережной стороне, оказались намного дальше, чем это было предписано в российских законах, на что военные стали угонять казахский скот: «По повелению вашего высокопревосходительства табуны наши пропущены

были в российскую сторону на 30-верстное расстояние. Но за неимением корма отогнали оныя еще дальше того расстояния, не доезжая до крестьянских селений 80 верст. Почему из Ямышева послан был к тем крестьянам сотник, которой им сказал, что табуны наши далее 30 верст пропускать не велено. За что и велел брать у нас лошадей, которыми и взято у разных старшин сто лошадей, которых прошу вашего высокопревосходительства приказать нам возвратить. А если они отданы нам не будут, так киргисцы почтут себе за великую обиду. По каковым обстоятельствам никак нам с своими табунами вперед на вашей стороне и находитца будет не можно (ГАОО, 249: 378-380).

Иногда случались конфликты между казаками и казачками, с гибелью людей, которые также требовали его вмешательства, в противном случае ситуация могла резко накалиться. К примеру, об одном из них сообщает в своем письме Урус султан генерал-поручику ИА. Деколонгу от 7 июля 1773 года: "...приехав ко мне увакской волости старшина Серкебай батыр... у коего набрано киргизцев тысяча человек вообще, ехал с ним под крепость Ямышевскую, и просил за пять убитых киргизцев заплаты за каждого человека по 200 лошадей, по два человека в холопы, по два верблюда, по одному панцирю и по одной турке, а ежели де того дать не согласятся, то де пускай дадут живых десять человек людей русских..." (ГАОО, 182: 34).

Заключение. Итак, после военных конфликтов казахов Среднего Прииртышья и военных гарнизонов, имевших место в середине 50-х годов XVIII века, вооруженных столкновений казахов-подданных Султанмамета с русскими военными практически не наблюдалось, за исключением отдельных случаев. Все это стало возможным благодаря экстренному и оперативному вмешательству Султанмамета. В условиях того времени, когда силовыми методами возникающие проблемы нельзя было решить, прииртышский султан прибегал к личному посредничеству, длительным перепискам и переговорам с высшими региональными властями. Таким образом, в этой части Казахского ханства воцарилось относительное согласие и спокойствие. В противном случае, могли возникнуть военные столкновения с гибелью людей.

Зная военно-техническое превосходство Российской империи, Султанмамет выбрал мирный вариант решения возникающих конфликтов с военными. Пожалуй, на тот момент это был наиболее верный и правильный шаг, чем он заслужил искренне уважение не только со стороны российских военных и региональных властей, но и своих подданных, а также других казахских улусов. Последние в таких случаях нередко прибегали к его посредническим услугам как миротворца и мастера переговорных процессов.

Будучи сильным национальным лидером казахов Среднего Прииртышья, Султанмамет султан своей мудрой политикой сумел выстроить такие отношения с царскими властями, которые позволили еще на многие десятилетия сохранить права казахов на их родовые земли в Восточном и Северо-Восточном Казахстане. В целом, можно сказать, что фигура Султанмамета значительно приостановила темпы продвижения царской колонизации в крае в последней трети XIX-го века.

Литература:

Архив - Государственные (Исторические) архивы Омской и Оренбургской областей. Фонд (Ф), Опись (Оп), Дело (Д).

ГАОрО, Ф.3. Оп. 1. Д. 56.

ГАОО, Ф.1. Оп. 1. Д. 132.

ГАОО, Ф.1. Оп. 1. Д. 137.

ГАОО, Ф.1. Оп. 1. Д. 190.
ГАОО, Ф.1. Оп. 1. Д. 195.
ГАОО, Ф.1. Оп. 1. Д. 201.
ГАОО, Ф.1. Оп. 1. Д. 212.
ГАОО, Ф.1. Оп. 1. Д. 249.
ГАОО, Ф.1. Оп. 1. Д. 182.

References:

Archive - State Archive of the Orenburg Region, fund (F), register (Op), file (D).

Arhiv GAOro. F.3. Op1. D. 56
Arhiv GAOO. F.1. Op1. D. 132
Arhiv GAOO. F.1. Op1. D. 137
Arhiv GAOO. F.1. Op1. D. 190
Arhiv GAOO. F.1. Op1. D. 195
Arhiv GAOO. F.1. Op1. D. 201
Arhiv GAOO. F.1. Op1. D. 212
Arhiv GAOO. F.1. Op1. D. 249
Arhiv GAOO. F.1. Op1. D. 182

FTAMP 03.20
94 (574) '18'23/45':929

Сайфулмаликова Сабира ¹, Баянбай Ақжол ²

¹т. ғ. д., Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті.

Алматы қ, Қазақстан. E-mail: sabirasha@mail.ru

²педагогика ғылымдарының магистрі, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан. E-mail: akjol.as@mail.ru

ЖӘНГІР ХАННЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫНАН (1823-1845 жж)

Мақала Бөкей Ордасының соңғы ханы Жәңгірдің күнделікті өмірін зерттеуге арналған. Жәңгірдің өміріндегі ең маңызды сәттер оның отбасы, балалары, Санкт-Петербург, Мәскеу, Қазан қалаларына сапарлары, ханның киім киісі, үйі, қонақ күту рәсімі, демалысы, қызығыушылығы, діни жоралар мен мейрамдар қарастырылған. Жәңгір ханның күнделікті өмірін әр қырынан зерттеу, ХІХ ғасырдағы қазақ хандарының күнделікті өмірінің үлкен өзгерістерге түскендігін айқындайды.

Кілт сөздер: Бөкей Ордасы, Жәңгір, Фатима, К.Фукс, күнделікті өмір, сапарлар, киімдері, тұрғын-үйлері.

МРНТИ 03.20
94 (574) '18'23/45':929

Сайфулмаликова Сабира¹, Баянбай Акжол²

¹д.и.н., Казахский национальный педагогический университет им.Абая,
г.Алматы, Казахстан. E-mail: sabirasha@mail.ru

²магистр педагогических наук, Казахский Национальный педагогический
университет им.Абая, г. Алматы, Казахстан. E-mail: akjol.as@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ХАНА ЖАНГИРА (1823-1845 гг)

Статья посвящена изучению повседневной жизни хана Букеевской Орды Джангира. Рассмотрены наиболее важные моменты из жизни Джангира: семья, дети, поездки в Санкт-Петербург, Москву, Казань, дом, одежда, прием гостей, досуг, интересы, религиозные ритуалы, праздники. Изученные различные стороны повседневной жизни Джангира, показывают какие были внедрены обширные изменения в повседневную жизнь казахских ханов.

Ключевые слова: Букеевская Орда, Джангир, Фатима, К.Фукс, повседневность, поездки, одежда, дом

IRSTI 03.20
94 (574) '18'23/45':929

Saifulmalikova Sabira¹, Bayanbay Akzhol²

¹Doctor of History, Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan. E-mail: sabirasha@mail.ru

²Master of Pedagogical science, Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan. E-mail: akjol.as@mail.ru

FROM THE HISTORY OF DAILY LIFE OF ZHANGIR KHAN (1823-1845)

The article is devoted to study the Bukeev Horde khan's daily life Dzhangir. The most important moments from the Dzhangir's life has been considered: family, children, trips to St. Petersburg, Moscow, Kazan, home, clothes, appointments and meetings with guests, leisure, interests, religious rituals, holidays. The various aspects of Dzhangir's daily life that have been studied, shown extensive changes which were introduced into the Kazakh khans' daily life.

Keywords: Bukeev Horde, Dzhangir, Fatima, K.Fuks, daily life, trips, clothes, Khan's home

Кіріспе. XIX ғасырдағы қазақ хандарының ішіндегі реформатор, балаларын Санкт-Петербургтегі Пажеск корпусында оқытқан, Николай I ұлықтау салтанатына қатысып елшілермен кездескен, Астрахан, Орынбор, Қазан өлкесіндегі шенділермен, ғалымдармен тығыз қарым-қатынаста болған, Бөкей Ордасының соңғы ханы Жәңгірдің күнделікті өмірі, өзімен қатар өмір сүрген хан, сұлтандардан мүлдем өзгеше және ерекше болды.

Алтын Орданың астанасы Сарайды XIX ғасырда зерттеген және Жәңгір

ханмен кездескен, полковник А.В.Терещенко ханның сыртқы келбетін өнді келген, ұзын қара сақалды, мінезі сабырлы, қарапайым, сыпайы, кең жүректі, оның қайырымдылығы барлығына да жететіндей еді- деп бағалаған болатын (Терещенко,1853:63).

Қазақстанның Ресей империясы құрамына қосылуы қазақ қоғамының саяси жүйесіне, құқығына, дәстүрлі шаруашылығына ғана өзгерістер алып келген жоқ, сонымен бірге қазақ қоғамының күнделікті өміріне де үлкен өзгерістер алып келді.Өзгерістер олардың тұрғын үйлері мен үй жиһаздарында, киімдерінде, әдебінде, күнделікті тамақтарында, қызығушылығында, көзқарастарында да байқалды. Күнделікті өмірі өзгеріске толы хандардың бірі Жәңгір болатын.

Қазіргі Қазақстан тарихнамасында хан, сұлтандардың күнделікті өмірі зерттелінбеген тақырыптардың бірі болғандықтан да, қазақ тарихындағы сыңаржақты көзқарастарға толы Жәңгірдің өмірін зерттеу мәселенің өзектілігін айқындайды. Ханның күнделікті өмірі өзінің отбасы, Бөкей Ордасының әртүрлі әлеуметтік топтары және Астрахань, Орынбор, Қазан өлкесіндегі Ресейдің саяси әкімшілік элитасы мен ғалымдармен күнделікті қарым-қатынаста өтті.

Тарихнама. Төңкеріске дейінгі Жәңгір ханға қатысты зерттеулерді екі топқа бөліп қарастыруға болады.Біріншісі, ханмен жеке кездескен авторлар еді. 1826 жылы К.Ф. Фукс (Фукс, 1826), 1832 жылы Сабаншиков (Сабаншиков, 1832) 1834 жылы К. Гебел (Гебел, 1845), 1844 жылы Л.Ф. Львов (Львов,1885), 1844 жылы барон Ф.А. Бюлер(Бюлер 1844) және ханмен бірнеше рет кездескен полковник А.В. Терещенко болды. Зерттеуші А.Г. Карелин (Карелин,1866) ханның қасында бірнеше жыл кеңесші болып, Хан Ордасындағы флигельде тұрды.Олар өз зерттеулерінде ханмен кездесулерін, оның сыртқы келбеті, әдебі, киім-киісі, мінез-құлқы, отбасы және тұрмысы туралы жазды. Екінші топтағы авторларға ханмен кездесу бақыты бұйырмаса да,хан қайтыс болғаннан кейін, Бөкей Ордасындағы Хан Ордасында, Торғын өзені бойындағы жазғы үйін көрген, зерттеушілер М.Я Киттари (Киттари, 1849), А.Н. Харузин (Харузин,1868), И. Казанцев (Казанцев,1867) және басқа да авторлардың еңбектерін жатқызуға болады. Бұл зерттеулерде Жәңгір хан қайтыс болғаннан кейін ханның үйі, отбасы, Хан Ордасына қатысты деректер беруімен де құнды.

Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында Жәңгір ханның жеке тұлғасына деген қызығушылық тарихшылар, қаламгер-журналистер, әскери шенділер және т.б. әртүрлі мамандық иелері арасында да жоғары болғандықтан, бірнеше ғылыми зерттеулер жарық көрді. Бұл авторлар арасындағы Ж.Қ. Қасымбаев (Қасымбаев, 2001), Г.К. Мукатаев (Мукатаев, 2000) М. Құлкенов, Р. Отарбаевтың (Құлкенов, Отарбаев,1992) және т.б. авторлардың зерттеулерінде ханның жеке өмірі, отбасының күнделікті өмірлеріне де қатысты жекелеген деректер беріледі.

Методология. Күнделікті тарих теориясы негізінде қоғамдағы әр түрлі әлеуметтік топтар мен олардың күнделікті өмірі, тұрмыс-тіршілігі, күнделікті тұрмыстағы іс-әрекеті, әлеуметтік коммуникация, әдет, мінез-құлқы,жүріс-тұрысы, киім-киісі, оларды қоршаған ортадағы оқиғаларға қатысты эмоциялық әрекетін жан-жақты зерттеп көрсетуге болады. Зерттеу жұмысын жазуда ретроспективтік, герменевтикалық, биографиялық әдістерге сүйендік. Жәңгір ханның күнделікті өмірін зерттеуде мынадай жақтарына аса мән берілді:ханның келбеті, өзін-өзі ұстау әдебі, киімі, ұстанымы, отбасы және онымен қарым-қатынас.

Зерттеудің негізгі дерек көздері Қазақстан Республикасының мұрағат қорындағы құжаттар, эпистолярлық деректер мен мерзімдік басылым материалдары болды.

Негізгі бөлім. Жәңгір ханның өміріндегі ерекше оқиғалар оның үйленуі мен балаларының дүниеге келуі болатын. И. Казанцев Жәңгір ханның үш әйелі туралы дерек келтіреді. Бірінші әйелі Қазим, екіншісі Айсұлу, үшіншісі Фатима (Казанцев, 1867:215). 1826 жылы Жәңгірмен кездескен К.Фукс та ханның Фатимадан бөлек,екі әйелі бар деп жазады (Фукс,1826:11) И.С.Иванов Фатиманы Жәңгір ханның үшінші әйелі деп көрсетеді (Иванов, 2001:11). Деректерде Жәңгір ханның әйелі ретінде Айсұлу аталады, бірақ оны 1834 жылы қайтыс болған деп жазылғанымен, оның балалары туралы мағлұматтар мүлдем жоқ. И. Казанцев, И.С. Иванов келтірген Қазим, негізінен Жүзім.1851 жылғы Жәңгірдің дүние-мүлкін қайта қарау мәселесі көтерілгенде Жүзім мен Фатимадан туылған балалары туралы жазылады. Мұрағат деректеріне сүйенсек Жүзім шеркес руының биі Айдаболдың қызы, 1840 жылы қайтыс болған (ҚРОМА, 33:12).

Жәңгір хан 1824 жылдың қазанында муфти Мухамеджан Гусейновтың қызы Фатимаға үйленді, өрине И.Казанцев көрсеткендей Фатима оның үшінші әйелі болды. Карелин Фатима жөнінде былай деп жазады: «Фатима ханша, тегі татарлық,Уфада өскен, муфтийдің қызы, қатігез анасының қолында және поляк еврейкасының қолында тәрбиеленді. Еврей әйелі оны аздап немісше үйретті, фортепьянада бірнеше биді, орыс әндерін тарта алатын. Ханша жігерлі және қызғаншақтау болды.Оны саясат,жаналықтар қызықтырмады» (Карелин,1866:32).1832 жылғы Фатимамен кездесуі жөнінде Сабаншиков былай деп жазады: - «Ханша бізді ілтипатпен қабылдады,неміс, француз тілдерінде сөйлейді, фортепинада өте жақсы ойнайды. Бойы тік және иілгіш, қимылы ширақ. Біз өзіміздің астанадан қаншалықты қашықта тұрғанымызды бір сәтке болса да ұмыттық (Сабаншиков, 1832:667). Ханшаның үстінде ақ жібектен тігілген көйлек, шеттері алтын шашақтармен, жағасы қоңыр күлгін түсті, маржан, алтын, гауһар, көкірек тұсы қоңыр күлгін түсті қамқа, маржандармен зерленген.Көйлек сыртынан алтын түстес жіптермен әрленген камзол киген, қолы кең және қысқа. Басында қоңыр күлгін тақия,шеттері бұлғын терісімен әрленіп, маржандармен көмкерілген, ортасында гауһар (Сабаншиков, 1832:668). Мойнында императатрица сыйлаған жақұт фермуар. Құлағында жақұт сырға,қолында жақұт сапфир. Аяғына қоңыр күлгін түсті, өрнектері алтын жіптермен әрленген етік киген. Ханшаның үстіндегі киімі 150 мың рубль (Сабаншиков,1832:669). Жалпы Фатимамен кездескендердің барлығының ол жөнінде жазған пікірлерінен, ханшайымның қымбат және салтанатты киімдер кигенді ұнатқандығын байқауға болады.

Жәңгірдің төртінші әйелі Салиха, жожа Қарауылқожа Бабажановтың қызы.1844 жылы Жәңгірмен кездескен барон Ф.А. Бюлер, ханның әйелі туралы былай деп жазады. «Жаңа ханшаның жасы 14 жаста,өте әдемі деп айтады. Ханның үйленуін оның ханшаға (Фатимаға-С.С) көңілінің суымен байланыстырады,қазақтардың таңертеңнен кешке дейінгі әңгімесі осы оқиға (Бюлер, 1844:427). Деректерге сүйенсек, Фатима 1839 жылдан бастап сырқаттанып, денсаулығы сыр берген.

Жәңгір ханның Жүзімнен туылған балалары Ескендір (1821), Зұлхарнайын (1824), Сейіт-керей (1829), Фатимадан туылған балалары Зулейха (1930), Сахып-Керей (1831), Ибрагим (1833), Исмайл (1834), Гайша (1831), Хадиша (1836), Ахмед-Герей (1837), Ғұбайдулла (1840). Бұдан бөлек Жәңгір ханның балалары ретінде Сәлімгерей (1829), Бахты-Керей (1832), Айсұлу (1832)

аталады.

Жәңгір ханның өміріндегі ерекше оқиғалардың бірі оның хан жариялану салтанаты болатын. 1823 жылы 22 маусымда Жәңгір хан дәрежесіне, ал 1824 жылы 26 маусымда Оралда Жәңгірді хан көтеру салтанаты болды (Мукатаев, 2000:38). Хан сайлау рәсімі Орынбор әскери губернаторы Эссен, сұлтан, ру басшылары, би, старшиндар мен құрметті қонақтардың қатысуымен, Орал қаласына жақын жерде салтанатты түрде өтті. Жәңгір хан Ресейге адал қызмет жасауға ант беріп, оның иығына арнайы Петербургтен алдырылған бұлғын терісінен жасалған тон, басына қара бурыл түлкі терісінен тігілген бас киім кигізіп және қолына қылыш ұстатылды, бұл рәсімдердің барлығы да музыка мен зеңбірек дүрсілінің қошеметімен өткізіледі (История, 2002:246-б). Полковник Берг ханды салтанаттау мерекесінің 10 күнге созылғанын, ханды қошеметтеуші 420 адамға әртүрлі сыйлықтар таратылып, бәйге мен әртүрлі ойын-сауықтар өткізілгенін және ханның Каспий теңізінің жағасында тұрақты үй салу жоспарымен бөліскені, - туралы жазады (Мукатаев, 2000: 39). Салтанатта Жәңгір хан Қасиетті Анна орденінің 1 дәрежесімен марапатталды.

Жәңгір ханның өміріндегі келесі ерекше оқиғалардың бірі, 1826 жылы тамыз бен қыркүйектегі Мәскеудегі Кремльде император Николай I мен императрица Александра Федоровнаны ұлықтау салтанатына Фатимамен қатысуы болатын. Жәңгір хан депутациясының құрамында Қайыпқали сұлтан Есімханұлы, Шоқа сұлтан Нұралыхан ұлы, Сүйіншіғали Жаналиев, Тәуке Бөкейханұлы, Шығай Бөкейханұлы, сұлтан Тоғжан, Қарауылқожа Бабажанов, старшина Серкеш Жақыпбеков, Шекара комиссиясының кеңесшісі Топорин, имам ахун Айыт Мұхаммед болды (Қасымбаев, 2001:53).

Ұлықтау мерекесіне арналған салтанат үш аптаға созылып, бал, түскі ас, маскарад, концерт, сахналық қойылым, аңға шығу және тағы да басқа әр түрлі мерекелік шаралармен жалғасып, соңы от шашу салтанатымен аяқталды. Жәңгір хан депутациясы Мәскеуде 10 шақты күндей болып, қаладағы әр түрлі бал кештеріне, шақыруларға қатысады. Фатима ханшайымға императрица қабылдауында болуға мүмкіндік беріліп және патшайымнан қымбат сыйлықтар алды. Деректерде Фатимаға құны 3 мың рубль гауһар тасты фермуар мен құны 4 мың рубльге бағаланған әр түрлі тері, шұға және тағы да басқа материалдар берілді-деп көрсетіледі (Мукатаев, 2000:40).

Жәңгір хан күнделікті өмірде Фатиманың киімдері, әшекейлері мен опадалап, иіс суларына қатысты сұраныстарының барлығын орындап отырды. Мәскеуге барған алғашқы сапарында Жәңгір хан Фатиманың өтініштерін орындау үшін біраз шығындалады. «Осы сапарда ол (Фатима-С.С.) сарай ханымдарының кеңесімен сәнқойлар баратын дүкенге көп ақша тастады. Хан Фатиманың сәнді әр түрлі шүберектерге жұмсалған 28 мың рубль ассигнациямен төлеген түбіртегін көрсетті, ол бай емес болатын, қарыздарын төлеу үшін малының бір бөлігін сатты, қалғанын халықтан жинады»-деп жазды Карелин (Карелин, 1866:32).

Фатиманың күнделікті өмірдегі қажеттіліктерін ханның үнемі орындап отырғандығы жөнінде Карелин басқа сапарларына қатысты мәліметтерде де көрсетеді. 1830 жылы Карелин Жәңгір ханның өтінішімен және өз істері бойынша Мәскеуге үш айға аттанды. Өз сапары жөнінде Карелин былай деп жазады: Менің баруымды қатты қалаған Фатима болатын, өйткені ол киімдерін сәнді, әсем, қымбат киімдермен толықтырмақ болды. Оған тағы да басқа заттар қажет еді, яғни косметикалық заттардан иіс су, бетке опадалап пен сабын. Фатима Мәскеудегі бірінші сәнқой мадам Виктория, немесе Виктория болуы керек соны жақсы білетін. Ханша маған сол ханымнан ғана

заттарды тапсырысқа беруді тапсырды. Бұл мадам бұрын ханшаны (1826 жылы сапарында - С.С.) әбден үштеген, мысалы Константинопольден Серальск үлгісімен жасалды деп тюник үшін 6,5 мың ассигнациямен ақшасын қағып қалған (Карелин, 1866:32). Ал Жәңгір хан әр түрлі дәрі-дәрмек алып келуді тапсырды. Мәскеуден қайтқаннан кейін, бірден Хан Ордасына аттандым. Ханша алып келген сыйлықтарды асыға күткен болатын (Карелин, 1866:33). Он шақты ағылшын чемодандарын, жәшіктерді тағатсыздана күткен ханшайымға жібердім - деп жазады Бөкей Ордасының кеңесшісі (Карелин, 1866:34).

Мәскеу сапарында Жәңгір ханның өзіне де Сыртқы істер министрімен, басқа елдердің елшілерімен кездесуге мүмкіндік беріліп және қымбат сыйлықтармен қошемет көрсетіледі. Жәңгір ханға алмазы бар көк лентадағы алтын медаль, ең қымбат бағадағы жасыл бархыт көйлек пен әр түрлі материалдан, құндызбен әрленген көйлек, құны 4 мың рубльге бағаланған сыйлық беріледі (Мукатаев, 2001:40). Депутация құрамындағы сұлтан, старшин, ахун Анненск таспасы бар алтын медальмен марапатталды - деп жазады Карл Фукс (Фукс, 2001: 210). Жәңгір хан Андреев таспасындағы алмазы бар алтын медальмен марапатталады. Ресей өкіметі ханды Андреев таспасынан бөлек, 1832 жылы Қасиетті Анна орденінің бірінші дәрежесімен, 1839 жылы Қасиетті Анна орденінің бірінші дәрежесіндегі алмаз белгілері бар медальмен марапаттап және 1840 жылы 9 қарашада генерал-майор шенін береді (История, 2002; 582).

Жәңгір хан 1826 жылы алғашқы Мәскеуге барған сапарынан қайтқанда, он күндей Қазан қаласында болып, міне осы жерде Қазан университетінің ректоры профессор Карл Федорович Фукс, Мирза Александр Казем-Бек және Қазан татарларымен кездеседі. К. Фукспен кездескенде хан 24 жаста болатын. Қазан университетінің профессоры оның сыртқы келбетін былай суреттейді: «Орта бойлы, бет әлпеті мен өңінің ақтығы еуропалықтарға ұқсайды. Көзі үлкен, сақалы сирек, сүйкімді, бір сөзбен айтқанда сыртқы келбеті тартымды. Орыс тілінде өте жақсы сөйлей алмаса да, ойын дұрыс, қатесіз жеткізеді, әдемі жазады. Табиғи тілі татар, араб, парсы тілдерін біледі және осы тілдердің барлығында да жазады (Фукс, 2001:7).

1832 жылы Жәңгір ханмен кездескен Сабаншиков та ханның келбетін былай суреттейді: «Жасы 30-дар шамасындағы хан кіріп келді, беті мен қолы ерекше аппақ. Ақ жібектен киген шапанының бетінде тоқылған гүлдері бар. Үстіндегі таза голландық кенептен тігілген көйлегі тірсегіне дейін жетіп тұр. Император Николай Павловичтің бейнесі бар патшаны ұлықтау мейрамынан марапатталған алмаздармен көмкерілген, көк таспалы алтын медалі көкірегін жауып тұрды. Басында қызыл күрең түсті барқыт пен алтын жіптермен тігілген тақия. Ханның салтанатты киімі бұлғын терісінен тігілген, шеттері алтын жіптермен тоқылған көкірегін жауып тұрды. Тігісі мантия немесе жеңі жоқ плащқа ұқсайды, мойны алтын тағамен түймеленген. Бас киімі қызыл күрең түсті барқыттан шошақ бөрікті, жеңістің белгісіндей көрінеді, ірі маржандармен әрленген. Еуропалықтарда сирек кезесетін ептілікпен бізге төмен басын иіп, ілтисиппен жымып амандасты да таза орыс тілінде сөйлесе бастады - деп жазады (Сабаншиков, 1832:665). 1844 жылы Жәңгірмен кездескен Ф. А. Бюлер де ханның орысша сөйлеп және жазатынын ерекше атап өтеді (ҚРОМА: 2300:1).

К. Фукс өз мақалаларында Жәңгір ханның Қазан университетіне келгендегі және кешкі жиындардағы киімдерін суреттеп жазады. Университетке келгенде ханның үстінде бағасы 15 мың рубль тұратын бұлғын терісінен, қымбат камқаман өңділіп тігілген тон болды. Тонның ішінен алтынмен оқаланған,

кымбат жасыл түсті қамқадан тігілген шекпен, ал оның ішінен кофе түстес қамқа қамзол. Басында ақ, жұқа көсеймен оралған сәлде, гауһармен әрленген императордың портреті бар алқабау мойнына сән беріп тұрды. Бүйіріндегі алтын, кымбат тастармен әрленген түрік қылышы қызыл жібек матадан тігілген белбеуге бекітілген болатын (Фукс, 2001: 2).

К.Фукстың үйіндегі кешкі отырысқа Жәңгір хан басына биік, бүйірлері үшкір және түсіңкі жерлері қымбат бұлғын терісінен тігілген алтын қамқамен қапталған бас киім киіп келді. Қасындағы сұлтандар да үстеріне алтын қамқадан тігілген шекпенде болды (Фукс, 2001: 2).

Жәңгір ханның күнделікті өмірдегі әр түрлі салтанаттарға байланысты киімдерін Казанцев те ерекше атап өтеді: «Хан Ордада атлас, барқыттан тігілген ақ, жасыл, қызғылт-сары түсті бешпент және сондай көк, қара түсті алтын, күміспен зерленген бешпент, қазақтық үлгідегі ақ ешкі түбітінен тоқылған бас киімдер, жадағай орнына алқызыл түсті шұға шекпен кесе, қыста бұлғын терісінен тігілген, қою жасыл барқытпен өңделген тон киді. Қалаға барғанда генералдық сәнмен тігілген эпoletі бар казак шекпенін киетін, хан сайланғанда сыйлаған алтын қылышты беліне тағатын. Басында парик (жасанды шаш), офицерлер үлгісіндегі үшбұрышты қалпақ, оның астынан күлгін қамқадан тігілген, алтынмен зерленген, түйеқұстың қанаты бар, сұлтандық тақия киетін- деп жазады (Казанцев, 1867: 215).

Зерттеушілер XIX ғасырда сұлтандардың киімдеріндегі негізгі түс қызыл күрең, қою қызыл реңдерді көрсетеді. Жәңгір хан киімінің үлгілерінен оның әр түрлі түсті киімдерді және бағалы терілерден тігілген киім кигенді ұнатқанын және салтанаттарда әскери шендегі киімдер кигенін аңғаруға болады. Жәңгір ханның бұлғын терісінен бөлек жанат, кәмшат, түлкі, елтірі терілерінен тігілген киімдері болды. Жанаттан тігілген қызыл-қошқыл түсті шұға мен немістің кәмшатынан тігілген құны 150 рубль күміс ашқаға бағаланған тоны болатын (ҚРОМА, 996: 56). Жәңгір хан күнделікті өмірде венециялық, франциялық қамқа, жібектен тігілген хиуалық, бұхарлық шапандар мен түйе жүнінен жұқа иіріліп тоқылған шапандар киді. Деректерге сүйенсек, мысалы, бөзбен қапталып, қызыл түсті жібек матадан тігілген он хиуалық шапаны, ақ ала парсы матасымен өрнектелген және түрлі түсті зығыр матасы мен жібектен тігілген бұқарлық жеті шапаны, бұқарлық түрлі түсті зығыр матасынан жібек матадан тігілген алты бұқар шапаны, ақ шыт пен түйенің жүнінен жұқа иірілген жіптен тігілген шапаны, қоңыр түсті қойдың жүнінен жұқа иірілген жіптен дайындалған биязы матадан тігілген шапаны, жібек матадан тігілген қызыл түсті хиуалық отыз шапаны, бөзден тігілген тоғыз хиуалық жолақ шапаны, «Падшай» деп аталатын бұхарлық жібек матадан тігілген үш шапаны, ақ бөз мата мен жібек матадан тігілген он жеті хиуалық шапандары болған (ҚРОМА 996: 58). Бұдан бөлек Жәңгір хан күнделікті өмірде венециялық қамқадан, шұғадан тігілген, жағалары бұлғын, неміс кәмшаты, түлкі терісінен тігілген, күміс түймелі және черкестік шекпендер киді.

Жәңгірхан кез-келген ортада өзін емін-еркін ұстайтын адам болған. К. Фукс «Университетті асықпай аралап жүріп, ойланып, баппен, өте сыпайы түрде сұрақтар қояды. Хан министр-кабинеттегі араб, татар теңгелерінің жинақтарына баса назар аударды, олардың сандарын оқи отырып қай жерде соғылғанын бірден анықтады. Кітапханаға кірген кезінде ол араб, татар қолжазбаларына және әдемі басылған Құран мен университет типографиясынан басып шығарылған кітаптарға ерекше назар аударды-деп көрсетеді (Фукс, 2001:8).

К.Фукс Жәңгірдің қолына канцлер граф Румянцевтің жетекшілігімен

Қазанда түркі тілінде басылып шығарылған, Хиуа ханы Әбілғазы еңбегінің көшірмесін ұстатып, қазақ даласында болған шайқастарды бейнелейтін суреттер көрсетеді. Жәңгір хан профессордан университет кітапханасындағы кітап санын сұрайды. К.Фукс ханға 20 мың томға жуық кітап барын жеткізді. Кітапхананың келесі бөлмесінде Жәңгір үлкен глобусты байқап қалады. Аудармашы Казим бек Жәңгір ханға глобусты қалай қолданылатынын түсіндіріп береді. Хан жер күнді айналатынын естігенде сенгісі келмеді, ол глобустың кейбір пайдалы жағы бар екенінің білетін, сондықтан да Мекке мен Қазанның бір сызықтың бойында орналасқандығының қаншалықты рас екеніндігін сұрады- деп жазады Фукс (Фукс, 2001:9).

Қазанда көрген глобус Жәңгір ханға қатты әсер қалдырған болуы қажет, өйткені ханның қонақ қабылдайтын бөлмесінде тұрған глобус жөнінде Терещенко былай деп жазады: Орындықтардың арасында жер глобусы мен ғаламшар глобусы тұрды, соңғысы ғаламшарлардың қозғалысын көрсетеді, сағат жанында да айдың глобус шары болатын (Терещенко,1853: 62).

Жәңгір хан Қазан университетінің жаратылыстану бөлмесіндегі құстардың тұлыбын қарап, құстар арасынан қазақтар үшін аңшылықта аса жоғары бағаланатын лашынды іздеді. К.Фукс ханның анатомиялық бөлмедегі құрылғылар мен адам түсіктеріне де ерекше көңіл аударғанын жазады. Университетті аралап жүріп Жәңгір хан бөлмелердің тазалығына және жатын бөлмелер мен қол жуғышқа ерекше мән береді. К. Фукстың айтуынша «Хан қоштасар алдында, екі ұлының ер жеткенде осы университетте оқығанын қалайтынын және сондай мақсатпен өзінің туыстарын да Орынборға оқуға жібергісі келетінін айтты» -деп жазады (Фукс, 2001:9).

Қазанның беделді көпестері ханға құрмет көрсетіп, татар дәстүрі бойынша кешкі сағат 6-ға, асқа шақырды. Ханды қонақ қылып күткендер арасында Мұса Апанаяев, Ғұбайдолла Юнусов, Юсуп Ахмеров, Башир Аитов және князь Заманов деген көпестер болды. Хан дастархан басында әдемі қамқаман әрленген, биік мамықтың үстінде отырды. Хан жастанған жұмсақ жастық оның денесінің көп бөлігін жауып тұрды. Оның бір жағында молдалар, екінші жағында шақырылған құрметті қонақтар жайғасты.

Дастарханға бірінші асқа шығыстың сүйікті тағамы палау әкелінсе, одан кейін түшпара, қуырылған ет, балық, 5-6 тәтті қаусырма әкелінді. Өз заңы мен дәстүрі бойынша олар күміс қасықтың орнына ағаш қасық қолданды. Шарап орнына шербет және бал болды. Тәтті тіс басарға жемістерден қарбыз, жүзім, әр түрлі піскен және кептірілген жемістер, кәмпит пен тосап қойылды. Соңына қарай бір уақытта шәй мен кофе берілді. Жұма күні Жәңгір хан молдаларды өзіне қонақ қылып күтті. Келген молдалардың саны біраз болатын, хан оларға және кедейлерге ақшалай сыйлық таратты. Үндістаннан Қазанға келген, жергілікті татарлар әулие және дәрігер ретінде аса құрметтейтін Ишан Сағиб Зада молданы құрметпен өзінің Ордасына шақырды- деп толықтырады К.Фукс (Фукс, 2001:10).

Жәңгір хан Қазаннан кері оралғаннан кейін де К.Ф.Фукспен байланысы үзілмеді, олар өз ара хат жазысып отырды, бұл хаттардың кейбірі баспасөз беттерінде жарияланды. К.Ф.Фукс Жәңгір ханның өзі туралы айтқан әңгімесінің сипаттамасы бойынша мақала жариялап, оны 1827 жылы Өзендегі көшіне жібереді. Жәңгір хан да профессор К.Ф.Фукске хат жазып, қазақ сұлтандары қиетін қалпақты сыйлыққа жібереді. Қалпақ қызыл-күрең түсті күндіз құрсамасымен және алтынмен зерленген болатын. Бас киіммен бірге оның қап тысы жіберіледі (Фукс,1832:733). Қалпақтың тысы ең сапалы өте жұқа өңделген киізден жасалынды, екі шетінің қиылған қайырмасы бар,

қызыл күрең түстес қамқамен қапталды, шеттерін айналдыра алтынмен оқаланды. Европалық дәстүрде киім киетін К.Ф. Фукс, бұл бас киімді кигенде өзі туралы «а la piérot», («мен торғайға ұқсадым»-С.С) - деп жазады (Фукс, 1832:734).

Жәңгір хан профессор К.Ф. Фукстің европалық талғамына қарай тағы да басқа бас киім дайындатып, өз хатында былай деп жазады: «Тәңір Сізге теңіздей таусылмайтын өзінің мейірім-шапағатын, қайырымын көрсете берсін! Сіздің өміріңізді ұзартатын батасын берсін! Сіздің мақсатыңызға қазір де кейін де жетуіңізге деніңізге саулық берсін! Сіздің мен туралы суреттеме жазбаңыз бізге үлкен қуаныш алып келді. Әдемі сөз тіркестеріңіз шешендіктің жиынтығы деуге болады (Фукс, 1832:735). Сізге және сіздің атақ-дәрежеңізге алғыс жаудыра отырып, біздің ара сыйластығымыз бұл дүниеден бөлек о дүниеде де жалғасын табады деп сенемін! Тағы да бір қалпақ, тақияны сіздің елдің сән-үлгісімен жасаттым. Менің аздаған сыйлықтарым мені еске түсіріп тұрады деген үміттемін. Хат соңына Жәңгір хан өз мөрін қойған (Фукс, 1832:736). Бұл хатты К.Ф. Фукстің өзі баспаға өткізіп, кейін хат жарияланды. Жәңгір хан К.Ф.Фукспен 1840, 1844 жылдары да кездеседі.

1826 жылы Жәңгір хан алғашқы Мәскеуге барған сапарынан кейін патшаға өзінің жасаған құрметі ретінде киіз үй дайындатады. Киіз үйді шеберлер екі жыл жасайды, үйдің аумағы 34 аршын, биіктігі 5 аршын болды. Ханның сыйлығын Санкт Петербургке жеткізуді П.К. Эссен арнайы Ванеевке жүктесе, ал Ресей империясының астанасында киіз үйді құру шебер Кенжали Құрманжановқа жүктеледі (Қасымбаев, 2001:52).

1827, 1832 жылдары император І Николай қазақ жылқыларының тұқымдарын асылдандыру мақсатында, Жәңгірге екі рет 10 асыл текті сәйгүліктер жібереді. 1829 жылы Императрица Анна Федоровна ханша Фатимаға алтын, топазбен әшекейлеп, әрленген бас киім және бірнеше жүп сырға жіберді- деп көрсетіледі (Мукатаев, 2001:43,44). Жәңгір хан мен император Николай І арасындағы өз ара қарым-қатынастар сыйлықтар жіберуден бөлек, ханның Бөкей Ордасының әкімшілік саяси жүйесіне қатысты ұсыныстар айтуымен де жалғасты. 1839 жылы Жәңгір хан Николай І жазған хатында Бөкей Ордасының Орынбордан қашықта жатуына байланысты Астраханға қарату жөнінде және Санкт-Петербургке 12 адамды қызметке жіберу жөнінде өтініш білдіреді (История, 2002: 374,375, 376,378). Орынборға қараған Бөкей Ордасын Астраханға қарату туралы ұсынысын, 1842 жылы Астрахань губернаторы И.С.Темиряевке жазған хатында да жазады (История, 2002: 612).

Мәскеу сапарынан бөлек деректерде Жәңгір хан 1825, 1839 жылдары Санкт-Петербургте болды деп көрсетіледі (Иванов, 2001:12). Жәңгір ханның 1830 жылғы Санкт-Петербургке бару сапары Орынбор генерал-губернаторлығындағы басшылықтың ауысу оқиғаларымен сөйкес келіп кейінге қалдырылады (КРО,1964: 239). Өйткені, 1830 жылы 7 ақпанда Петр Кириллович Эссен Орынбор әскери губернаторлығы билігінен кетіп, билікке Евгении Александрович Головкин тағайындалған болатын, бірақ ол Орынборға келуден бас тартады. Міне осы оқиғалар ханның сапарын тоқтатты. 1839 жылы Жәңгір хан Петербургке барған сапарында Петергофтағы патшаның салтанаттарына, Красный селодағы маневрларға қатысады. «Хан бізбен Принц Петр Георгиевичтің көрсеткен ыстық ілтипаттары жөнінде жақсы естеліктерімен бөлісті»-деп жазады Бюлер (История, 2002: 248). Санкт-Петербург сапарында Жәңгір ханның қасында баласы Сақып-Керей болды (Мукатаев, 2003; 28)

«Внутренние или Букеевские киргиз-кайсаки» мақаласының авторы Жәңгір ханның астанаға келу сапарын Бөкей Ордасының Мемлекеттік мүлік Министрлігі қарауына өтуіне байланысты, жеке өзі бұл істі анықтау мақсатында арнайы аттанды- деп көрсетеді (Внутренние, 2001: 305). Жалпы ханның 1839 жылғы Санкт-Петербургте бару сапары 1839-1840 жылғы Хиуа жорығымен де байланысты болды. 1840 жылы Хиуа жорығы кезіндегі қолайсыз ауа райында кездескен кедергілерге байланысты орыс әскеріне жасаған көмегі және түйе, жылқы бергені үшін оны Ресей империясы генерал-майор шенімен марапаттады.

Жәңгір хан Мәскеу, Санкт-Петербургтен бөлек Ордадағы істерге байланысты және өз істерімен жиі Қазан, Орынбор, Астрахан қалаларында да болып тұратын. 1827 жылы қазанда Жәңгір хан сенатор Ф.И.Энгельмен кездесу үшін Астраханға келеді. Хан Астрахан қазыналық палатасының қазақтар көшіп жүрген Семут кордонынан Кіші өзен кордонына дейінгі жерді жалға беретіндігі жөнінде естіп, сенатордан жердің қазақтарда қалуына өтініш жасайды (История, 2002:306).

1839, 1844 жылы Жәңгір хан Қазан университетіне өзінің құнды қолжазбаларын сыйлады. Сыйлаған кітаптарының ішінде Мырза Хайдар Дулати, Феизгимнің парсы сөздігі, Мухаммед бен Ахмедтің парсы тіліндегі Бірінші халифтер тарихы, Незиз бен Ауздың парсы тіліндегі медициналық шығармасы болды (История, 2002:416). 1844 жылы Жәңгірдің Қазан университетінің профессоры Казимбекке жасаған өтініші бойынша Мюхтесерюль-вигкает немесе мұсылмандық заңтану еңбегі басылып шықты (История, 2002:413). Казимбектің өтінішімен Жәңгір хан аударған 10 мың рубль ақшаға «Убейдуль-ла бен тачу-ш шариат» шығармасы басылды. 1844 жылы желтоқсанда Қазан университетінің проректоры Ф.И.Эрдман Жәңгір ханға Қазан университетінің құрметті профессоры атағы берілгенін және мұны жеткізу өзіне жүктелгенін жазды (История: 2002:432).

1840 жылдың 4 тамызынан бастап 4 ай әйелі Фатиманың денсаулығына байланысты, қыздарымен Кавказдағы минералды суға барып емделеді (ҚРОМА, 2300:1)

1827 жылдың аяғында Жәңгір ханның ағаш үй салуымен Хан Ордасы құрылады. Қыркүйек айының аяғында хан Нарын құмындағы үйіндегі қыстауға келіп отырықшы өмір сүре бастады. Жәңгірдің Ордасы осы Жасқұста салынды. 1841 жылға дейін Хан Ордасында 41 үй болса, 1846 жылы үй саны 89-ға жетеді (Киттары, 2001: 8). Бларамберг Хан Ордасын таза және әдемі қалаға ұқсайды-деп көрсетеді (Бларамберг, 1848; 57). Екі қабаттық үйлер де бар, дүңгіршек, базар және алаң сатып алушыларға толы. Орыс көпестерінің үйлерінің алдында дүкен. Тұрғындар саны шамамен 280 адам, оның 180 қазақ, 50 орыс, 30 армян-деп жазады (Бларамберг, 1848; 59). 39-6].

«Ханның үйі-6, сұлтандардың үйі-4, Орынбор Азиат шенеуліктерінің үйі-4, орыс тұрғындарының үйі-10, Қазан татарларының үйі-13, армяндардың үйі-2, Астрахан мешандарының үйі-5, қазақтардың үйі-41, Орал, Астрахан казак кордонының үйлері-2 болды. Село батыстан шығысқа қарай созылып жатты. Батыс жақтан кіргенде, үш паралелді көше жатты, бірнеше квартал мен көшеден тұрды. Ханның үйі басты көшенің оң жақ бетінде, өз бағы, мешіті бар, солтүстіктен оңтүстікке қарай үлкен кварталды алып жатты»-деп сипаттады орыс саяхатшысы (Киттары, 2001:8,11).

Жәңгір ханның Нарын құмындағы үйінің сипаттамасы Сабаншиков, Гебел, Киттаридің деректерінде де беріледі. Үлкен әдемі тастан қаланған фундаментке ағаштан қиюластырған үй, көлденеңінен 10 сажын, ұзындығы

15 сажын, 30 үлкен терезесі бар. Салтанатты 6 колоналы. Үйдің екі жағында да әдемі флигельдер, яғни қосымша үйлер бар. Ауладағы басқа да құрылыстар мен бақ керемет бір амфитеатрды құрайды(Сабаншиков, 1832:663).

«Бөлмелердің орналасуы қарапайым, ешқандай ерекшелік жоқ. Үлкен қонақ қабылдайтын бөлмеде бір жұмсақ жиһаз, бай парсы кілемінен басқа жиһаз жоқ. Бөлменің бұл бөлігінде хан жиһазда отырып, кейбір істерді шешеді және дәстүрлерді орындайды. Қонақ бөлменің ортасында люстра, қабырғада шамдар. Қызыл ағаштан жасалған жиһаз, үлкен айна мен фортепиано, жұмсақ жиһазға жақын жерде көлемі үлкен өрнектері бар кілем Қабырғада ешқандай заттар ілінбеген»-деп көрсетеді(Сабаншиков, 1832:663).

Гебел қонақ қабылдайтын бөлменің еуропалық үлгіде жиһаздармен жабдықталғанын, қару-жарақ бөлмесінің шығыстық үлгіде, парсы кілемдері, қабырғада әр түрлі қару-жарақтар, қымбат тастармен әрленген ер-тұрман, ер-тоқым, жүгеннің ілінгенін сипаттайды (Гебел, 1859.88). Архив қорындағы деректерге сүйенсек, ханның үй жиһаздарының көбі қызыл ағаштан жасалған. Мысалы, үй жиһаздарынан жасыл түсті былғарымен қапталған, қызыл ағаштан жасалынған вольтеровтық кресло, қызыл түсті жібек матамен қапталған қызыл ағаштан жасалынған он екі кресло, жібек матамен қапталған қызыл ағаштан жасалынған он кресло, жаңғақ ағашынан жасалынған он екі кресло, жаңғақ ағашынан жасалынған диван, қызыл ағаштан жасалынған сегіз бұрышты үстел және тағы да басқа әр түрлі үй жиһаздары болған (ҚРОМА, 996:37). Француз жазушысы және философы Вольтердің атымен аталатын бұл кресло, XIX ғасырдағы орыс ақсүйектерінің үйіндегі кездесетін сәнді жиһаздың бірі болатын. Жәңгір хан үйіндегі әр түрлі жиһаздардың болуының өзі, отбасының үлкен талғаммен бөлмелерді жабдықтағанын көрсетеді.

Хан жаз айларын отбасымен Торғын өзенінің бойында орналасқан жазғы ордасында, іші қамқамен қапталған, шығыстық дәстүрде қымбат жинақталған киіз үйлерінде өткізетін. Жәңгір хан кейін Торғында да ағаштан жазғы үй салдырды. Жазғы ордадағы үйдің қалыңдығы төрт тұтам болатын, қарағай бөренелерінен тұрғызылған екі қабатты үй болды. Үйдің ұзындығы бес сажын, ені төрт сажын, биіктігі төрт сажын. Үйдің оң жағында, сыртын айнала тормен қоршаған бақ болды. Бақтың екі қатардағы үйенкі ағашымен отырғызған қоршауы Торғын өзеніне дейін жететін. Үй маңындағы бау-бақша үшін шығыр құрылды. Хан бөгет салдыру үшін 6 мың рубль ақша жұмсаған (Иванин, 2001:109).

1843 жылы 12 мамырда Жәңгір хан Астрахан казак атаманы полковник М.Н. Донцовқа жазған хатында, Торғындағы тоған суына 6-8 ескекті дайын қайық алдыруға немесе тапсырысқа беруге көмек сұрайды. «Қайықтың жоғары жағы жаңбыр суынан қорғалуы тиіс. Ішкі әрленуін өзім жасаймын. Қайықты сумен Николаевқа дейін жеткізу қажет»-деп жазды хан М.Н.Донцовқа)(История, 2002:645). Мұрағат қорындағы деректерде Жәңгір ханның қайықты алдырғаны жөнінде нақы дерек бар. Қайығының біреуі алты ескекті, сырты ақшыл көк түспен боялған, екіншісі төрт ескекті, сырты қара түспен боялған екі желкенді қайық. Екі темір зәкірі, екі желкені, төрт ескек, бір басқару тұтқасы бар (ҚРОМА, 996:39).

Жәңгірхан Ордаға келген саяхатшыларды құрметпен қарсы алып отырды. Олар хан Ордасында барлық еуропалықтарға қажетті жайлылықты табатын. И.Казанцев «Жәңгір ханды еуропалықтарша өмір сүрді. Қазан татарынан бір аспазшысы болды. Емші, фельдшер, іс-қағаздарын жүргізуші, казак офицері басқарған казактардан тұратын әскері болды» - деп көрсетеді (Казанцев,

1867:216).

Жәңгір ханның еуропалықтарша өмір сүргені, қонақтарға қажетті жайлылықты жасағаны орыс саяхатшыларының еңбектерінде ерекше атап көрсетіледі. 1832 жылғы Жәңгірдің Ордасында болған Сабаншиков ханның қабылдауы жөнінде былай деп жазады: «Бізді шығыс дәстүрімен түскі асқа шақырды. Дастарханда қой етімен сорочиндік тарыдан (күріш-С.С.) жасалған сорпа, түшпара, май мен сүт, кептірілген жүзім қосылған сорочиндік тарыдан (күріш-С.С.) дайындалған палау, қуырылған картоп болды. Түскі астан кейін кофе берілді (Сабаншиков, 1832: 666). Кешке жақын хан шайға шақырды. Шайдан кейін ханмен биллярд ойнадық, кейбіреулері карта ойнады. Ханша нотамен фортепианада шебер ойнады (Сабаншиков, 1832:669). Келесі күні біз үйден жүз қадамдай жерде тігілген киіз үйде болдық. Киіз үйді көріп болғаннан кейін, хан бізді серуенге шақырды. Біз серуенде императордың ханға сыйлаған күймесіне отырдық»-деп жазады (Сабаншиков, 1832: 669).

1834 жылғы Жәңгірдің ордасында болған К. Гебел де хан үйіндегі қонақ күту салтанатын сипатайды: «Менімен болған саяхатшылар мұндай салтанатты күтімді Саратовтан шыққаннан бері 2 айдай көрмеген болатын. Өйткені осы уақытқа дейін біз әртүрлі кептірілген құрғақ тамақ жедік. Түскі ас жоғары дәрежеде өтті. Үстелге ханның екі жағына жайғасып отырдық. С.И. Матвеев, Орданың бас ахуны, сұлтандар, ханның бауырлары және балалары, орыс канцелярасындағы шенеуніктер, Астрахан, Орал казактарының офицерлері, ұлдарының тәрбиесімен айналысатын ағылшын гувернанты мен орыс мұғалімдері және құрметті қазақтар отырды.

Қызметшілер бірінен кейін бірі қызмет көрсетті: бірінің қолында жұқа сулық пен күміс қол жуғыштар, кейін алтынмен жалатылған ыдыста шай, қымыз, айран таратты. Үстел үстіне еуропалық үлгі мен мәнерде тағамдар қойылды. Мұнда керемет күріш сорпасы, әр түрлі дайындалған қой еті және азиаттықтардың сүйікті тағамы шафран, қара өрік, мейіз бен қой етінен дайындалған палау. Еуропалық қызыл, ақ шараптар да жеткілікті болды (Гебел, 1859:54). Шампан ұсынылғанда, мен ханның денсаулығы үшін тост көтердім, меніңше оған бұл ұнады, ол іле-шала Орынбор шенеулігінен өзінің атынан ризашылығын білдірді және менің денсаулығым үшін ішуді сұрады, өзінің құран бойынша шарап ішпейтінін айтты. Хан мен сұлтандар қымыз ішіп отырды»-деп көрсетеді (Гебел, 1859:54).

Жәңгір хан үйінде құрметті қонақтарды қабылдайтын бөлмесінен бөлек, тағы бір кең бөлмесінде намаздан кейін, Ордаға келген барлық ордалықтар, яғни қазақтар үшін күн сайын түскі ас беру дәстүрі болды. Бюлер бұл жөнінде былай деп жазады: «Көрші бөлмеде әртүрлі істермен және ханды құттықтап Ордаға келген 50-ге жуық қазақ түстеніп отырды. Қазақтардың мұндай жиыны күнде болады, ежелден келе жатқан дәстүрге сәйкес хан сарайға келгендерді сыйлап тамақтандыруға тиіс болатын» деп көрсетіледі (История, 2002:429).

Ханның ұйымдастыруымен болатын отбасылық мерекелер де ерекше салтанатты өтетін. 1826 жылдың маусым айында, Нарын құмында Жәңгір ханның қарындасы мен Қарабай сұлтанның баласының үйлену тойы болды. «Үлкен тойға шақырылған қонақтар саны 8000-ға жуық адам болған. Қонақтардың көбі Астрахан, Қазан, Орынбор, Қарғалы татарлары, ноғайлар, қалмақтар және 30 -ға жуық беделді қазақтар келді. Хан қонақтарға арнап ақ киізден 200 шаңырақ киіз үй тігіп және әр шатырға екі жылқы, бес қойдан сойдырып, 4 сабадан қымыз таратты. Тойдың үшінші күні бәйге мен күрес ұйымдастырылды (Фукс, 2001:11).

1842 жылғы мамырда Астрахан губернаторының әйелі София Федоровна

Темиряева қалада өнер көрсеткен акробаттарды хан Ордасына жібереді. Жәңгір хан С.Ф. Темиряеваға былай деп жазады: «Біздің отбасымызға сіз жіберген Ламбергер көңілімізді көтеріп марқайтты. Аттың үстінде көрсеткен өнері, гимнастикалық қозғалыстары қазақтарды таң қалдырды. Жәрмеңкеде және менің үйімде онға жуық қойылым көрсетті». (История: 2002:613).

Жәңгір хан мұсылман дінін қатты ұстанды, молда жоқ кезде, оның міндетін орындап, үлкен залда намазды өзі оқитын. Ордадағы діни басқару ісі тікелей ханның қолында болды. Жәңгір хан алғашқы билікке келген кезде Бөкей Ордасындағы діни іс татар молдаларының ықпалында болатын. Ол Бөкей Ордасындағы балалар мен ересектерді Орынбор мектептерінде және ең таңдаулы молдаларға оқытты. Жиырма жылдық еңбек өз нәтижесін беріп бас мешіттегі және ауылдағы бұрынғы татар молдаларының орнын қазақтар басты. Жәңгір хан тұсында Ордадағы молдалардың саны 139-ға жетіп, әрбір 170 шаңыраққа шаққанда бір молдadan келді. «Жәңгір ханның көзі тірі кезінде Ордадағы ахун, молдалар хан есебіндегі қамқорлықта болды»- деп көрсетеді Терещенко (Терещенко, 1853: 66)

Бөкей Ордасындағы әрбір құрбан айт ханның бастауымен басталатын, айт қарсаңында хан үйінің маңына көп үй тігілетін. Құрбан айт күні күн шығардың алдында барлық халық хан сарайының алдына жиналды. Ахун құран оқыды. Құраннан кейін халық ханның үйінде шай ішетін. Әрбір адам құрбандыққа 1 қой шалды. Құрбандыққа шалғанда ірі қара мал орнына 3 қой, түйе 7 қойдың орнына жүрді. Әрбір отбасы үйдегі адам санына байланысты құрбандыққа мал шалатын (Сабаншиков, 1832:673). «Құрбандық шалу дәстүрін де ханның өзі бастады. Құрбандық шалатын орында құрбандыққа түйе, жылқы, сиыр, қой шалынды. Ханның өзі, оның артынан отбасы құрбандыққа мал шалды. Құрбандыққа шалынған малдан барлық жиналған халыққа түскі ас берілді»- деп көрсетеді Сабаншиков (Сабаншиков, 1832:673).

Құрбан айтта ежелгі дәстүр бойынша бөйге және басқа да ойындар өткізілді. Бөйге 15, 20, кейде 60 шақырымға дейін ұйымдастырылды. Бөйгеден келген ат сұлтанға берілді, сұлтан атты өзі сыйлайтын адамға берді -деп жазады Сабаншиков (Сабаншиков, 1832:674).

Мұсылман дәстүріне сәйкес жылына екі рет көктем мен күзде зекет пен соғым алынды, зекет Рамазан айында жиналатын. Зекетті хан өзінің әулетінің қадір-қасиет, абыройын сақтауға, дін иелерінің шығынына, мешіт салуға және қайырымдылық пен игі істердің шығынына жұмсап отырды (Терещенко, 1853: 64). Жиналған соғым жұмсалды: 1) шағымдармен Хан Ордасына келген қазақтардың қажеттеріне; 2) өзінің қызметімен ерекшеленген қазақтарға сыйлыққа; 3) кедей отбасыларына көмекке; 4) хан Ордасынан аттандырылатын қазақ депутациясына; 5) хан канцеляриясын ұстау шығынына; 6) жері жоқ отбасыларына мал жау үшін жерді жалға алуға. Салықтан сұлтандардың алуға құқы болмады. Сұлтандарға ауқатты отбасылардың ерікті түрде жиналған соғым салығынан үлес берілді (Северная пчела, 1842: 444)

Жәңгір ханның күнделікті өмірдегі сот ісін жүргізуі де ерекше болды. Деректерге сүйенсек, Жәңгір хан Бөкей Ордасында билер сотын жойып, сот ісіне әрбір рудан би ретінде ықпалды адамдарды шақырған. Хан өзі заңдар жинағын шығарып және сот ісін шарифат заңына негіздеген. Сот ісін халықтың дәстүріне сәйкес жүргізді, жазда ханның киіз үйінде, ал қыста ханның ағаш үйінде, таңертең, немесе кешке жақын өтетін. Істі қарау кезінде қымыз құйылып берілді. Хан нұсқауымен айыптаушы, айыпталушы, куәгерлер сөйледі. Істі асықпай шешу абырой саналды, өз ара сыбырласуға, ханмен сыбырласуға жол берілмеді, яғни бұл сотқа қатысушыларды сыйламау- деп

саналды (Вольферц, 1904, 9).

Хан қылмысқа қатысты кішігірім істерді, көлемі 30 рубльден аспайтын қылмыстарды және 3 рет жасалынған ұрлықтарды ғана қарауға құқы болды. Үлкен қылмыстық істерді қарау Орал казак әскері шенеуліктерінің құзырында болатын. Жәңгір хан Бөкей Ордасы қазақтары мен отырықшы тұрғындардың арасындағы істерді қарау үшін тәжірибиелі сұлтан, старшиндардан тұрақты депутат лауазымын бекітуді ұсынады (Вольферц, 1904, 10).

Жәңгір ханның кезінде малдың қысқы азығына жем-шөп дайындау және тал-шілік өскен тоғайларды таптаудан қорғау жұмыстары да жүргізілді (Бларамберг, 1848:25)

Хан өзінің қайтыс боларынан бұрын, Ордадан 4 шақырым жерде ағаштан сауда үйлеріне арналған сарай салдырды, онда 255 дүкен болатын (Киттары, 1843:27).

1845 жылы 11 тамызда ұзаққа созылмаған науқастан Жәңгір хан кенеттен қайтыс болады. Жалпы ханның өлімі жұмбаққа толы. Кейбір зерттеушілер ханды өз өлімімен өлсе, кейбіреулер ханды у беріп өлтірді деген көзқарастарды ұстанады. Мұрағат деректеріне сүйенсек: «Хан жыл сайын Сақып-Керейдің оқудан келуіне байланысты той ұйымдастыратын. Сол тойдың үстінде отырған сәтте қымыз ішіп, артынан іш құрылысының ауырғанын сезініп, қан құсады. Әлсіреген хан, ауызы құрғап, шай ішкеннен кейін, демалып жатып қалады. Бір сағаттан кейін келген үй қызметшісі, оның денесінің суып қалғанын көреді» деп көрсетіледі (ҚРОМА, 2300, 5: 1).

Қорытынды. XIX ғасырдағы хан, сұлтандардың күнделікті өмірін зерттеу, қазақ қоғамын жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Күнделікті тарих теориясында жеке тұлғаның күнделікті өмірін микродеңгейде зерттеуге және оны макродеңгеймен байланыстыруға ерекше көңіл бөлінеді. Жеке адамның өзі, отбасы арқылы, локалді аймақтағы тарихи дәуірдің ерекшелігіне, жеке оқиғалардың маңызына да назар аударылады. XIX ғасырдағы жекелеген Жәңгір хан сынды тұлғалардың күнделікті өмірін зерттеу арқылы, оны басқа тұлғалармен салыстыруға және сол кезеңдегі қоғамның бейнесін объективті тұрғыдан бағалауға мүмкіндік беретіндігі сөзсіз.

Әдебиеттер:

Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли Киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) орды. Оренбург, 1848.

Бюлер Ф.А. Киргиз кайсаки Внутренней Орды. Архивный фонд. 2300. оп 10. №10, 1722-1830.

Внутренняя Киргизская Орда (Краткий статистический очерк). Астрахань. «Типография Губернского Правления». 1891. 100 с

Волферц А.Ю. Краткий исторический очерк управления и суды Внутренней Киргизской Орды// Памятная книжка Астраханской губернии на 1904 год. 2-й. «Издание губернского статистического комитета».-Астрахань. 1904.

Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII XIX вв.: История, Историография, Источники. Алматы: Prints, 2003. 178 с

История Букеевского ханства. 1801-1852гг. (Сборник документов и материалов). Алматы: «дайк-Пресс». 2002. 1120 с.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік Архив /ҚРОМА/ 78-кор, 33-іс

Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архив. // ҚРОМА/

2300-қор, 14-тізбек, 5-іс

Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архив//ҚРОМА/ 78-қор, 2-тізбек., 996-іс

Казанцев И. Описание киргиз кайсак. Санктпетербург. Типография товарищества «Общественная польза».1867.231 с

Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867годы). Алматы. 1964. 239 с

Карелин Г. Разбор статьи г. А.Рябина. Естественные произведения земель Уральского казачьего войска извлеченный из книги: Материал для географии и статистики России. Уральское казачье войско. 2 части. СПб. «Типография В.Деминкова» 1866.113 с

Касымбаев Ж.К.Государственные деятели казахских ханств XVIII-первой половины XIX вв. Жангир хан (1801-1845 гг.) (Личность во взаимодействии с кочевым обществом и сопредельными регионами).Алматы.- Издательский дом «Наш мир». 2001. 349 с.

Құлкенов М., Отарбаев Р. Жәңгір хан даңқ пен дақырт (жаңаша көзқарас). Алматы. 1992.

Мукатаев Г.К. Хан Жангир -великий преобразователь степи (документы и материалы). Санкт-Петербург: Издательство М.Ирхиной. 2001, 90 с.

Мукатаев Г.К. Ирхина М.В. Султан Губайдулла Чингисхан полный генерал от кавалерии : Документы и материалы. Санкт-Петербург.-2003.- 159 с.

Михайлов Н.О. Внутренней киргизской орде. //Астраханские губернские ведомости. 1842. №12.

Сабанщиков Рын Пески //Заволжский муравей 1832. №12. С.660-678

Северная пчела. Газета политическая и литературная. 1842. №111. Внутренняя Киргизская Орда. С.444-445.

Составитель И.С Иванов Джангер хан Внутренней киргизской орды В кн.: Букеевской орде 200 лет. Алматы:Өлке, 2001.- 2001, Книга 2. -232 с.

Терещенко А.Следы Дешты-Кыпчака и Внутренняя киргизкайсацкая Орда // Москвитянин.Учебно-литературный журнал.-М., -1853. Т.6. С.5-85

Учтивость киргизского хана // Заволжский муравей, 1832.- №13. С.733-736

Фукс К.А. Пребывание в Казани киргизского хана Джангирия // Казанский вестник. 1826. - № 9-12 // В кн.: Букеевской орде 200 лет. Алматы: Өлке, 2001. 4 книга. 216 с

Харузин А. А. Киргизы Букеевской орды (Антрополого-этнологический очерк). Вып. I. М.,1889. 116 с.

References:

Blaramberg I.F.Voenno-statisticheskoe obozreniye zemli Kirgiz-kaisakov Vnutrennei (Bukeevskoi) i Zaural'skoi (Maloi) ordi.Orenburg, 1848.

Buler F.A. Kirgiz kaisaki Vnutrennei Ordi. Arhivnii fond. 2300.op 10. №10, 1722-1830.

Vnutrennaya Kirgizskaya orda (Kratkii statisticheskii ocherk).Astrahan'. Tipographiya Gubernskogo Pravleniya. 1891. 100 s

Volferte A.U.Kratkii istoricheskii ocherk uprableniya i sudy Vnutrenney Kirgizskoi Ordi// Pamyatnaya knijka Astrahanskoi guberniina 1904 god. God 2-i. Izdaniye gubernskogo statisticheskogo komiteta.-Astrahan.-1904

Erofeeva V. Rodoslovniye qazaqskih hanov i qozha XVIII XIX vv.: Istoriya,

- Istoriyagrafiya, Istochniki. Almaty: Prints, 2003. 178 s
- Istoriya Bukeevskogo hanstva.1801-1852gg. (Sbornik dokumentov I materiyalov). Almaty: dike-Press, 2002. 1120 s.
- Kazakhstan Respublikasynyn Ortaliq memlekettik Arhiv / QROMA/ 78-qor, 2-tizbek., 996-is.
- Kazakhstan Respublikasynyn Ortaliq memlekettik Arhiv /QROMA/2300-koq, 14- qor, 5-is.
- Kazakhstan Respublikasynyn Ortaliq memlekettik Arhiv /QROMA/ 78-qor, 33-is
- Kazancev I. Opisanije Kirgiz-kaisak. Sankt-Petersburg. Tipografiya tovarish'estvo «Obshestvennaya pol'za».1867.231 str.
- Kazakhsko-russkiye otnosheniya v XVIII-XIX vekah (1771-1867 godi). Almaty. 1964. 239 s.
- G. Karellin Razbor stat'ig. A.Ryabina. Estestvenniye proizvedeniya zemel' Ural'skogokazach'ego voiska iz vlechenniye iz knigi: Material dlya geografii i statistikiRossii. Ural'skoe kazachee voisko. 2 chasti. SPb. «TipografiyaV. Deminkova» 1866. 113 s.
- Kasimbaev J.K.Gosudarstvenniye deyateli kazakhskih hanstv XVIII-pevoi polovini XIX vv. Jangirhan (1801-1845 gg.) (Lichnost' vo vzaimodeistvii s nomadnim obshestvom i sopredel'nimi regionami). Almaty.- Izdatel'skii dom «Nash mir». 2001. 349 s.
- Kulkenov M., Otarbayev R. Jangir han danq pen daqpiirt (jannasha kozkaras).- Almaty. 1992.
- Mukataev G.K. Han Jangir – velikii preobrazovatel' stepi (dokumenti imateriali). Sankt-Peterburg: Izdatel'stvoM.Irhinoi, 2001. 90 s.
- Mukataev G.K. Irhina M.V. Sultan Gubaidulla Chingizhan polnii general ot kavalerin : Dokumenti i material. Sankt-Petersburg. 2003.-159 s.
- Mihailov N. O Vnutrennei Kirgizskoi orde. // Astrahanskije gubernskije vedomosti. 1842. №12.
- Sabantshikov Rin Peski // Zavolzhskaa muravei 1832. №12. 660-678 str.
- Severnaya pchela. Gazeta politicheskaya I literaturnaya.1842. №111. Vnutrennaya Kirgizskaya Orda. 444-445 bb.
- Sostavitel' I.S Ivanov Janger, han Vnutrennei kirgizskoi ordi V kn.: Bukeevskoi orde 200 let. Almaty: Olke, 2001. 2001,2 kniga 232 s.
- Tereshenko A. Sledi Deshti-Kypchaka i Vnutrennaya kirgiz-kaisatskaya Orda // Moskvityanin. Uchebno-literaturniyi jurnal. M., 1853. T.6.-S.5-Uchtivost' kirgizskogo hana// Zavolzhskaa muravei 1832. №13. 733-736 s
- Fuks K.A. Prebivanie v Kazani kirgizskogo hana Jangirya // Kazanskiyi vestnik. 1826. -№ 9-12. // V kn.: Bukeevskoi Orde 200 let. Almaty: Olke, 2001. 4 kniga.216 s
- Haruzin A. A. Kirgizi Bukeevskoi ordi (Antropologo-etnologicheskii ocherk). Vip. I. M., 1889. S. 116.

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

МРНТИ 03.01.

Жанбосинова Альбина

доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана
ВКГУ им. С. Аманжолова, Казахстан, г. Оскемен.
E-mail: sovetuk@rambler.ru

**ТУРКЕСТАНСКИЕ ЛЕГИОНЕРЫ ТРЕТЬЕГО РЕЙХА:
МЕХАНИЗМ РЕКРУТИЗАЦИИ И СИСТЕМА ПРИМЕНЕНИЯ
(на основе региональных архивных материалов)**

Статья раскрывает вопросы истории Туркестанского легиона на основе впервые вводимых в научный оборот региональных архивных материалов. Роль и место оценка Туркестанского легиона в истории постсоветских стран варьируется от попытки их полной реабилитации до осуждения категории предательства. Автор на основе документов фильтрационных и трофейных материалов на бывших военнопленных и репатриированных из Германии граждан бывшего СССР, реконструировала события, выявила мотивацию поведения, показала ожидания и переживания военнопленных, оказавшихся в статусе легионеров. В статье использовались фрагменты устной истории, взятые из дел военнопленных. Трагизм ситуации, в которой оказались военнопленные, показан в фокусе избранной ими стратегии выживания в условиях немецкого плена.

Ключевые слова: Туркестанский легион, Фильтрационно-следственные дела, Вторая мировая война, предательство, Казахстан, Средняя Азия

ҒТАМР 03.01.

Жанбосинова Альбина

Т.ғ.д., С. Аманжолов атындағы ШҚМУ Қазақстан тарихы кафедрасының
профессоры, Қазақстан, Өскемен қ.
E-mail: sovetuk@rambler.ru

**ҮШІНШІ РЕЙХТІҢ ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЕРЛЕРІ:
РЕКРУТИЗАЦИЯЛАУ МЕХАНИЗМДЕРІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ ЖҮЙЕСІ
(аймақтық мұрағаттар материалдары негізінде)**

Мақала ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отырған аймақтық мұрағаттар материалдары негізінде Түркістан легионы тарихының мәселелерін қарастырады. Посткенестік елдердің тарихында Түркістан легионының рөлі және орнын бағалау барысында оларды толық реабилитациялау талпынысынан сатқындық ретінде айыптауға дейін қарастырылып келеді. Автор бұрын соғыс тұтқындары болған және Германиядан репатриацияланған бұрынғы КСРО азаматтарының сарапталған және трофейлік құжаттары негізінде оқиғаларды қайта қалпына келтірді, мінез-құлықтарының уәждерін анықтады, легионерлер мәртебесінде болған соғыс тұтқындарының үміттері

мен қобалжуларын көрсетті. Мақалада соғыс тұтқындарының істерінен алынған ауызша тарихтың фрагменттері пайдаланылды. Неміс тұтқындығында болған әскери тұтқындар тағдырының қайғысы, олардың таңдаған тірі қалу стратегиясы жағдайында көрсетілген.

Кілт сөздер: Түркістан легионы, Фильтрацияланған- тергеу істері, Екінші дүниежүзілік соғыс, Сатқындық, Қазақстан, Орта Азия.

IRSTI 03.01.

Albina Zhanbosynova

Doctor of historical Sciences, Professor of the Department of history of Kazakhstan. S. Amanzholova, Republic of Kazakhstan, Oskemen.
E-mail: sovetuk@rambler.ru

**TURKESTAN LEGIONS OF THE THIRD REICH:
RECRUITMENT MECHANISM AND APPLICATION SYSTEM
(based on regional archival materials)**

The article reveals the issues of the history of the Turkestan Legion on the basis of regional archival materials introduced into scientific circulation for the first time. The role, place and assessment of the Turkestan Legion in the history of post-Soviet countries varies from the attempt of their full rehabilitation to the condemnation of the category of betrayal. The author reconstructed events, revealed motivation of behavior, showed expectations and experiences of prisoners of war who appeared in the status of Legionnaires on the basis of filtration documents and trophy materials of former prisoners of war, and the citizens of the former USSR repatriated from Germany. The article uses fragments of oral history taken from the cases of prisoners of war. The tragedy of the situation in which the prisoners of war found themselves is shown in the focus of their chosen strategy of survival in the conditions of German captivity.

Keywords: Turkestan Legion, Filtration and investigation cases, World War II, betrayal, Kazakhstan, Central Asia

Введение. Вторая Мировая война, как и ее составная часть Великая Отечественная неохотно раскрывают страницы трагических событий и победных реляций. Слишком много тайн хранятся в архивах военных ведомств, не все семьи смогли найти родных в статусе «без вести пропавших», до сих пор мы мало пишем о военнопленных и участниках Туркестанского легиона.

Тема актуальна, детерминирована значимостью интереса ко Второй мировой войне, в том числе и к вопросам истории формирования мусульманских легионов Третьим Рейхом.

Самые тяжелые первые полгода Великой Отечественной войны большинство красноармейцев оказались в плену: кто-то сдался сам, среди них были заложники ситуации и заложники выбора своей жизненной траектории. Нет смысла выделять указанные категории, ввиду множественности случайностей в условиях военного времени, начиная от простого окружения до нелепого стечения обстоятельств. В отношении выбора стратегии выживания, есть один критерий или мотивация - спасение собственной жизни

в условиях военного времени. Поведение военнослужащих Красной Армии, принимавших присягу, согласно советскому законодательству оценивалось статьей УК СССР 58-1а – измена родине. Для советского времени все формы взаимодействия с врагом оценивались одним словом «предательство», что отмечалось зарубежными исследователями. Н. Sakal писал: «According to the Soviet point of view, the legionnaires committed “high treason” even by being captured by the enemy. This was the same reasoning behind Stalins not signing of the Geneva Conventions, regulating the standards for treatment of the victims of the war». (Sakal, 2010:149).

Актуальность предложенной проблематики заключается в обращении к теме иностранных добровольцев, поступивших на службу в немецкую армию. С высоты текущего времени они оказались заложниками ситуации, и вместе с тем предателями, т.к. нарушили воинскую присягу.

Материалы и методы. В качестве источников и материалов предложенной публикации стали фильтрационные и трофейные материалы на бывших военнопленных и репатриированных из Германии граждан бывшего СССР. В каждом личном фильтрационно-следственном деле особый интерес для нас представляют протокол допроса, аккумулирующий содержательную часть ответов подследственного и свидетельские показания, что позволило реконструировать события, выявить мотивацию поведения, понять их ожидания и переживания.

Вопрос достоверности полученной информации, обусловил поиск с целью подтверждения приводимых данных другими источниками, дополнением в поиске вероятности фактов служили научные издания. Использованный нами текст из фильтрационно-следственных дел научно и стилистически обработан, внесены поправки в географические названия, ввиду ошибок, допущенных рассказчиками, соответственно, неверно записанной информации следователем. Необходимость соблюдения научно-исторической этики и согласно требованиям работы с такого рода документами, не позволяет использовать полные анкетные данные.

Методологической основой представленной публикации является теоретическая концепция П. Бурдые (2005), где осмысление документальных артефактов, т.е. архивных материалов, исторических источников происходит в призме взаимодействия с социокультурными структурами, повлиявшими на их содержание.

При написании статьи мы опирались на общенаучные методы: анализ, синтез, дедукцию, индукцию, статистический метод, специальные исторические методы; научные методы на стыке междисциплинарных подходов, в том числе метод устного опроса.

В совокупности, весь объем использованных нами методов позволил раскрыть тему исследования, понять его глубинные процессы.

Объектом изучения стали бывшие военнослужащие советской армии, оказавшиеся в плену и служившие в Туркестанском легионе.

Обсуждение. Тема воинских формирований Второй мировой войны из советских военнопленных активно разрабатывается исследователями постсоветского пространства и недостаточно привлекательна для зарубежных ученых. Что косвенно подтверждается публикацией Д.В. Фомин-Нилова: «... в международных наукометрических базах данных Web of Science и Scopus практически нет отражения темы коллаборационизма в период Второй мировой войны» (Фомин-Нилов, 2018:224).

Отметим казахстанских исследователей, представивших фундаменталь-

ные исследования по предложенной проблеме. Особо следует выделить Б. Садыкову (2002), опубликовавшей историю Туркестанского легиона в призме политической деятельности и позиции лидера Туркестанского национально-освободительного движения М. Чокаева за рубежом. Не можем согласиться с мнением автора о том, что «... Если в период Первой мировой войны были те, кто сумел поднять народ против отправки туркестанцев на тыловые работы, то к началу Второй мировой войны возглавить сопротивление было некому: интеллигенция была почти полностью истреблена, а оставшиеся в живых были во власти страха из-за террора и насилия, царивших в стране» (Садыкова, 2011). Полагаем, что если бы население Казахстана, действительно находилось во власти страха, то зачем Туркестанские legionеры стремились явиться с повинной в НКВД, будучи брошенными в советский тыл или зачем совершали подвиги в Великую Отечественную войну, порой посмертные.

Жаркие дискуссии в казахстанском обществе вызывает вопрос реабилитации участников Туркестанского легиона, одни полагают, что среди них были пособники фашистов, другие, что они - жертвы военных поражений. Однако нельзя забывать о воинской присяге, обязательстве и законах военного времени. Вполне можно согласиться с точкой зрения А. Умарова, что причиной умалчивания проблемы Туркестанского легиона в исторической науке Казахстана, является популяризация личности М. Чокаева (Умаров, 2002).

Тема военнопленных советской армии затронута в трудах Н. Аблажей (2012, 2013), В. Шевченко (2010), В. Рябовой (2008, 2010), И. Молодовой (2003), С. Чуева (2004), Д. Долгова (2009, 2010), А. Маркитан (2006) путем исследования вопросов персонального фильтрационно-учетного делопроизводства, алгоритма фильтрации советских граждан, спецпоселения владосцев, режима содержания бывших военнослужащих в спецлагерях и пр.

Особое значение в историографии по теме публикации имеют фундаментальные труды И. Гилязова (2009, 2001, 2000), О. Романько (2004, 2003, 2014, 2015, 2013), С. Дробязко (2014), М. Семиряга (1995, 2000) и др., это качественно новый уровень исторического анализа феномена коллаборационизма советского народа, формирования национальных легионов в годы Второй мировой войны с привлечением обширного круга источников, в числе которых оказались зарубежные архивные материалы. По мнению ученых И. Гилязова, О. Романько, война обнажила глубинные процессы развития советского социума, где сочетание патриотических чувств с антисталинской риторикой детерминировали выбор смерти или жизнь в условиях немецкого плена.

Историография темы исследования имеет широкие хронологические рамки, от работ 70-х годов прошлого века до первого десятилетия текущего, посвященных проблемам репатриации советских граждан В. Земскова (1995, 1990), А. Шевякова (1993), вопросам трагических судеб военнопленных в условиях немецких лагерей В. Крикунова (1996), П. Поляна (2002), формированию легионов из выходцев Азербайджана (Алескеров, 2011; Ягублу, 2005), Узбекистана (Хайитов, 2015), Туркменистана (Annaqozov, 2012).

На вопросы истории участия «туркестанских мусульманских солдат» во Второй мировой войне обратили внимание турецкие ученые Х. Сакал (2010, 2013), А. Кара (2015), С. Дагджы (1998), Э. Алтайлы (2017). Среди указанных авторов можно выделить работы Х. Сакала, привлечшего к разработке проблемы значительный объем источников и научной литературы. По его

мнению, в условиях лагерной повседневности военнопленные не были политически мотивированы против сталинского режима, желание спастись побуждало их сменить статус военнопленного на добровольца немецкой армии, а уже новая позиция объяснялась ими оппозицией сталинскому режиму.

Серия работ, посвященная советским военнопленным и Туркестанскому легиону, присутствует в немецкой историографии, авторы описали политику нацистской Германии по отношению к советским национальностям во время Второй мировой войны (Alexiev, 1982), положение советских военнопленных в немецких лагерях (Штрайт, 1979), формирование легионов, немецкую пропаганду и мотивацию легионеров (Hoffmann, 1976), трагедию восточных народов на основе мемуаров генерала Эрнста Кестринга (Werner, 2011), мусульманский фактор в стратегических планах третьего Рейха.

Завершая историографический обзор по теме исследования, хотелось отметить, что автор не претендует на всеохватность научных изданий, прямо или косвенно затрагивающих вопросы истории советских военнопленных и Туркестанского легиона. Анализ представленных работ постсоветского пространства, свидетельствует о кардинальном переосмыслении табуированной темы советской истории, использовании авторами ранее засекреченных уникальных архивных документов, зарубежных источников и материалов.

В большинстве работ зарубежные авторы отмечают непропорциональную жестокость по отношению к военнопленным, расовое пренебрежение по отношению к восточным народам, что в итоге привело к оттоку и даже массовому бегству легионеров из немецкой армии, что является, по мнению зарубежных ученых, явным упущением политики третьего Рейха. Отдельные авторы полагают, что «Despite Nazi brutality and the generally dismal record of German occupation policies in the non-Russian territories, Soviet non-Russians collaborated and fought with the Germans in unprecedented numbers, suggesting that for many of them the Germans remained the lesser of two evils» (Motadel, 2014).

С учетом анализа имеющейся научной литературы и актуальности предложенной тематики целью предложенной публикации является раскрытие механизма рекрутизации в легионеры и системы их применения на основе региональных материалов, впервые вводимых в научный оборот.

Результаты. Идея создания национальных воинских формирований* из числа военнопленных советской армии, стала активно воплощаться Вермахтом, Восточного министерства в частности, где пропагандистским рупором стали доверенные представители эмиграции. Туркестанский легион в составе Восточного легиона был создан в апреле 1942 года, хотя указ о его создании был подписан 22 декабря 1941 года.

Приказом от 22 декабря 1941 г. были созданы четыре легиона из восточных народов – Туркестанского, Армянского, Грузинского и Кавказско-мусульманского.

Туркестанский легион формировался из военнопленных тюркской национальности с целью создания очагов сепаратизма в тылу СССР, а именно на территории национальных республик. «Создание тюркских соединений объяснялось не как самоцель, оно должно было сберечь немецкую кровь,

* История формирования национальных легионов третьим Рейхом исследована И. Гилязовым, О. Романько, Н. Sakal, А. Алексеевым, А. Дробязько и др.

служить привлечению восточных народов как союзников, разложению противника, а следовательно, быстрейшему успокоению в оккупированных восточных областях и привлечению восточных народов как союзников» (Гилязов, 2009:18).

Содержание фонда документов, проверочно-фильтрационных папок позволяет увидеть, когда и при каких обстоятельствах человек оказался в плену, понять его стратегию выживания в условиях концлагерей, службы в немецкой армии. У каждого дела свой исторический сюжет, потому что не каждый военнопленный плен, колючая проволока, унижения и издевательства. Коллаборационизм военнопленных в условиях немецких лагерей повседневная стратегия выживания даже ценой предательства, по идейному убеждению с одной стороны, и в попытке использовать возможность побега с целью возвращения к своим, советским людям, к партизанам, с другой.

Как попали в плен. Путь в плен на начальном этапе Великой Отечественной войны был скоротечным: мобилизация в Красную армию, участие в сражении, плен. Исторический анализ пленения свидетельствует, что многие из красноармейцев попали в плен по ранению, будучи контуженными, истощенными, оказавшись в окружении и прочие объективные причины.

А. Капаш в первые дни нападения немецкой армии на Советский Союз, в составе автобатальона УНС-81 принял участие в боевых действиях с немцами на территории Киевской области и попал в окружение. В сентябре 1941 года в районе Борисполя был пленен немцами (Архив, 4332:15).

С. Кабдулхан в сентябре 1941 года попал в окружение в районе города Золотоноша Черкасской области: «Несколько дней мы пытались с боями прорваться к своим, когда израсходовали все боеприпасы, оставшийся в живой личный состав решил сдаться в плен» (Архив, 4249:8).

К. Зайнолла служил помощником командира взвода 3 пулеметной роты 79 стрелкового полка 8 отдельной стрелковой бригады Прибалтийского особого военного округа с дислокацией на острове Эзель Эстонской ССР. В течение 47 суток его бригада вела бои с немцами на острове Эзель. Имея превосходство в оружии, технике и в численности, они оттеснили советские части с острова на полуостров Церели, где 5 октября 1941 года весь личный состав попал в плен (Архив, 2021:18).

К. Мурунбай «с апреля по июль 1943 года, участвовал в боях за освобождение территории Украины в составе 73 гвардейской дивизии 29 стрелкового полка, 3 батальона 8 роты. В ночь на 28 июля 1943 года недалеко от Белгорода, нам пришлось занять оборону, т.к. немцы предприняли наступление. После артиллерийского обстрела и бомбежки с самолета, батальон был полностью разбит. Часть батальона погибла сразу, часть без приказа отступила, осталось 35–40 человек, с нами остался командир батальона и его зам. Нас окружили немцы. Я был тяжело ранен и оказался в немецком госпитале Кременчуге. После нас перекинули в г. Славу, а оттуда в город Хелм (Польша), где определили в концлагерь» (Архив, 4180:15).

Можно ли назвать добровольцам Туркестанского легиона, бывших военнослужащих советской армии, вынужденно сдавшихся в плен, в результате отступления, окружения в первые дни, месяцы войны. Опираясь на воспоминания Хусейна Икрамхана, Х. Сакал пишет: «Soviet troops, including İkrām Hans unit were defeated by Germans in Donetsk on June 20, 1942 and lost communication with their commanders. After a period of hiding, the whole unit surrendered to Germans, when they understood that they did not have another chance. The soldiers were no “volunteers” in this respect, but they surrendered

because of the circumstances which forced them to do» (Sakal, 2010).

Лагерная повседневность, механизм рекрутизации и использования.

Советские военнопленные находились в условиях лагерного геноцида: постоянный голод, непосильная работа, насилие, целенаправленное систематическое физическое и духовное уничтожение личности.

До прибытия в лагерь легионеров, Т. Ибраим был зачислен в команду из 15 военнопленных, состоявшую из казахов, узбеков и киргизов, для работы на лесозаготовках. Сформированная команда вначале прибыла в одно из сел Харьковской области. Проживали свободно по два-три человека на квартире без охраны, работали на лесозаготовках. Частенько будущих легионеров использовали на разгрузке продовольствия для немецкой армии, на работах легкой категории.

Лагеря Туркестанских легионеров в корне отличались от той ужасающей жизни, в которых находились военнопленные советской армии. Т. Ибраим Сообщал, что по прибытию на станцию Помошная, их разместили в общем лагере для военнопленных, создав особые условия за счет притеснения военнопленных. Кормили их намного лучше чем, других военнопленных. Сразу по прибытию каждому прибывшему в числе пятнадцати военнопленных выдали 15 буханок печеного хлеба. Интересный единичный факт, записанный в протоколе с его слов, но не подтвержденный другими документами, на протяжении нахождения в плену, вплоть до отступления в Брянскую область, на нем была советская форма – шинель, гимнастерка, брюки, ботинки и пилотка. Немецкое обмундирование – френч, брюки, сапоги получил в пути следования. Сверху он одевал советскую шинель (Архив, 0400:31).

Практически все бывшие военнопленные, оказавшись в Туркестанском легионе, проходили через баню, медсанчасть, в обязательном порядке получали новое обмундирование немецкого солдата с синими погонами с выдчей оружия – винтовки немецкого образца. Документы свидетельствуют о размещении легионеров в заранее подготовленных казармах, в комнатах на 10 человек, обеспечении хорошим питанием.

Человеческая потребность выжить, выбраться из ужасающих нечеловеческих условий бытия, детерминировала выбор военнопленных – Туркестанский легион. «Так, Зейнел-Габден Темиргалиев, бывший военнопленный, признавался, что многие давали согласие идти в легионы, руководствуясь, простой житейской мудростью «Так или иначе мы обречены на смерть. Для начала надо попытаться выбраться из лагеря, а там будет видно» (Садыкова, 2002).

Г. Абдрахман рассказывал: «Осенью 1942 года всех военнопленных привезли на территорию Польши, в лагере нас разбили по национальностям, татар набралось около 1000 человек. Немцы объявили, что мы татары должны поступить на службу в немецкую армию «Идель-Урал» (Волго-Татарский легион)» (Архив, 4172:7).

Судя по документам, механизм рекрутизации в Туркестанский легион предполагал добровольность по принадлежности к тюрко-мусульманским народам. Вопросы «добровольности» или «насилия» в Туркестанский легион требуют осторожности, ввиду отсутствия достоверных фактов (Гилязов, 2009:19).

После пленения, А. Капаш был направлен вначале в лагерь для военнопленных под Киевом, где находился до августа 1943 года, затем переведен в лагерь под городом Белая Церковь, оттуда через полтора месяца в лагерь под городом Винница, и через два месяца в лагерь под городом Львовом.

В январе 1944 года немцы из числа военнопленных, находящихся в лагере подо Львом отобрали сто человек относящихся к азиатским национальностям и отправили в лагерь Понятова в Польшу. По прибытии немецкий офицер объяснил военнопленным, что цель их прибытия в указанную местность – вступление в Остмусульманскую дивизию СС, созданную немцами для борьбы с Советским Союзом (Архив, 4332:15). О формировании Остмусульманского СС-полка (1-й Восточный мусульманский СС полк), штаб дивизии которого находился в Люблине, Польша, сообщил Н.Sakal (2010).

К. Зайнулла с октября по 8 мая 1942 года находился в лагере Валга Эстонской ССР. 8 мая 1942 года его вместе с восемью казахами увезли в местечко Легионово в двадцати километрах от города Варшавы, где зачислили в Туркестанский легион (Архив, 2021:17).

В концлагере г. Хелм – его называли лагерем смерти находились военнопленные различных национальностей: русские, украинцы, казахи, узбеки, татары. Лагерное командование разделило военнопленных, выделив отдельно славян и мусульман, для последних было проведено собрание. На собрании выступал офицер Туркестанского легиона, казах по национальности, прибывший в лагерь с немецкими офицерами. Всем мусульманам было предложено вступить в Туркестанский легион. В документах указано, что выступал он двух языках, на казахском языке он разъяснил порядок вступления, условия жизни в Туркестанском легионе. А на немецком языке говорил, что в скором будущем Советская армия будет капитулирована непобедимой немецкой армией. Для достижения этой цели, каждый легионер обязан помочь нам властям и ее армии. После этого немецкий офицер уехал, а администрация лагеря подобрала командный состав и разделила на несколько батальонов» (Архив, 4180:9).

В лагерях, где располагались потенциальные легионеры, часто бывал казах-мулла, в сопровождении немецкого офицера. «Islam- more specifically Islamic rituals, laws, and authorities-seemed a potential instrument to enhance discipline and order in the units. Islam also appeared to provide a strong bond that could be used to foster group cohesion in the formations» (Motadel, 2014:246). Для немецкого командования мусульманская атрибутика казалась идеальным инструментом объединения тюрко-мусульманских этносов: «Однажды нас всех мусульман построили, он выступал перед нами с агитацией о Туркестанском легионе. После его выступления от имени военнопленных выступали узбеки, казахи и другие представители с заявлением о вступлении в Туркестанский легион, о готовности помогать немецкому командованию» (Архив, 0400:35).

Действительно, во многих публикациях авторов А. Качиньского, А. Умарова и других, занимающихся историей Туркестанского легиона, сообщается о должности муллы, об обязательной коллективной присяге с вручением национального флага. Это подтверждается найденными документами и содержанием присяги. Алгоритм принятия присяги был следующим, сначала текст присяги, читает немецкий офицер, затем мулла, а легионеры повторяют за ним: «Я, фамилия, имя, добровольно изъявляю согласие служить в Туркестанском легионе немецкой армии, честно помогать немецкому командованию и их армии в борьбе с большевизмом, добросовестно выполнять все задания немецких властей. В случае нарушения присяги я буду строго наказан» (Архив, 0400:35). В знак принятия присяги, после ее читки, каждый из легионеров расписывался на бумаге. Смысл содержания присяги, несмотря на некоторое различие в приведенных текстах верность немецкому

командованию, борьба с большевизмом, добросовестность и честность.

Все Туркестанские легионеры проходили через Легионово, локализовавшегося рядом со станцией с одноименным названием, т.н. подготовительную школу. Лагерь был обнесен проволокой, занимал большую площадь, на его территории находились пять двухэтажных домов, остальные были одноэтажные бараки. В лагере было вооружение: противотанковые пушки, пулеметы, винтовки (Архив, 2021:46).

У легионеров, обучаемых в подготовительной школе, имела так называемая «группа активистов», около 50 человек, в основном бывшие военнослужащие Красной Армии среднеазиатских национальностей: казахи, узбеки, таджики, киргизы, туркмены. Указанная «группа активистов» располагалась на территории Туркестанского легиона отдельным лагерем, отгороженным от легиона проволочным заграждением. «Группа активистов» все время пополнялась, к концу 1942 года ее численность составляла 100 человек (Архив, 2021:31).

Выделенные из «группы активистов» 45 человек были отправлены в лагерь Освитц, что в пяти километрах от города Бреслау, где до конца апреля 1943 года подготавливались для шпионской работы в тылу Красной Армии. Оставшиеся из «группы активистов» были переведены в местность Волошин Польша. «Группа активистов» пополнилась новыми военнопленными и стала называться отдельной Туркестанской ротой. Осенью 1942 и в январе 1943 года в лагерь из указанной роты в группу, расположенную в лагере Освитц прибыло пополнение. В первый раз прибыло 35, во второй 40 человек, к концу апреля 1943 года в Освитцкой группе числилось более 100 человек (Архив, 2021:32).

На территории Лесного лагеря Освитц, легионеры размещались в трех жилых деревянных бараках, огороженных по окружности колючей проволокой. На огороженной территории помимо барakov, находились четыре здания, в которых помещались канцелярия школы, полиция, столовая с кухней и баней. На входных воротах лагеря висела вывеска «Лесной лагерь бригады СС».

Школа разведчиков-диверсантов в Бреслау готовила разведчиков глубокого тыла советской армии, разведчики из этой школы перебрасывались в район Южного Урала, в Среднеазиатские области с заданиями разведывательного характера и агитационного.

В Бердянке в ее северо-западной окраине разведывательная школа помещалась в трехэтажном жилом доме, принадлежавшем Крекингзаводу. На первом этаже помещалась кухня, продуктовый и вещевой склады, общежитие и штаб школы, на втором этаже часть комнат была занята под общежитие разведчиков, а часть под классы для занятий. На третьем этаже жили немцы, и была секретная комната, где находилась радиостанция. Здание не было огорожено, у двери стоял часовой из числа обучающихся разведчиков. (Архив, 2021:23).

Бердянской школой, которая именовалась Функшулле, руководил разведывательный орган штаба Южного фронта немецкой армии, штурмбанфюрер доктор Ройдер. Разведывательный орган состоял из трех отделений:

– первое занималось вопросами материального обеспечения, возглавлял его штурмбанфюрер Клайнер;

– второе ведало подготовкой и переброской квалифицированных разведчиков радистов вглубь территории, возглавлял его капитан Феннер,

который одновременно являлся начальником нашей разведшколы;

– функции третьего отделения были неизвестны, так же и фамилия его руководителя.

Интерес вызывает личность штурмбанфюрера доктора Ройдера, именно так озвучивают его фамилию в протоколах допроса СМЕРШ бывшие легионеры: представитель штаба командования Южного фронта германской армии штурмбанфюрер доктор Ройдер. Предполагаем, что Ройдер это специалист по восточной проблематике гауптштурмфюрер СС доктор медицины Райнера Ольцши, о котором упоминает С. Чуев (2004:112-123).

Легионеры добавляли к его регалиям статус доктор Ройдер. С. Чуев пишет, что «для координации националистической и разложенческой работы при Главном управлении Имперской безопасности (РСХА) в Дрездене было создано объединение специалистов (институт) «Арбайтсгемайншафт. Туркестан» (АТ) под руководством специалиста по восточной проблематике гауптштурмфюрера СС доктора медицины Райнера Ольцши» (Чуев, 2004:112). Действительно организаторский талант, профессионализм и стратегическое мышление позволили Райнеру Ольцши создать политический кластер для решения национального вопроса третьего Рейха. В протоколах допроса он представлен как представитель штаба командования Южного фронта германской армии, штурмбанфюрер доктор Ройдер. В первых числах июня 1943 года состоялся прощальный вечер в Туркестанском легионе для групп, базирующихся в Бердянске и подлежащих переброске на территорию СССР. На вечере присутствовал весь состав зондеркоманды, а также представители штаба командования Южного фронта германской армии: штурмбанфюрер доктор Ройдер, являвшийся начальником разведывательной службы Южного фронта, три начальника отделений разведывательной службы Южного фронта, в числе которых были штурмбанфюрер Клайнер, капитан Феннер.

Штурмбанфюрер доктор Ройдер огласил приказ германского командования о присвоении военных званий «лейтенант Туркестанского легиона» старшим группы и унтер офицер Туркестанского легиона всем остальным участникам (Архив, 2021:56).

Обучение легионеров и их использование. В программу обучения в разведывательной школе Туркестанского легиона входили:

1. Немецкий язык;
2. Международное положение;
3. Строевая подготовка;
4. Огневая подготовка;
5. Подрывное дело;

По последним трем были как теоретические, так и практические занятия.

Дисциплины «Немецкий язык», «Международное положение в разведывательной школе» вел Ганс Феннер, начальник разведывательной школы. Строевой подготовкой курсантов разведывательной школы Туркестанского легиона занимался оберфрейтор Рихард Рейнке.

Распорядок дня в разведывательной школе включал в себя следующее расписание:

5.00-7.00 – физзарядка, гигиенические процедуры, завтрак, уборка помещения;

7.00 – утренняя проверка;

8.00-12.00 – занятия;

12.00-14.00 – обед, отдых;

14.00-17.00 – строевая подготовка, уборка территории;

17.00-21.00 – ужин, самостоятельная подготовка;
21.00 – отбой.

Отдельные группы разведчиков дополнительно изучали радиодело. Занятия по дисциплине радиодело проводил оберфельдфебель Пауль Брехт. На каждую дисциплину определялось от двух до трех часов. Два-три раза в неделю, с легионерами проводили беседы о Германии: как живут там крестьяне, рабочие и т.д. Проводили агитацию за истребление евреев и коммунистов, говорили что евреи и коммунисты виноваты в этой войне, что евреи не любят работать, обманывают всех, демонстрировали фильмы «Вечный еврей» агитационного порядка. Первый месяц из лагеря легионеров не выпускали, на второй месяц строем выводили из лагеря, затем разрешали свободное хождение за территорию лагеря. Во время этих походов, легионеры знакомились с местным населением, беседовали с ними, узнавали о международном положении.

Действительно много занимались: «The battalions of the Turkestan Legion in Legionowo was preparing for battle by marching and physical training every day. The legionnaires got rations much more than they did in the POW camps. They received salaries too: during their stay in Poland, they were paid 24 Zlots per month. During the departure to the front, the soldiers got 12.5 Reichsmarks per ten days» (Sakal, 2010:123-124).

В ответах легионеров на вопросы следователей СМЕРШ, частенько упоминались фамилии тех или иных персоналий, имевших как прямое, так и косвенное отношение к Туркестанскому легиону. В частности, интерес представляет личность Ганса Феннера. Легионеры о нем рассказывали, что немецкий офицер, капитан, в форме гестапо, международный шпион, работал в Женеве в международном центре, во время финской кампании был в Карелии. В беседах с легионерами Ганс Феннер предупреждал их, что если после переброски в тыл Красной армии они попадут в НКВД, то ни в коем случае не говорили о нем. Ввиду того, что он ранее бывал в Петрограде, где окончил государственный университет юридического факультет. О Гансе Феннере упоминает и С. Чуев: гауптштурмфюрер СС Феннер, прибалтийский немец, уроженец Петербурга. Он занимался созданием и заброской групп, которая происходила под опекой Г. Феннера, как представителя «Предприятия Цепелин». У него же написано, что натаскивали разведчиков в «Вальдлагере СС-20» под Бреслау (Восточная Пруссия). В конце 1943 года группа была передислоцирована в Бердянск. В Бердянске Феннером были подготовлены три десантные группы под командованием Торегенова, Казтаева, Кокпаева. После выброски на советскую территорию ни одна из них на связь с центром не вышла» (Чуев, 2004:115).

Информация, приведенная С. Чуевым, подтверждается материалами протоколов допроса бывших легионеров. Различие обнаружено в фамилиях руководителей десантных групп, а именно:

Первая группа: руководитель Тулегенов (у Чуева Торегенов) перебросена в тыл 21 августа 1943 в Гурьевскую область.

Вторая группа: руководитель Казбанов (у Чуева Кокпаев) перебросена в тыл 22 августа 1943 года в Гурьевскую область.

Третья группа: руководитель Коккозов (у Чуева Казтаев) 23 августа 1943 года была сброшена в Гурьевскую область.

Вероятно, учитывая некую схожесть и звучание фамилий, может Казбанов – это Казтаев, Коккозов – это Кокпаев.

Есть и еще одно несоответствие, Казбанов в протоколах упоминается как

заместитель руководителя группы Баскараева.

Баскараев сообщал о Феннере, что именно он отобрал сорок человек, дал каждому по одному экземпляр Корана, сказав, что первый этап обучения они уже прошли, теперь поедут в Германию для прохождения второго этапа. Как командир роты на Украине Б. Баскараев получал 700 рублей украинскими эмиссионными деньгами, в лагере Освитц – 70 немецких марок. Указанная ставка была обозначена с 1943 года, до этого солдат получал 2,5 марки, командир отделения – 3,5 марки, командир взвода – 4,5 марки, командир роты – 5,5 марок (Архив, 2021:60).

Ни одна из указанных групп не вышла на связь по причине договоренности между ними еще в городе Бердянске о явке с повинной в органы НКВД после приземления в тылу советской армии. Выброшенные с самолетов на территорию Гурьевской области в радиусе 15–20 километров друг от друга, «мы все 17 человек явились с повинной в органы НКВД и при этом были задержаны. Мы явились в органы НКВД города Гурьева 27 августа 1943 года, к этому времени уже были в здании все участники группы Казбанова и Тулегенова» (Архив, 2021:64).

В 790-м штабе Туркестанского батальона существовал специальный отборный взвод по борьбе с партизанами, отличавшийся особой жестокостью. Этот отряд называли «Охотничьим взводом», ввиду того, что они действительно охотились на партизан, устраивая облавы. У них была своя форма, специальные маскхалаты, командовал ими немецкий офицер. Взвод состоял из лиц, доказавших свою преданность, лояльность немцам, практически все члены отряда достаточно долго находились на службе у немцев (Архив, 3622:3).

С. Оразбек После всех регламентированных процедур попал в 5-й Туркестанский легион немецкой армии». Командный состав 5 батальона состоял из немецких офицеров и командиров Красной армии, оказавшихся в плену у немцев. В районе города Богучара (Воронежская область) во время сражений с советской армией 16 декабря 1942 года, при отступлении немцев, ему удалось скрыться и попасть в плен уже к советским солдатам. При допросе на вопрос: «Почему вы вступили в Туркестанский легион?» Он ответил: «Если бы я не вступил, меня бы расстреляли там же в лагере» (Архив, 3558:13).

Выводы. Содержание предложенной статьи, с учетом впервые вводимых в научный оборот источников, опираясь на концепт микроисторического подхода, рассказ от первого лица, участника Туркестанского легиона, позволят осмыслить мотивацию стратегии выживания в условиях военного времени. Достоверность полученных результатов, подтверждается историческими фактами, а также имеющимися публикациями историографии проблемы.

Фильтрационно-следственные дела содержат уникальные информацию, показывающие географию участия в боевых сражениях, призванных из Восточного Казахстана и попавших в плен в результате окружения их дивизии, полученного ранения. Можно утверждать, что 4313 человек с Восточного региона Казахстана побывали в плену.

Вопрос о реабилитации военнопленных Красной Армии долго муссировался советским правительством, его неоднократно пытались решить с учетом ситуации 50-х годов XX столетия. Лишь в 1955 году вышел приказ Президиума Верховного Совета СССР «Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.», но не реабилитации. Он открыл лагерные двери всем, включая бывшим Туркестанским легионерам, практически большая часть скрывала

факт пребывания в плену и службы в качестве легионера от своих близких.

Проблематика Второй Мировой войны имеет множество исследовательских граней. Одной из самых сложных является антропологический фокус, связанный с желанием жить и выжить, это главная побуждающая сила – мотивация обозначена всеми авторами, озвученными в публикации. Именно она детерминировала переход на сторону врага, формальный юридический показатель данного действия по И. Гилязову – предательство, что выражалось в клятве на верность Германии, участии в военных сражениях и пр. (Гилязов, 2000).

Литература:

Аблажей Н., Маркдорф Н. Специфика персонального фильтрационно-учетного делопроизводства на иностранцев-репатриантов и лиц без гражданства в Кузбассе: 1945–1956 годы // *Вестник НГУ*. 2012. Т.11. № 8. С. 114–119.

Аблажей Н., Маркдорф Н. Власовцы на спецпоселении в СССР // Миграционные последствия Второй мировой войны: депортации в СССР и странах Восточной Европы: сборник научных статей. / Новосибирск: Наука, 2013. Вып. 2 С. 123-134.

Алескеров Р.К. Под своим знаменем: записки адъютанта его превосходительства. Баку.: Шур, 2011. 458 с.

Алтайлы Э. Трудный путь к свободе. Рузи Назар: от Красной армии до ЦРУ. пер. с англ.: Виталий Крюков. Киев, 2017. 335 с.

Alexiev A. Soviet Nationalities In German Wartime Strategy, 1941–1945. Soviet Nationalities in German Wartime Strategy, 1941–1945. Report R-2772. Santa Monica Calif.: RAND Corp. 1982. 39 p.

Annaorazov J. Turkmenistan during the Second World War, *The Journal of Slavic Military Studies*, 2012. 25:1, 53-64

Архив Департамента Внутренних дел Восточно-Казахстанской области (далее ДВД ВКО) Ф. 19. Оп.1. Д.4332.

Архив ДВД ВКО Ф. 20. Оп.2. Д.4249.

Архив ДВД ВКО Ф. 19. Оп.1. Д.2021.

Архив ДВД ВКО Ф. 20. Оп.2. Д.4180.

Архив ДВД ВКО Ф. 19. Оп.1. Д.0400.

Архив ДВД ВКО Ф. 20. Оп.2. Д.4244.

Архив ДВД ВКО Ф. 20. Оп.2. Д.4172.

Архив ДВД ВКО Ф. 20. Оп.2. Д.3622.

Архив ДВД ВКО Ф. 20. Оп.2. Д.3558.

Бурдые П. Социальное пространство: поля и практик / сост. и общ. пер. с фр. и послесл. Н.А. Шматко. СПб.: Алетейя, 2005. 576 с.

Гилязов И. Коллаборационистское движение среди тюрко-мусульманских военнопленных и эмигрантов в Германии в годы Второй мировой войны. Диссер... д.и.н., Казань, 2009. 400 с.

Гилязов И. На другой стороне. Коллаборационисты из поволжско-приуральских татар в годы второй мировой войны. Казань: Мастер-Лайн, 1998. 252 с.

Гилязов И. Легион «Идель-Урал». М.: Вече, 2009. 304 с.

Гилязов И. Коллаборационизм тюрко-мусульманских народов СССР в годы Второй мировой войны – форма проявления национализма? // *Ab Imperio*. 2000. №1. С.145-176.;

Гилязов И. Германия и мусульмане России в двух мировых войнах // *Ab*

Imperio. 2001. № 4. С.195–208.

Dagci C. *Natiralannda Cengiz Dagci. Yazann Kendi Kaleminden*. Istanbul: Otuken Nesriyat, 1998. 271 p.

Дробязко С. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. М.: Эксмо, 2014. 608 с.

Долгов Д. В. Специальный лагерь НКВД СССР № 240 // Исторические науки. 2009. №. 5. С. 11–12.

Долгов Д. В. Проверочно-фильтрационный лагерь НКВД СССР № 240 (продолжение) // Исторические науки. 2010. №.1. 20 с.

Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.) // Социс. 1995. № 5. С.3-13; № 6. С. 3–13.

Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944–1951 годы // История СССР. 1990. №. 4. С. 26–41.

Кара А. Истина Туркестанского легиона - между свастикой и красной звездой. Исследование/пер. с казах. языка. Астана, Исследовательский институт «Общественное мнение», 2015. 98 с.

Крикунов В. Под угрозой расстрела или по доброй воле? // Военно-исторический журнал. 1996. №4. С. 42–48.

Молодова И.Ю. Проверочно-фильтрационные дела в Госархиве документов новейшей истории Калужской области // Отечественные архивы. М.: 2003. № 1. С. 49–56.

Motadel D. *Islam and Nazi Germany's War*. Harvard University Press, 2014. 508 p

Маркитан А.В. Нормативно-правовое регулирование процедурой фильтрации советских граждан в ПФЛ НКВД СССР в Ленинградской области в годы Великой Отечественной войны и в послевоенный период // История государства и права. 2006. №. 10. С. 31–33.

Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Росспэн, 2002. 978 с.

Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. 312 с.

Romanko O., Antonio J. Munoz, *Hitler's White Russians: Collaboration, Extermination and AntiPartisan Warfare in Byelorussia, 1941–1944* (Bayside, NY: Europa Books, 2003. 512 p.

Романько О.В. Восточные легионы в силовых структурах нацистской Германии (1941–1945): организация, личный состав и численность // Мусульманский мир. 2014. № 4. С. 24-56

Романько О.В. Крымские татары в вооруженных силах и полиции нацистской Германии (1941–1944): организационные формы, личный состав и численность // Арсенал-Коллекция. М., 2015. № 7. С. 15–20.

Романько О.В. Белорусские коллаборационисты. Сотрудничество с оккупантами на территории Белоруссии. 1941–1945. М.: Центрполиграф, 2013. 496 с.

Рябова В. Изучение проблемы «фильтрации» советских граждан в 1940-1950-е годы в отечественной историографии // Вестник НГУ. 2008. Т.7. В.1. С.192-198.

Рябова В. Фильтрация советских граждан в 1940-1950-е годы // Маргиналы в советском социуме. 1930-е – середина 1950-х годов. Новосибирск, 2010. 450 с.

Sakal H. *Germany and Turkestanis during the course of the World War II*

(1941–1945). Diss. the Department of International Relations Bilkent university Ankara July 2010. 207 p.

Sakal H. Başka Bir Dünya Savaşı; İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945. İstanbul-Agustos: Otuken Publications, 2013. 404 p.

Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. Алматы: «Кайнар», 2002. 247 с. // Окно доступа: http://military.kz.ucoz.org/publ/sovetskij_kazakhstan/turkestanskij_legion_khivi_voennoplennye/bakhyt_sadykova_istorija_turkestanskogo_legiona_v_dokumentakh_4ch/13-1-0-39 (дата обращения: 11.11.2018)

Садыкова Б. Мустафа Чокай в эмиграции. Алматы: Мектеп, 2011. 247 с. [http:// bibliotekar.kz/chitat-knigu-onlain-mustafa-chokai-v-yem/3-politicheskoe- povedenie-mustafy-chokaj.html](http://bibliotekar.kz/chitat-knigu-onlain-mustafa-chokai-v-yem/3-politicheskoe- povedenie-mustafy-chokaj.html) (дата обращения: 30.11.2018).

Семиряга М.И. Судьбы советских военнопленных // Вопросы истории. 1995. №. 4. С. 19–34.

Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны. М.: РОССПЭН. 2000. 863 с

Умаров А. Туркестанский легион. Казахстанские фашисты: есть желающие реабилитировать // Номад.05.12.2002.

Fomin-Nilov D. The treachery, collaboration and resistance: comparative analysis of the Scandinavian cases and USSR's experience in the Second World war // Dialog so vremenem-Dialogue with time. 2018. V. 64. 222–234.

Хайитов Ш. Историческая судьба туркестанских военнопленных второй мировой войны // Метаморфозы истории. 2015. №6. 48-70.

Hoffmann J. Die Ostlegionen, 1941-1943:Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen zm deutschen Heer. Freiburg: Verlag Rombach. 1976.

Чуев С. Проклятые солдаты. С.: Эксмо-Яуза, 2004. 576 с.

Шевченко В. Режим содержания бывших военнопленных в спецлагерях в 1942-1946 годах // Вестник ВолГУ. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения 2010. № 2 (18). С. 38–43.

Штрайт К. Солдатами их не считать. Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 годах: Пер с нем.-М.: Прогресс, 1979.114 с.

Werner H. Krause Verschmdhte Waffenbrüder: Die Tragödie der Ostvclker 1941-1945. Aus dem Nachlass des Militdrattachÿs General Ernst Kцstring. Druffel & Vowinckel Verla, 2011. 288 p.

Ягублу Н. Легионеры Азербайджана, Баку, 2005. 336 с.

References:

Ablazhej N., Markdorf N. Specifika personal'nogo fil'tracionno-uchetnogo deloproizvodstva na inostrancev-repatriantov i lic bez grazhdanstva v Kuzbasse: 1945-1956 gody // Vestnik NGU 2012. T.11. №8. S.114-119. [in Russian]

Ablazhej N., Markdorf N. Vlasovcy na specposelenii v SSSR // Migracionnye posledstviya Vtoroj mirovoj vojny: deportacii v SSSR i stranah Vostochnoj Evropy: sbornik nauchnyh statej. Vyp. 2 / Novosibirskij nacional'nyj issledovatel'skij gosudarstvennyj universitet; Otv. red. N.N. Ablazhej, A. Blyum. - Novosibirsk: Nauka, 2013. 236 s. S.123-134. [in Russian]

Aleskerov R.K. Pod svoim znamenem: zapiski ad'yutanta ego prevoskhoditel'stva. Baku.: SHur, 2011. 458s [in Russian]

Altajly EH. Trudnyj put' k svobode. Ruzi Nazar: ot Krasnoj armii do CRU. Perevod s anglijskogo: Vitalij Kryukov, Kiev, Ukraina, 2017. 335 s.

Alexiev A. Soviet Nationalities In German Wartime Strategy, 1941-1945.

Soviet Nationalities in German Wartime Strategy, 1941-1945. Report R-2772. Santa Monica Calif.: RAND Corp. 1982. 39 r.

Annaorazov J. Turkmenistan during the Second World War, *The Journal of Slavic Military Studies*, 2012. 25:1, 53-64

Arhiv Departamenta Vnutrennih del Vostochno-Kazahstanskoj oblasti (dalee-DVD VKO) F.19. Op.1. D.4332.

Arhiv DVD VKO F.20. Op.2. D.4249.

Arhiv DVD VKO F.19. Op.1. D.2021.

Arhiv DVD VKO F.20. Op.2. D.4180.

Arhiv DVD VKO F.19. Op.1. D.0400.

Arhiv DVD VKO F.20. Op.2. D.4244.

Arhiv DVD VKO F.20. Op.2. D.4172.

Arhiv DVD VKO F.20.Op.2.D.3622.

Arhiv DVD VKO F.20.Op.2.D.3558.

Burd'e P. Social'noe prostranstvo: polya i praktiki / Sost. i obshch. Per. s fr. i poslesl. N.A. SHmatko. SPb.: Aletejya, 2005. 576 s. [in Russian]

Gilyazov I. Kollaboracionistskoe dvizhenie sredi tyurko-musul'manskih voennoplennyh i eh migrantov v Germanii v gody Vtoroj mirovoj vojny. *Disser...* d.i.n., Kazan', 2009. 400 s. [in Russian]

Gilyazov I. Na drugoj storone. Kollaboracionisty iz povolzhsko-priural'skih tatar v gody vtoroj mirovoj vojny. Kazan': Master-Lajn, 1998. 252 s. [in Russian]

Gilyazov I. Legion «Idel'-Ural». M.: Veche, 2009. 304 s. [in Russian]

Gilyazov I. Kollaboracionizm tyurko-musul'manskih narodov SSSR v gody Vtoroj mirovoj vojny – forma proyavleniya nacionalizma? // *Ab Imperio*. 2000. №1. S.145-176. [in Russian].

Gilyazov I. Germaniya i musul'mane Rossii v dvuh mirovyh voynah // *Ab Imperio*. 2001. № 4. S.195–208. [in Russian].

Dagci C. Hatiralanda Cengiz Dagci. Yazann Kendi Kaleminden. Istanbul: Cıtkın Neşriyat, 1998. 271 p.

Drobyszko S. Pod znamenami vruga. Antisovetskie formirovaniya v sostave germanskih vooruzhennyh sil 1941–1945 gg. M.: EHksmo.2014. 608 s. [in Russian]

Dolgov D. V. Special'nyj lager' NKVD SSSR № 240 // *Istoricheskie nauki*. 2009. №. 5. S. 11–12. [in Russian].

Dolgov D. V. Proverochno-fil'tracionnyj lager' NKVD SSSR № 240 (prodolzhenie) // *Istoricheskie nauki*. 2010. №.1. S. 20-20. [in Russian].

Zemskov V. N. Repatriaciya sovetskih grazhdan i ih dal'nejshaya sud'ba (1944–1956 gg.) // *Socis*. 1995. № 5. S.3-13; № 6. S.3-13. [in Russian]

Zemskov V. N. K voprosu o repatriacii sovetskih grazhdan. 1944–1951 gody // *Istoriya SSSR*. – 1990. №. 4. S. 26–41. [in Russian].

Kara A. «Istina Turkestanskogo legiona - mezhdru svastikoj i krasnoj zvezdoj». Issledovanie / perevod s kazahskogo yazyka. - Astana, Issledovatel'skij institut «Obshchestvennoe mnenie», 2015. 98 s. [in Russian].

Kriukov V. Pod ugrozoy rasstrelya ili po dobroj vole? // *Voenno-istoricheskij zhurnal*. 1996. №4. S. 42–48. [in Russian].

Molodova I.Y. Proverochno-fil'tracionnye dela v Gosarhive dokumentov novejshej istorii Kaluzhskoj oblasti // *Otechestvennye arhivy*. M., 2003. № 1. S. 49-56. [in Russian].

Motadel D. *Islam and Nazi Germany's War*. Harvard University Press, 2014. 508 p.

Markitan A. V. Normativno-pravovoe regulirovanie proceduroj fil'tracii sovetskih grazhdan v PFL NKVD SSSR v Leningradskoj oblasti v gody Velikoj

Otechestvennoj vojny i v poslevoennyj period // Istoriya gosudarstva i prava. 2006. №. 10. S. 31–33. [in Russian]

Polyan P.M. ZHertvy dvuh diktatur: ZHizn', trud, unizhenie i smert' sovetskih voennoplennyh i ostarbajterov na chuzhbine i na rodine. Rosspehn, 2002. 978 s. [in Russian].

Roman'ko O.V. Musul'manskie legiony vo Vtoroj mirovoj vojne. M.: OOO «Izdatel'stvo AST»: OOO «Tranzitkniga», 2004. 312. [in Russian]

Romanko O., Antonio J. Munoz, Hitler's White Russians: Collaboration, Extermination and AntiPartisan Warfare in Byelorussia, 1941–1944 (Bayside, NY: Europa Books, 2003. 512 p.

Roman'ko O.V. Vostochnye legiony v silovyh strukturah nacistskoj Germanii (1941–1945): organizaciya, lichnyj sostav i chislennost' // Musul'manskij mir. 2014. №4. 24–56 s. [in Russian].

Roman'ko O.V. Krymskie tatory v vooruzhennyh silah i policii nacistskoj Germanii (1941–1944): organizacionnye formy, lichnyj sostav i chislennost' // Arsenal-Kollekciya. M., 2015. № 7. S. 15–20. [in Russian].

Roman'ko O.V. Belorusskie kollaboracionisty. Sotrudnichestvo s okkupantami na territorii Belorussii. 1941–1945. M.: Centrpoligraf, 2013. 496 s.

Ryabova V. Izuchenie problemy «fil'tracii» sovetskih grazhdan v 1940–1950-e gody v otechestvennoj istoriografii // Vestnik NGU. 2008. T.7. V.1. S.192–198. [in Russian].

Ryabova V. Fil'traciya sovetskih grazhdan v 1940–1950-e gody // Marginaly v sovetskom sociume. 1930-e – seredina 1950-h godov. Novosibirsk, 2010. 450 s.

Sakal H. Germany and Turkestanis during the course of the World War II (1941–1945). Diss. the Department of International Relations Bilkent university Ankara July 2010. 207 p.

Sakal H. Başka Bir Dünya Savaşı; İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945. Istanbul-Agustos: Utken Publications, 2013. 404 p.

Sadykova B. Istoriya Turkestanskogo legionia v dokumentah. Almaty: «Kajnar», 2002. 247 s. // http://military.kz.ucoz.org/publ/sovetskij_kazakhstan/turkestanskij_legion_khivi_voennoplennye/bakhyt_sadykova_istorija_turkestanskogo_legiona_v_dokumentakh_4ch/13-1-0-39 (data obrashcheniya 11.11.2018) [in Russian].

Sadykova B. Mustafa CHokaj v eh migracii. Almaty: Mektep, 2011. 247 s. <http://bibliotekar.kz/chitat-knigu-onlain-mustafa-chokai-v-yem/3-politicheskoe-povedenie-mustafy-chokaj.html> (data obrashcheniya 30.11.2018) [in Russian]

Semiryaga M. I. Sud'by sovetskih voennoplennyh // Voprosy istorii. 1995. №. 4. S. 19-34. [in Russian].

Semiryaga M.I. Kollaboracionizm. Priroda, tipologiya i proyavleniya v gody vtoroj mirovoj vojny. M.: ROSSPEHN. 2000. 863 s. [in Russian].

Umarov A. Turkestanskij legion. Kazahstanskije fashisty: est' zhelayushchie reabilitirovat' // Nomad.05.12.2002. [in Russian].

Fomin-Nilov D. The treachery, collaboration and resistance: comparative analysis of the Scandinavian cases and USSR's experience in the Second World war // Dialog so vremenem-Dialogue with time. 2018. V. 64. 222-234.

Hajitov SH. Istoricheskaya sud'ba turkestanskih voennoplennyh vtoroj mirovoj vojny // Metamorfozy istorii. 2015. № 6. 48–70. [in Russian].

Hoffmann J. Die Ostlegionen, 1941–1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen zm deutschen Heer. Freiburg: Verlag Rombach. 1976.

Chuev S. Proklyatyte soldaty. S.: EHksmo-YAuza, 2004. 576 s. [in Russian].

Shevchenko V. Rezhim sodержaniya byvshih voennosluzhashchih v speclageryah v 1942-1946 godah//Vestnik VolGU. Seriya 4, Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya 2010. №2(18). S.38-43. [in Russian].

Shtrajt K. Soldatami ih ne schitat'. Vermaht i sovetskie voennoplennye v 1941-1945 godah: Per s nem.-M.: Progress, 1979.114 s. [in Russian].

Werner H. Krause Verschmdhte Waffenbrüder: Die Tragödie der Ostvölker 1941-1945. Aus dem Nachlass des Militärrattachés General Ernst Kustring. Druffel & Vowinckel Verla, 2011. 288 p.

Yagublu N. Legionery Azerbajdzhana, Baku, 2005. 336 s. [in Russian].

ҒТАМР 03.09.55

Абдукадыров Н.М.¹, Жетпісбай С.Т.²

¹ Ph.D. доценті м.а. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

² курс магистранты E-mail: sanimaizhetpisbay@gmail.com

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН ГЕРМАНИЯНЫҢ ЭКОНОМИКАСЫНДА БЕРЛИН-БАҒДАТ ТЕМІРЖОЛЫНЫҢ РӨЛІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Берлин-Бағдат теміржолының салынуы ХІХ-ХХ ғасырлар тоғысында Шығыста халықаралық маңызды жобалардың бірі саналды. Осман империясында Анадолы теміржолын Шығысқа Бағдатқа дейін жеткізу ауқымды және өте күрделі жұмыстардың бірі саналды. Германияның тікелей қолдауымен салынған Бағдат теміржолының әр түрлі саладағы қызметі өте зор болды. Берлиннен басталып, Анадолыға жеткен теміржолды Бағдатқа дейін жеткізу өзге салалармен қатар экономикалық салада да өте маңызды орын иеленді. Теміржолдың салынуының нәтижесінде Шығыста елді-мекендер, қалалар, ірі сауда орталықтары және көптеген бекеттер мен әлеуметтік пункттер ашылды. Осман империясы мен Германияның Шығыста саяси-экономикалық ықпалы күшейді. Одақтастар Иранмен және Үндістанмен сауда қатынастарын жақсарту мен дамытуды жоспарлады. Ұсынылып отырған мақала, Берлин-Бағдат теміржолының салынуы мен оның Осман империясы мен Германия үшін экономикалық қызметін және маңыздылығын зерттеуге арналады. Зерттеу жұмысында екі империяның Шығыстағы экономикалық жобалары талдауға түседі.

Кілт сөздер. Берлин-Бағдат теміржолы, экономика, Осман империясы, Германия, шығыс халықтары.

МРНТИ 03.09.55

Абдукадыров Н.М.¹, Жетпісбай С.Т.²

¹ Ph.D. и.о доцента. КазНУ им. аль-Фараби

E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

² магистрант 2 курса E-mail: sanimaizhetpisaby@gmail.com

РОЛЬ И ФУНКЦИИ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ БЕРЛИН-БАГДАД В ЭКОНОМИКЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И ГЕРМАНИИ

Строительство железной дороги Берлин-Багдад было одним из важнейших международных проектов на Востоке на стыке XIX-XX веков. В то же время строительство Анатолийской железной дороги до Багдада было одним из самых крупных и масштабных работ на территории Османской империи. Багдадская железная дорога была построена при непосредственной поддержке Германии и имела важное значение для политики и экономики. В результате строительства железной дороги на Востоке были открыты новые населенные пункты, станции, города и крупные торговые центры. Политическое и экономическое влияние Германии на Востоке усиливается. Германия и Османская империя запланировали улучшить торгово-экономические отношения с Ираном и Индией. Данная статья посвящена изучению строительства железной дороги Берлин-Багдад и ее экономической значимости для Османской империи и Германии. Также в научной работе анализируются экономические проекты двух империй на Востоке.

Ключевые слова. Берлин-Багдадская железная дорога, экономика, Османская империя, Германия, народы востока.

IRSTI 03.09.55

Abdukadyrov N.M.¹, Zhetpisbay S.T.²

¹ Ph.D, E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

²master-student. E-mail: sanimaizhetpisaby@gmail.com
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

THE ROLE AND FUNCTIONS OF THE BERLIN-BAGHDAD RAILWAY FOR THE ECONOMIES OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY

The construction of the Berlin-Baghdad railway was one of the most important international projects in the East at the turn of the XIX-XX centuries. Extension of the Anatolian railway to Baghdad was one of the largest works on the territory of the Ottoman Empire. The Baghdad railway, which had been built with the direct support of Germany, was very active in various fields. As a result of the railway construction in the East, new settlements, stations, cities, large shopping centers, and social centers were opened. The political and economic influence of the Ottoman Empire and Germany in the East increased. The Allies planned to improve trade and economic relations with Iran and India. The article is devoted to the study of the construction of the Berlin-Baghdad railway and its economic significance for the Ottoman Empire and Germany. The scientific paper also analyzes the economic projects of the two empires in the East.

Keywords. Berlin-Baghdad railway, economy, Ottoman Empire, Germany, the peoples of the East.

Кіріспе. XIX ғасыр Осман империясында қоғамдық өмірдің барлық салаларында құлдырау процесі орын алған кезең болды. Сондықтан, көптеген ғылыми еңбектерде Осман империясының бұл кезеңін «Құлдырау дәуірі» деп атайды. Империяның құлдырауы бір ғасырдан астам уақытқа созылып, ол өте ұзақ саяси-экономикалық процесі қамтыды. Алайда, Осман империясы өзінің құлдырау жағдайында тұрғанына қарамастан, еуропалық империялармен саяси-экономикалық байланыстар орнатып, сол арқылы өзінің ахуалын жан-жақты реттеп алуға тырысты. Бұл кезеңде Осман империясымен саяси және экономикалық байланыс орнатқан еуропалық империялардың бірі Германия болды. Қазіргі кезде әлем тарихшылары тарапынан Осман мемлекеті мен Еуропа мемлекеттері арасындағы байланыстар мен соның ішінде Германиямен орын алған саяси-экономикалық процестерге баса назар аударылуда. Мемлекетаралық экономикалық байланыстардың жолы Берлин-Бағдат теміржолы болып, оның тарихы зерттелуде және оған қатысты жаңа ғылыми тұжырымдар ұсынылуда. Өз кезегінде түрік және еуропалық тарихшылар арасында Берлин-Бағдат теміржолының тарихы аясында осман-герман байланыстарына қатысты ғылыми концептуалды мәселелер аз емес. Оның басты мәселелері Германияның Бағдат теміржолын Шығысқа қарай жалғастыруда империяның Шығыстағы экономикалық жобаларына байланысты туындауымен байланысты. Мұндай ғылыми мәселелер зерттеу жұмысының басты ғылыми өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Ұсынылып отырған мақаланың негізгі міндеті әр түрлі, біржақты тұжырымдардан бас тарта отырып, осман-герман экономикасын дамытуда Бағдат теміржолының рөлін әділ түрде көрсету болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Осман империясының біртұтас Германиямен саяси байланыстары және Герман империясының Осман империясына деген саяси ұстанымы туралы деректік құжаттар жинағы неміс тілінде жарияланған ең маңызды құжаттық жинақтардың бірі болып табылады. Сол жинақтардың ең негізгілері Ганс Йорг Корнрумфтың 1878 жылғы Берлин конгресі кезінде қабылданған халықаралық құжаттар мен конгресс кезіндегі Германияның Осман империясына деген саяси ұстанымы туралы жариялаған бірқатар құжаттар мен материалдар жинақтары болды. Жинақта XIX ғасырдың соңғы жылдарында Осман империясы мен Германияның арасындағы байланыстардың жақсаруы мен түрлі экономикалық жобаларды жүзеге асыру туралы құжаттар берілген. Солардың бірі Анадолы теміржолдарын салу туралы келісімдер болып табылады (Kornrumpf, 1983).

Франция мұрағаттарының деректері негізінде көшіріліп дайындалған құжаттар жинақтары ішінде Осман империясы мен Еуропа мемлекеттері арасында Шығыста Осман империясының араб провинциялары үшін болған саяси тартыстарға қатысты құжаттық деректер көшірмелері жинағы ерекше орынға ие. Осыған қатысты фактілерден хабар беретін негізгі құжаттар жинағы Антони Хокайемнің «Осман империясының араб провинциялары» (Les Provinces arabes de L'Empire Ottoman Archives du ministire des Affaires trangires de France: 1793-1918) атты құжаттар жинағы болып табылады. Құжаттар жинағында XVIII-XIX ғғ. Англия мен Францияның және Герман империясының Осман империясының Таяу Шығыс пен Африкадағы араб провинцияларын иелену әрекеттері суреттелген (Antoine, 1988).

Дәл осы секілді мұрағат құжаттарын жинақтау арқылы Францияда жарияланған көлемді құжат жинақтарының бірі Осман империясының сыртқы саяси тарихына қатысты төрт томнан тұратын аса көлемді құжаттар жинағы

болып табылады. Бұл құжаттар жинағын (Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman – Осман империясының халықаралық байланыстары бойынша актілер) Габриель Норадук жинақтаған (Noradounghian, 1978). Бұл жинақ, Осман империясының құрылуынан бастап құлауына дейінгі сыртқы саяси тарихына қатысты құжаттарды қамтитынымен ерекшеленеді. Құжаттардың негізін келісімшарттар, фирмандар, хаттама, конвенциялар және осы секілді құжат түрлері құрайды. Жинақтың 2-4 томдарында жарияланған құжаттар ағылшын және неміс деректерімен салыстырылып талдауға түсті.

Сонымен қатар, зерттеу жұмысында ағылшын тіліндегі деректердің ең негізгісін Британияның сыртқы істер министрлігі мұрағаты құжаттарының көшірме жинақтары құрады. Солардың бірі Британ империясының сыртқы істеріне қатысты Британ құжаттарының көшірмелері (British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print) болып табылады. Бұл құжаттар жинағы Кеннет Борн мен Камерон Уоттың ұйымдастыруымен жарияланып, онда XIX ғасырда Британ империясының Осман империясы, Балқан, Таяу Шығыс, Иран және басқа да Шығыс елдері мен халықтарының тарихымен байланысты болған құжаттардың көшірмелері жарияланып, ол отыз алты томнан тұрады. Мұндағы құжаттық деректер сол қалпында, өзгеріске ұшырамай көшіріліп жарияланған. Бұл құжаттар жинағы ағылшын деректерінің ең маңызды бөлігін құрап, қазіргі кезде Осман империясы мен Шығыс тарихын зерттеуде құнды деректер базасы болып табылады (British Documents, 1984).

Зерттеу жұмысында түркиялық және еуропалық ғалымдардың іргелі теориялық пікірлері мен тұжырымдары қолданыс тапты. Мақаланы жазуда тарих ғылымының дәстүрлі және заманауи методологиясына негізделген тарихи-салыстырмалылық, тарихи типологиялық, сипаттау, ғылыми талдау мен синтез және тарихи жүйелеу әдістері қолданысқа енді. Сондай-ақ, теміжолдың әлеуметтік-экономикалық маңыздылығы мен оларға қатысты фактілерді талдауда және жалпы экономикалық процестерді қарастыруда зерттеу жұмысында тарих ғылымының заманауи пәнаралық әдістері басшылыққа алынды. Сонымен қатар, Осман империясы мен Германия арасындағы экономикалық қатынастар мен оның тарихын қарастыруда жершілдік пен діншілдік еуроцентристік, ұлтшылдық, түрікшілдік және мұсылмандық көзқарастардан бас тартып, тақырыптың өзекті мәселелерін объективті түрде шешуге талпыныс жасалды.

Тарихнамалық шолу. Берлин-Бағдат теміржолының салынуы мен оның экономикалық факторлары және Герман империясының Осман империясы мен Османдық Шығыстағы саясатын зерттеу ісі негізінен Германия мен Түркия ғалымдары тарапынан қолға алынған тақырыптардың бірі болып саналады. Германияда бұл тақырып бойынша ғылыми зерттеулер XX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап жүргізілген. XX ғ. неміс тарихшылары мен шығыстанушылары осман-герман қатынастары бойынша көптеген ғылыми мәселелер көтерді. Аталған тақырыпқа қатысты ғылыми мәселелерін Павел Линденберг өз зерттеу жұмыстарында көтеріп, онда (Lindenberg, 1902) XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі Германияның Осман империясының Шығыс провинцияларындағы саясаты зерделенген. Зерттеушінің тұжырымы бойынша бұл уақытта, өзге де еуропалық империялар секілді Кайзерлік Германия да Осман империясының шығыс провинцияларының байлығын игеруге күш салған. Зерттеу жұмысында Германияның Шығысты игеру жоспарларына талдау жасалады. XX ғасырдың басында Осман империясы тарихының аталған тақырыптарына арналған ғылыми мәселелерін Шығыс

тарихы аясында көтеріп, бірқатар ғылыми тұжырымдар мен жаңалықтардың авторы Мартин Хартманн болды. Неміс шығыстанушысы, этнографы М. Хартманн, Осман империясының Шығыс провинцияларының тарихын, (Hartmann, 1904) мәдениетін, этнографиясын зерттей отырып, сонымен бірге Германия мен Шығыс провинциялары арасындағы мәдени байланыстар туралы зерттеген.

Сонымен қатар, мұндай тақырыптармен айналысқан зерттеушілердің бірі шығыстанушы, географ Уго Гроте болып, ол Осман империясы мен Германия арасындағы сыртқы байланыстарға қатысты зерттеулер жүргізген. Уго Гроте 1902 жылы Берлин-Бағдат теміржолының географиялық және этнографиялық маңыздылығы тақырыбы бойынша докторлық диссертация қорғаған. Өзінің негізгі ғылыми-зерттеу саласы Осман империясы мен Германия арасындағы сыртқы саяси байланыстарды және Осман империясы халықтарының тарихы мен олардың орналасу географиясын зерттеуге арнаған (Hugo, 1913). XX ғ. бірінші жартысында неміс ғалымдары Германия мен Осман империясы арасындағы сыртқы саяси байланыстардың үлкен көпірі болған Берлин-Бағдат теміржолының құрылу мәселелері мен оның Шығыс пен Батыс арасындағы қатынастарға тигізген мол көмегі жайлы арнайы ғылыми зерттеулер де жүргізілді.

Бұл тақырып бойынша Пауль Рурбах арнайы ғылыми жұмыстар жүргізген тарихшылардың бірі болды. П. Рурбахтың ғылыми жұмысында Берлин-Бағдат теміржолының салыну жоспарлары мен оның салыну барысы жайлы мәселелер көтеріліп, бірқатар тың тұжырымдар қабылданған. Автор өз зерттеуінде (Rohrbach, 1911) басты басымдылықты бұл жолдың саяси-экономикалық маңыздылығына беріп өткен. Ең маңыздысы бұл тақырып бойынша германиялық түрік тарихшыларының бірі Бекир Сыткы арнайы зерттеулер жүргізіп, ол «Берлин-Бағдат теміржолының құрылуы мәселелері» (Sitki, 1935) атты тақырыпта докторлық диссертация қорғаған. Зерттеушінің негізгі ғылыми объектісі бұл теміржолды құрудағы негізгі жоспарлар жолдың құрылу мәселелері болып табылады. Автор, ең алдымен бұл теміржолдың құрылу қажеттігін туындатқан саяси және экономикалық факторларды негізге алып, сол бойынша талдау жүргізген (Kunke, 1918).

Берлиннен басталған бұрынғы Анадолы теміржолының Бағдатқа дейін жеткізу тақырыбында түркиялық ғалымдар да еңбек еткен. Түркияда іргелі ғылыми еңбектердің бірі Ильбер Ортайлының зерттеу жұмысы болды. Тарихшы, құлдырау дәуіріндегі осман-герман саяси қатынастарын зерттеп, сонымен бірге Осман империясындағы немістер тарихын зерделеген. Зерттеу жұмысында, сұлтан II Абдулхамит пен герман канцлері арасындағы саяси байланыстар мен Бағдат теміржолына қатысты тақырыптар орын алған (Ortaylı, 1983). Германия мен Осман империясы арасындағы саяси және экономикалық байланыстар тарихын зерттеген түркиялық тарихшылардың бірі Мұрат Өзйүксел болып табылады. М. Өзйүксел, екі мемлекет арасындағы саяси және экономикалық қатынастарға өзінің үлкен септігін тигізген Берлин-Бағдат теміржолының салыну тарихын зерттеді (Qzyuksel, 1988.).

Нәтижелері. Осман империясы мен Германия арасындағы саяси және экономикалық байланыстар герман канцлері Отто фон Бисмарктың кезінен басталып, ол кейіннен герман императоры II Вильгельм тұсында жалғасып дамыды. Бұл кезеңде Осман империясын басқарған сұлтан II Абдулхамит Германиямен саяси-экономикалық байланыстарды барынша дамытып, соның негізінде оның саяси және экономикалық қолдауына ие болды. Мұның салдарынан империялар арасында көптеген саяси және экономикалық

жобалар жүзеге асырылды. Солардың бірі XIX ғасырдың соңғы жылдарында қабылданып XX ғасырда аяқталған Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасы (Rohrbach, 1911: 85-90) болды.

Ең алдымен Осман империясында теміржол қатынастарының іске қосылу тарихына тоқталсақ, мемлекет Стамбул мен өзге аймақтар арасында байланыс жасауды жақсарту үшін, 1871 жылы Анадолы теміржол құрылысын бастау туралы шешім қабылдады. Бұл жобаның жоспарын атақты неміс инженері кейіннен Шығыс Анадолы теміржол компаниясының жетекшісі болған Вильгельм фон Прессел құрған болатын. Вильгельм фон Пресселдің мықты жоспарына сәйкес, жүйенің ұзындығы 2700 километрді құрады. Бұл жоба батыстан басталғанда Босфор, Измит арқылы өтіп, Ескишехир, Анкара, Сивас, Харпут, Диярбақыр, Мосул және Бағдат қалалары арқылы жүргізіліп, Парсы шығанағынан Басраға дейін жететін болды.

Бұл кезеңде Осман империясы саяси және экономикалық салада одақтас болып, экономикалық қуаты зор болған Германия экономикасы әлсіреп отырған Осман империясына ұдайы саяси және экономикалық көмек беріп отырды. Герман билігінің Осман империясына қатысты сыртқы саясаттағы мұндай жаңа кезең, 1890 жылдардың аяғында Германияның Таяу Шығыс саясатына байланысты одан сайын дамып, бұл кезде 1897 жылдан Стамбулда Германияның елшісі болған Барон Адольф фон Маршалл Биберштейн белсенді саяси қызмет атқарды. Ең маңызды жағдай, 1898 жылы кайзер II Вильгельмнің Таяу Шығысқа жасаған екінші сапары кезінде Бағдат теміржол идеясына қызығушылық танытты. Герман кайзері осы сапары барысында Осман империясының сұлтаны II Абдулхамитке Анадолы теміржолын Бағдатқа дейін жеткізуді ұсынды. Ол егер Бағдат теміржолы салынатын болса, соның негізінде Осман империясының Шығыс провинцияларында Германияның экономикалық ықпалы арта түседі деп үміттенді. Сұлтан II Абдулхамит кайзер II Вильгельмнің Берлин-Бағдат теміржол жобасын қолдады. Тіпті Бағдат теміржолының салынуын Германия өз мойнына алған кезде мұны қуанышпен қарсы алды. Онда герман кайзері Бағдат теміржолының концессиясын Дойче Банкке беретінін жариялады. Осылайша, Сиенс компаниясы енді мұндай ауқымды жобаны қаржыландырудан бас тартатын болды.

Осылайша, Берлиннен Стамбул арқылы Анадолының өзге қалаларын жалғаған теміржолды Бағдатқа дейін жеткізу туралы мәселе 1898 жылы герман кайзері II Вильгельмнің Осман империясына жасаған екінші сапары кезінде көтеріліп, ол өз шешімін тапты. 1898 жылы қазан айында герман императоры II Вильгельм Стамбулда II Абдулхамит сұлтанның ерекше қабылдауында болып, императорға үлкен құрмет көрсетілді. II Абдулхамит өзінің сыртқы саяси әріптесіне зор құрмет көрсетіп, саяси әңгіме барысында сол уақыттағы халықаралық саясаттағы бірқатар мәселелерге баса назар аударылды және империялар арасындағы саяси қатынастардың одан сайын жақсара түсетіндігі нақтыланды (Rathmann, 1962). Кайзер бұл сапарында Осман империясымен саяси, экономикалық және әскери салаларда одақтастық байланысты одан сайын дамытуды жоспарлады. II Вильгельм Осман империясына жасаған екінші сапарында Осман империясының Таяу Шығыстағы провинцияларын түгел дерлік аралап, бұл аймақтардың одақтастар үшін саяси және экономикалық маңыздылығы өте зор екендігіне көз жеткізді. Бұдан соң, герман басшылығы Таяу Шығыстың сарқылмас шикізатын Германияға ешбір кедергісіз әрі жылдам жеткізу ойластырды. Мұның нәтижесінде, Еуропа мен Осман империясының Анадолы провинциясын жалғаған теміржолды

Бағдатқа дейін ұзарту жоспары туындаған еді (Edward, 2010).

Ақыры, 1899 жылы мамырда Дойче Банк Анадолы теміржолын Батысқа Берлинге, Шығыста Бағдатқа қарай ұзарту, нақтырақ айтқанда Берлин-Бағдат теміржол құрылысы жобасын қаржыландыруға Осман империясының империялық банкімен біріге отырып келісімге қол қойды. Бұл факт екі банктің аталған теміржолдың салынуы мен оның қызметі барысында бірігіп жұмыс істейтінін көрсетіп берді. Ал бұл жағдай теміржолды салып, оны пайдалана бастаған соң екі мемлекеттің экономикалық байланысының одан сайын нығаятынын және жалпы теміржолдың екі мемлекет үшін де экономикалық маңызы зор болатынын көрсетті. Осылайша, Дойче Банк теміржолды салу мен оны эксплуатацияға беруде басты инвестор болды. Оның Анадолы теміржол компаниясының жылдық пайдадағы үлесі зор болды (S. McMurraу, 2001: 31) Германияның Стамбулдағы елшісі Маршалл фон Виберштейн герман империясының Сыртқы істер министрлігіне берген рапорттарында Бағдат теміржолы жобасының тек Дойче Банк емес сонымен қатар Осман империясының жергілікті кәсіпкерлері үшін де табысы зор болатынын көрсетіп, ол теміржолдың «екі мемлекеттің экономикалық байланыстарының күретамыры» - деп атады (Lothar, 1995: 76).

Герман экономикасының Осман империясымен қатынасындағы негізгі аспектілердің бірі болашағы бар бөрінен маңызды теміржол құрылысы болды. Бұл аспект Германияның теміржол құрылысы арқылы Анадолыда өзінің экономикалық ортасын түзе білді. Осман империясында немістерден бұрын да Ұлыбритания және Францияның салған теміржол желілері болған, бірақ бұл желілердің ешқайсысы герман банкінің потенциалымен салыстыруға келмеді, олар Анадолы теміржолын болашақта Бағдатқа дейін жүргізуді жоспарлаған болатын. Дойче Банктің бақылауымен Анадолы теміржол компаниялары жүргізген теміржол құрылысы және маңызды жобалар, немістердің болашақта империяда маңызды орынға шығуына жол ашты. Осыдан теміржол құрылысының стратегиялық маңызы бар екендігін және неміс капиталының Анадолыда дамуына негіз болатынын байқауға болады.

Берлин-Бағдат теміржолы жобасының жүзеге асырылуының Осман империясы үшін де, Германия үшін де саяси маңыздылығымен қатар экономикалық маңыздылығы өте зор болды. Осы орайда, бұрынғы Анадолы теміржолынан Бағдатқа дейін салынатын теміржолдың Осман империясы үшін басты экономикалық маңыздылықтарын атап өтсек:

1. Теміржолдың салынуы Осман империясында өнеркәсіптің дамуына жағдай жасады. Герман кәсіпкерлері Германиядағы өз кәсіпорындарын Осман империясына көшіріп әкеліп, онда жаңа және заманауи өндіріс орындарын ашты, соның негізінде (McMeekin 2010: 40). Осман империясынан шығатын дайын шикізат өз елінде өндіріле бастады. Бұл жергілікті халық үшін тиімді болды.

2. Теміржол байланысы екі мемлекет саудагерлерінің алыстағы сауда базарларына барып сауда жасауына кең мүмкіндік тудырды және жалпы халықаралық сауданы дамытуға өз үлесін қоса бастады. Бұл жағдай мемлекетте өндірілген өнімнің артығының шетелде саудалануына зор мүмкіндіктер берді. Екі мемлекеттің кәсіпкерлері мен шикізат өндірушілері теміржол қызметін пайдалана отырып, мемлекеттің де үкіметтің де қаржы-экономикалық ахуалының жоғары деңгейде болуына жағдай жасады.

3. Бұл теміржолдың Еуропаға қарай ұзаруы осман экономикасын біршама алға жылжитты. Теміржол арқылы Осман империясының тек Германиямен ғана емес, сонымен бірге Батыс Еуропаның өзге де елдерімен кең көлемде

сауда жасау мүмкіндіктері туындады.

4. Теміржолдың маңызды тустарының бірі Германиямен экономикалық байланыстарды одан сайын арттырылды. Берлин-Бағдат теміржолы арқылы Осман империясына Германияда өндірілген ауыл шаруашылығы мен тұрмысқа қажетті материалдардың Стамбулға жылдам уақыт ішінде жеткізуге үлкен мүмкіндіктер туындады. Бұл жағдай бағаның арзандауын қамтамасыз етті.

5. Теміржол арқылы Осман империясына Германиядан өндіріске қажет болған құралдар мен түрлі бұйымдар оңай жеткізіле бастады. Осман империясында салынатын өндіріс ошақтарын қажетті жабдықтармен тез қамтамасыз ету және қажетті мамандарды жылдам тарту мүмкіндіктері туындады (Jehuda L., 1976: 44).

Келесі кезекте, Берлин-Бағдат теміржолының Герман империясы үшін экономикалық маңыздылықтарына тоқталсақ:

1. Осман империясына немістердің санын арттыруға кіріскен император II Вильгельм өндіріс пен өнеркәсіп саласында Осман империясымен тығыз байланысып, империяның осы салаларын өзіне қаратуға тырысты. Герман императоры Осман империясының Шығыс провинцияларын аралап, аймақтың шикізат қорларының мол екенін көзімен көрген еді.

2. Күн сайын өркендеген герман өнеркәсібі үшін Осман империясы үлкен шикізат жеткізуші күш еді. Таяу Шығыста мұнай мен өндірісіне қажетті шикізат сарқылмас қоры бар екендігін түсінген Германия үшін Берлин-Бағдат теміржолының экономикалық маңыздылығы өте зор болды. Мұндағы мұнай мен басқа да шикізат көздері осы теміржол арқылы үздіксіз тасымалданып, ол Еуропадағы жас герман өнеркәсібін одан сайын дамытуға үлсе қосты.

3. Суландыру жұмыстары мен оның технологиясын жетік білген немістер Анадолы мен Осман империясының басқа да провинцияларында егіншілікті дамыту үшін суландыру жұмыстарының заманауи жаңа жобаларын орнату ісімен де шұғылданды. Мұндағы басты мақсат, осы теміржол арқылы Германияға қажетті болған ауылшаруашылығы өнімдерін тасымалдау болды. Германияға тасымалданған шикізат пен ауыл шашаруашылығының өнімдері осман экономикасына зор табыс әкелді.

4. Теміржолдың, Осман империясының Шығыс территорияларында өндіріс орындарын салуда және ол жаққа арнайы мамандар мен техникаларды аз уақыт ішінде жеткізуде маңыздылығы өте зор болды (Winterstetten, 1914: 18-20). Бұл кезде Осман империясының территориясы арқылы Шығысқа өту, Шығыс елдерімен экономиканы күшейту, Иранмен, Үндістанмен жақындасу Германияның басты сыртқы экономикалық жобаларының бірі саналды. Герман тарапы мұндай жобаларын жүзеге асыра білді.

5. Теміржол арқылы Германияда жұмыс істейтін кәсіпорындарға Осман империясынан және жалпы Шығыс елдерінен арзан жұмысшы күшін жылдам тасымалдау Германияның басты жоспарларының бірі еді. Теміржол арқылы Шығыстан барынша арзан болған жұмысшы күші тартылды. Османдық шығыстың халқы германдық кәсіпорындарда жұмыс істеуге дайын екенін көрсетті. Осылайша герман капитализмінің Шығысқа таралуындағы теміржолдың рөлі үстем болды.

Теміржол құрылысын жүргізу үдерісі Еуропаның қаржылық капиталының Осман империясына кіруіне жол ашты. XIX ғасырдың екінші жартысында басталған теміржол құрылысы «мемлекет және мемлекеттік келісімшарттар» арқылы жүргізілді. Теміржол және басқа да сол секілді инфрақұрылымдағы инвестициялар болашақта Еуропамен қаржылық байланысын түзуде және

империяға тікелей тартылатын алғашқы шетелдік қаржы инвестициялары да құрады (Wallerstein, Decdeli, Kasaba, 1987).

Теміржол құрылысы аймақтардың экономикалық тұрғыдан дамуына әртүрлі ықпал еткені сөзсіз. Осман империясындағы теміржол саласы батыстық капиталдың өркендеуіне әсер етті. Осман империясы теміржол құрылысының басталуын экономикалық мақсаттан гөрі, батыспен әскери-саяси кедергілерді шешу жолы ретінде пайдаланды. Ал бұл жағдай Осман империясының әлі де болса мықты бюрократиялық орталыққа бағынышты екендігін, оның экономикасының қаншалықты дамығанына қарамастан әлемдік сауда айналымы жүйесінің қызметімен сәйкес келе бермейтінін аңғартады (Quataert, 1977: 142-143).

Тағы айта кетерлігі, теміржол өндірісі XIX ғасырда кез-келген мемлекеттің саяси және экономикалық тұрғыдан алға жылжуын көрсетті. Осман империясының экономикалық тарихын зерттеуші американдық ғалым Чарльз Исавидің айтуынша, бұл кезде Осман империясының экономикалық даму деңгейі төмен болған. Оның басты мысалдарын мемлекеттегі теміржол қызметінің аз екендігімен түсіндіреді. Мысалы, 1914 жылы империяда жалпы 1900000 шаршы километр территорияға 5991 километр теміржол салынса, оның ішінде Анадолы жеріне жалпы көлемі 740000 шаршы километр аумаққа тек 2918 километр ғана теміржол салынған еді. Үлкен көлемде салынған теміржол торабы соңғы екі он жылдықта құрылды. Бұл теміржолдың аз болуы империяның көптеген мемлекеттермен экономикалық қарым-қатынасқа бірден енбеуімен байланысты болуы мүмкін (Issawi, 1980: 188).

Анадолы теміржол жобасын Дойче Банк жүргізгенімен, олар Осман империясының заңдылығына сәйкес әрекет жасады. Теміржол салуға арналған барлық құрал-жабдықтар мен материалдардың барлығы Германиядан арнайы әкелінді, жұмыстың үлкен бөлігін де неміс компаниялары жүргізді. Осман империясындағы бұл теміржол құрылысы сауда-саттық саласында неміс нарқының дамуына оң әсер ететіні сөзсіз еді. Георг Сиененс рейхстагта өзінің келтірген хабарламасында неміс астанасына қатысты қолданылған жаңа әдіс-тәсілдердің нәтижесінде, Осман империясының индустрия саласында жоғары өркендеу деңгейі байқала бастағанын айтты (Lothar: 1995, 70).

Дойче Банк бірінші кезекте Бағдат теміржол компаниясының инвестициялық капитал сомасын қамтамасыз ету үшін мүдделі болды. Сонымен қатар, Дойче Банк Таяу Шығыстағы неміс экспортына үстемдік ету үшін күресті. Алайда, 1906 жылы Германияда Чарльз Хелфер кәсіпорында саяси ықпалын күшейтуді және одан әрі Анадолы теміржол компаниясының басшылығы арқылы Сыртқы істер министрлігінің отарлық бөліміне шығуды көздеді. Газет беттерінде әр түрлі хабарламалар пайда болды. Олардың кейбіреулері Дойче Банк Гельферихті пайдаланғысы келеді деп болжады. Гельферих қысқа уақыт ішінде өзін бір жағынан, герман дипломатиясы мен осман үкіметінің жергілікті өкілдерін байланыстырушы буын ретінде ерекше етті және екінші жағынан ол Берлинде Сыртқы істер басқармасымен байланыста болды. Оның Стамбулмен медиациялық байланыс жүргізуіндегі табысты рөлі үшін, ол 1908 жылы Дойче Банк Басқармасының меңгерушісі болып тағайындалды.

Бағдат теміржолының экономикалық артықшылықтарын Манфред Поль есепке ала отырып оның әсері, Осман империясы мемлекетінің күткені сияқты үлкен емес екенін мәлімдейді. Бұл олардың құны Еуропадағыдай артпай, тек индустрияның өсуіне ықпал етуді көздеді (Manfred, 1999: 123). Дегенмен, Еуропада «индустрияландыруды жедел арттыру» қарқынды өсуіне және

коммерциялық-салықтық төлемдердің өсуіне қарамастан, жергілікті Бағдат теміржол желісінің дамуына елеулі әсер етті. Олар осман экономикасының жалпы алғанда өсу қарқынына қарағанда өз даму деңгейіне сәйкес болды.

1903 жылы Бағдат теміржол келісімі негізінде «Deutsch-Levantische Baumwoll-Gesellschaft» (Неміс-Левант Мақта компаниясы) Анадолыда жаңа сала мақта өндірісінің өсуі бойынша герман өндірісінің рөлінің артуына зор ықпал етті. 1904 жылы жұмысын бастаған компанияның теміржол құрылысындағы алғашқы қадамдарының бірі болды. Сондай-ақ, неміс рейхінің бұл жоспарлы қадамы Анадолыда өзіндік ұлттық нарықты дамыту үшін жасалған болатын (Quataert, 1973).

Жалпы ортақ көзқарастарға тоқталсақ, Германияның Бағдат теміржол құрылысын жүргізуі Осман империясы арасындағы позициясын нығайтты. Бағдат теміржолын салу барысында немістердің жеке кәсіпкерлері мен неміс компаниялары қоңыржай ауыл шаруашылығы, көлік, тау-кен, телекоммуникация және т.б. көптеген басқа да жаңа жобаларды дайындады. Әлеуеті жоғары жобалардың қатарында ауқымды емес кішігірім жобалар да болды. Стамбулдан Анадолы жағына еш кедергісіз жету үшін жалғыз жол қаланың екі арасындағы теміржол арқылы байланыс жүргізу еді. 1900 жылы «Ориент-Экспресс» компаниясы осы мақсатта Бағдатқа теміржол көпірін салуды жалғастыра алатындай жоспарланған болатын. Сұлтан II Абдулхамит Еуропа мен Азияны байланыстыру үшін бұғазды игеріп, теміржол желісін жүргізуді алға қойды. Бұл үлкен «Абдулхамит көпірі» Босфор бұғазының Румели – Хисар, Хисар – Анадолы арасында алты жүз метрді құрайтын нүктесінде салынады деп жоспарланған болатын. Алайда, Абдулхамит көпірі салынбады (Manfred, 1999: 131-133).

Осман империясы билігінің экономикалық көзқарасы тұрғысынан, Бағдат теміржолы желісінің үлкен жобасы халық аз қоныстанған Анадолының экономикалық дамуына ықпал ететін болады. Жалпы айтқанда, теміржол ауыл шаруашылығы жүйесінің іргетасын тиімді қалады және жиі индустрияландыруға бастапқы серпін берді. Сонымен қатар, сұлтан Абдулхамит теміржол желісін Анадолы түбегіне жүретін әскерлердің қимылына оңай болуын көздеді және Стамбул үкіметі империяның шалғай экономикалық аймақтарын бақылауда ұстауға мүмкіндік берді.

Дойче Банктің Азия мен Оңтүстік Америкадағы жұмыстарынан басқа, Дойче Банк маңызды қабылдаған ең әсерлі әрі тәуекелді шетелдік бизнес жобасы Бағдат теміржол құрылысына қатысуы болды. Бұл жобаның нәтижесінде, ғасырлар тоғысында Германияның Осман империясына экономикалық ықпалы артты. Оның Балқанда, Таяу Шығыста содан кейін экономикалық мүдделері артты. Сонымен қатар, әлем елдері арасында саяси және экономикалық беделі өсті. Бағдат теміржолының салынуы мен оның жұмыс істеуі Германияның экономикалық қуатының мықты екендігін көрсетіп берді және бұл жағдай герман империясының әлемдік мемлекетке айналуының басты факторы болды (Gustav, 1950: 24-26). Жобаның басты ерекшелігі теміржолды салуды тек неміс банктері қаржыландырып, ол Осман империясы мен Германияның тарихында халықтың назар аударған бірден-бір факторы болып табылады. Берлин-Бағдат теміржол жобасы Еуропаның ұлы державалары – Франция, Ұлыбритания және Ресейдің саяси және қаржы-экономикалық назарын аудармай қоймады. Себебі, бұл империялар Осман империясына елеулі түрде қызығушылық танытып жатқан (Miller, 1916) болатын.

Бағдат теміржолының салынуы аймақтарда халық санының артуына ықпал

етті. Бағдат қаласы мен оның айналасындағы аудандардың демографиялық жағдайы өзгерді. Өңірде жаңа инфрақұрылым пайда болды. Жүздеген қызмет орындары мен елді мекендер ашылды. Османдық шығыс қайта тірілгендей болып, ол ерекше экономикалық мәнге ие болды. Осман империясының Шығыс провинциялары империяның Батыс аймақтарымен байланысып, Шығыстың қоғамдық-әлеуметтік дамуына жаңа серпін берілді. Осман империясы өзінің Шығыстағы әлсіреп бара жатқан саяси позицияларын қайта тіктеп алуға кең мүмкіншіліктер туындады. Ғасырлар бойына Ислам діні мен шығыстық мәдениеттің орталықтарының бірі болған Бағдат қаласының саяси және экономикалық рөлі күшейтілді (Andre, 1911).

Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасын жүзеге асыру барысында Осман империясына көшіп келушілердің саны күн санап артты. Германия мен Еуропаның өзге де елдерінен Осман империясына көптеген ұлт өкілдері ағылды. Олардың ішінде немістердің саны басым болды. Осман үкіметі империяның еуропалық үлгіде дамуын қолдап, еуропалықтардың үдере көшіп келуіне қарсылық білдірмеді. Олар әр түрлі саланы игеріп, империяда бұрын-соңды болмаған жаңалықтарды алып келді. Теміржол тек қана жолаушы тасымалы мен саяси және экономикалық мүдделер үшін қызмет етіп қана қоймай Еуропадан Осман империясына ғылым мен әдебиеттің, өнер мен мәдениеттің, техника мен соңғы технология үлгілерінің көптеп келуіне қызмет етті.

Қорытынды. Берлин-Бағдат теміржолы Осман империясы мен Германия арасындағы ең ірі саяси және экономикалық жоба болып, оның құрылысы XIX ғасырдың аяқ шенінде басталып, XX ғасырдың басында аяқталды. Екі мемлекеттің арасында салыстырып қарағанда, бұл жолдың Германия үшін экономикалық маңыздылығы өте зор болды. Себебі, XIX ғасырдың соңғы жылдары мен XX ғасырдың басында Германия бұл жол арқылы Осман империясының Шығыс провинцияларынан өзіне қажетті шикізат көздерін мейлінше тасымалдады. Оларды өндіріп, сол арқылы өз экономикасын одан сайын байытты. Германияның XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында экономикалық даму жағынан әлемде АҚШ-тан кейінгі екінші орынды, ал Еуропада бірінші орынды иеленуінде Берлин-Бағдат теміржолының маңыздылығы өте зор болды. Берлин-Бағдат теміржолының Осман империясына тигізген экономикалық көмегінің ең маңызды тұстарын көрсетсек, бұл жол арқылы империяға Германиядан өндіріс орындары көшіп келді. Бұл жол Осман империясының тарихында өндіріс саласын дамытуға ерекше серпін берді. Берлин-Бағдат теміржолы арқылы Осман империясына Германиядан өндіріске қажетті құрал-жабдықтар тасымалданып, нәтижеде осман провинцияларында зауыттар мен фабрикалардың салынуына жағдай жасады. Бір ерекшелігі, империяда мұндай экономикалық процестер теміржол арқылы өте тез және жылдам жүргізілді.

Берлин-Бағдат теміржолының Осман империясы үшін экономикалық маңыздылығымен қатар, саяси, әскери және әлеуметтік салада маңыздылығы өте зор болды. Теміржол арқылы Шығысқа әскери қару-жарақ түрлері де әкелінді. Бұл жағдай, Иран, Ирак, Сирия территорияларынан келетін барлық қауіптің алдын-алу үшін жасалды. XX ғасырдың басында «Ғасыр жобасы» аталған Берлин-Бағдат теміржолы Бірінші дүниежүзілік соғыста аймақта осман-герман бірлескен әскери одағы үшін ерекше қызмет етті. Осман империясы да бұл теміржолдың көмегімен өз экономикасын реттеді, империяда ішкі-сыртқы саудадан бөлек өндіріс пен фабрикалар жұмыс істеп, елге табыс әкелді. Мұның барлығы құлап бара жатқан осман экономикасын

кайта тірілтуге өзіндік үлес қосты.

References:

- Andre C. (1911). *The Baghdad Railway*. London: Central Asian Society.
- Antoine H. (1988). *Les Provinces arabes de L'Empire Ottoman aux AMAE de France 1793-1918*. – Beyrouth: Les Editions Universitaires du Liban.
- Bekir Sitki. (1935). *Das Bagdad-Bahn-Problem 1890-1903*. Freiburg.
- British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, *The Ottoman Empire*. General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt. – Maryland: University Publications of America. 1984. T. 36.
- Ch. Issawi. (1980). *The Economic History of Turkey 1800-1914*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jonthan S. McMurray. (2001). *Distant Ties: Germany, the Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway* (Westport, Conn.: Praeger).
- Donald Quataert. (1973). *Ottoman Reform And Agriculture In Anatolia 1876-1908*. University of California, Los Angeles.
- Donald Quataert. (1977). “Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908,” *Business History Review* 51. no. 2.
- Edward Mead Earle. (2010). *Turkey, the great powers, and the Bagdad Railway: a study in imperialism*. – Charleston: Nabu Press.
- Grothe Hugo. (1913). *Die asiatische Turkey und die deutschen Interessen. Gedanken zur inneren Umgestaltung des osmanischen Reiches und zu den Zielen der deutschen Kulturpolitik*. Halle an der Saale.
- Gall Lothar. (1995). “The Deutsche Bank from its Founding to the Great War 1870-1914.” *The Deutsche Bank 1870-1995*. si al., eds. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Hartmann, Martin. (1909). *Der Islam. Geschichte - Glaube - Recht*. Ein Handbuch. Leipzig: Rudolf Haupt.
- İlber Ortaylı. (1983). *Osmanlı imparatorluğunda alman nüfuzu*. İstanbul.
- Kornumpf H.J. (1983). *Die territorialverwaltung im Qstlichen teil der Eurordischen Turkey vom Berliner Kongress (1878) bis zum den Balkankriegen (1912/13) nach amtlichen Osmanischen verüffentlichungen*. Munchen: R. Trofenik.
- Lindenberg Paul: *Auf deutschen Pfaden im Orient. Reisebilder*. Berlin: Dummler, 1902. 320 s.
- Lothar Rathmann, (1962). *Berlin-Bagdad: die imperialistische Nahostpolitik des kaiserlichen Deutschlands*. Dietz.
- Max Kunke. (1918). *Die Kapitulationen der in Turkey deren Aufhebung und die neuen deutsch-türkischen Rechtsverträge*. Munchen, Berlin, Leipzig.
- Miller K. (1916). *Die Bedeutung der Bagdadbahn*, Hamburg: Boysen.
- Paul Rohrbach. (1911). *Die Bagdadbahn*. Berlin.
- Pohl, Manfred. (1999). *Von Stambulnach Bagdad: Die Geschichte einer berühmten Eisenbahn, (Sonderausgabefür die Historische Gesellschaft der Deutschen Bank)*, Munchen; Zurich: Piper Verlag.
- Qzyuksel Murat. (1988). *Osmanlı-alman ilişkilerinde Anadolu-Bagdat demiryolları*. İstanbul. 306 s.
- Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman. Recueillis et Publies par Gabriel Effendi Noradounghian. Liechtenstein: Kraus, 1978. T. 4.
- Sean McMeekin. (2010). *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918*. Penguin UK.
- Stolper Gustav. (1950) *Deutsche Wirtschaft 1870-1940*, Stuttgart.

Wallach Jehuda L. (1976). Anatomie Einer Militärhilfe, Dusseldorf

Winterstetten Karl Von. (1914). Berlin-Bagdad; neue Ziele mitteleuropäischer Politik, Von A. von Winterstetten. Munchen J.F. Lehmann.

Wallerstein, I., Decdeli, H., and Kasaba, R. (1987). 'The incorporation of the Ottoman Empire into the world economy. Cambridge: Cambridge University Press

Grothe Hugo. (1913). Die asiatische Turkey und die deutschen Interessen. Gedanken zur inneren Umgestaltung des osmanischen Reiches und zu den Zielen der deutschen Kulturpolitik. Halle an der Saale.

**САЯСИ ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL HISTORY**

IRSTI 03.29

L.N. Nursultanova¹, D.R. Aitmagambetov²

¹Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan. E-mail:2012nura@bk.ru

²Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan. E-mail:dumanad@mail.ru

**KAZAKHSTAN AND EGYPT RELATIONS ON THE
CONTEMPORARY STAGE**

Diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and the Arab Republic of Egypt were established on March 6, 1992. The most important event in the history of Kazakh-Egyptian relations was the first official visit of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev in February 1993 to Egypt, which determined the nature of interaction between the two countries across the entire spectrum of bilateral cooperation.

Egyptian side also supported Kazakhstan's initiative to declare "August 29"—as an International Day of Peace, free of nuclear weapons, as well as the idea for the convening of the CICA, the Congress of World Leaders and Traditional Religions. Active participation in the Congress of world leaders and traditional religions in Astana of Sheikh Al-Azhar, Grand Imam and Egyptian Minister of Awqaf in 2003, 2006 and 2009 and of the Supreme Mufti, who represented Sheikh of Al-Azhar in 2015 had been contributed in many ways to the success of this forum and strengthening its credibility as an operating platform for dialogue on interfaith issues.

There is close cooperation in trade and economic sphere. There was conducted five sessions of the Kazakh-Egyptian intergovernmental commission on trade-economic, cultural-humanitarian and scientific-technical cooperation. Also the relations in the education, science and humanitarian sphere are strengthening.

The relevance of this article is determined by need to study the main aspects of relations between Kazakhstan and Egypt in new geopolitical and geo-economic conditions. Independent foreign policy of Kazakhstan predetermines the development of actual problems of national history, analysis and redefining of processes in the field of historical knowledge. Issues of Kazakhstan's entry into the international community and major foreign policy priorities can be also included. Kazakhstan-Egyptian relations are the main aspects of the Middle East policy of RK.

Key words: Kazakhstan, Egypt, politics, diplomacy, economy, trade, humanitarian sphere

Нұрсұлтанова Л.Н.¹, Айтмағамбетов Д.Р.²

¹ тарих ғылымдарының докторы, қауымдыстырылған профессоры
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан. E-mail: 2012nura@bk.ru

² тарих ғылымдарының кандидаты, доцент міндетін атқарушы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан. E-mail: dumanad@mail.ru

ҚАЗІРГІ КЕЗЕНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ МЫСЫР ҚАТЫНАСТАРЫ

Қазақстан Республикасы мен Мысыр Араб Республикасы арасындағы дипломатиялық қатынастар 1992 жылғы 6 наурызда құрылды. Қазақстан-Мысыр қатынастары тарихындағы ең маңызды оқиға 1993 жылғы ақпандағы Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Мысырға алғашқы ресми сапары болды, кездесу барысында екі ел арасындағы екі жақты ынтымақтастықтың барлық спектрі бойынша өзара әрекеттесу сипаты анықталды.

Сондай-ақ Мысыр 29 тамызды – ядролық қарудан азат Халықаралық бейбітшілік күні ретінде жариялау, АӨСШК-ті пен Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезін шақыру жөніндегі қазақстандық бастамаларға қолдау көрсетті. Астана қаласында 2003, 2006 және 2009 жылдары өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезінің жұмысына Бас имам Әл-Азһар Шейхінің, Мысыр Уақыфтар министрінің және 2015 жылы Әл-Азһар Шейхі атынан барған Мысыр мүфтиінің белсенді қатысуы конфессияаралық мәселелерді талқылау алаңына айналған аталған форумның табысты өтуіне және оның беделінің нығаюына айтарлықтай ықпалын тигізді.

Сауда-экономикалық салада тығыз ынтымақтастық орнатылған. Қазақстан-Мысыр үкіметаралық сауда-экономикалық, мәдени-гуманитарлық және ғылыми-техникалық ынтымақтастық комиссиясының бес отырысы өтті. Сонымен қатар білім, ғылым және мәдениет саласындағы қатынастар нығаюда.

Берілген мақаланың өзектілігі Қазақстан мен Египет арасындағы жаңа геосаяси және геоэкономикалық жағдайлардағы қатынастардың негізгі аспектілерін зерттеу қажеттілігімен анықталады. Қазақстанның тәуелсіз сыртқы саясаты ұлттық тарихтың өзекті мәселелерін дамытуды, тарихи білім саласындағы үрдістерді талдау мен қайта қарауды алдын ала белгілейді. Олардың ішіне Қазақстанның халықаралық қоғамдастыққа кіруі және сыртқы саясаттың басты басымдықтарын жатқызуға болады. Қазақстан-Египеттік қатынастар ҚР Таяу Шығыстық саясатының негізгі аспектілері болып саналады.

Кілт сөздер: Қазақстан, Египет, саясат, дипломатия, экономика, сауда, гуманитарлық сала.

Нурсултанова Л.Н.¹, Айтмагамбетов Д.Р.²

¹ доктор исторических наук., ассоциированный профессор,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан. E-mail: 2012nura@bk.ru

² кандидат исторических наук., и.о доцента,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан. E-mail: dumanad@mail.ru

ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА И ЕГИПТА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Дипломатические отношения между Республикой Казахстан и Арабской Республикой Египет установлены 6 марта 1992 года. Важнейшим событием в истории Казахстанско-египетских отношений явился первый официальный визит Президента РК Н. Назарбаева в феврале 1993 г. в АРЕ, определивший характер взаимодействия двух стран по всему спектру двустороннего сотрудничества.

Египет также поддержал казахстанские инициативы об объявлении 29 августа – Международным днем во имя мира, свободного от ядерного оружия, а также идею по созыву СВМДА, Съезда лидеров мировых и традиционных религий. Активное участие Шейха Аль-Азхара, Верховного имама и Министра вакуфов Египта в работе прошедших в 2003, 2006 и 2009 гг. и Верховного муфтия, представлявшего Шейха Аль-Азхара в 2015 г. в Астане Съездов лидеров мировых и традиционных религий во многом способствовало успеху данного форума и укреплению его авторитета в качестве действующей диалоговой площадки по межконфессиональным вопросам.

Налажено тесное сотрудничество в торгово-экономической сфере. Проведено пять заседаний Казахстанско-египетской межправительственной комиссии по торгово-экономическому, культурно-гуманитарному и научно-техническому сотрудничеству. Укрепляются гуманитарные контакты в области образования, науки и культуры.

Актуальность данной статьи определяется необходимостью изучения основных аспектов отношений между Казахстаном и Египтом в новых геополитических и геоэкономических условиях. Самостоятельная внешняя политика Казахстана предопределяет разработку актуальных проблем отечественной истории, анализа и переосмысления процессов в области исторических знаний. К их числу относятся и вопросы вхождения Казахстана в международное сообщество и основных внешнеполитических приоритетов. Казахстанско-Египетские связи относятся к основным аспектам ближневосточной политики РК.

Ключевые слова: Казахстан, Египет, политика, дипломатия, экономика, торговля, гуманитарная сфера.

Introduction. Cooperation between Republic of Kazakhstan and the Middle East has scientific and practical importance. The study of relations allows understand the specifics of multilateral relations in the political, economic and humanitarian sphere in the system of international relations. Hence, this topic has become subject of scientific attention of domestic and foreign researchers, whose works are used in this monograph. In this regard, there is a real opportunity to analyze formation and

development of multifaceted relations, emerging and developing on the basis of a complex process of interaction between global and regional relations, examples of interstate contacts, the participants of which can appear to be factors that seem to differ significantly from each other. Therein, the choice as one of such examples of interstate contacts between Kazakhstan and the countries of the East is relevant and revealing.

Methods. The article used a historical method, revealing the process of formation and development of relations between Kazakhstan and Egypt. Cooperation between the two countries has various aspects: political, economic and humanitarian spheres. In this regard, the evolution and transformation of contacts in the new geopolitical conditions is traced. The system method considers the relations between the two countries, the elements of which are in close relationship with each other, which allows studying phenomena in time.

Discussion. Derbisali A. “Islam is a religion of the world and creation” consists of three chapters. In the first chapter, “Islamic civilization and Kazakhstan”, author views Islam in two aspects: as a religion and as a civilization. An Islamic scholar tells in detail about the arrival of Islamic culture in the Kazakh land, under the influence of which Islamic cultural and spiritual centers (Otrar, Turkestan, Zhend, Taraz, Balasagun) were formed. In the second chapter “The Humanitarian Potential of Islam” it is told about the role and place of Islam in Kazakhstan, about experience of Kazakhstan in preserving interfaith and interethnic friendship and human values of Islam. The third chapter, “The peacekeeping mission of Islam” based on a series of interviews, shows that Islam is a humane, philanthropic, peaceful as well as tolerant religion (Derbisali A. 2010: 516).

Kusainova K.T. in the article “The significance of relations with Arab countries in the transformation of the religious situation of Kazakhstan” notes that Kazakhstan’s relations with the Muslim world are one of the key links in the process of implementing the country’s foreign policy. At the moment, Kazakhstan is fully and effectively operating in the framework of the most important unions of Islamic states, primarily in the Organization of the Islamic Conference, the Islamic Development Bank, the World Islamic League and a number of other organizations.

Over the years, at the expense of the Egyptian Cooperation Fund with the CIS countries, over a thousand Kazakhstani specialists in various fields have been trained in Cairo (Kusainova K.T. 2011: <https://articlekz.com/article/4976>).

In the dissertation, Moldahmet B. “Organization of Islamic Cooperation and Kazakhstan: state and prospects of cooperation (political analysis) examines the problem of the relationship between the Republic of Kazakhstan and the OIC. Among the issues were studied conceptual approaches to the study of medical cooperation within regional organizations, a retrospective analysis of the evolution of the OIC as an institution of regional cooperation, international legal support of interstate cooperation of the Republic of Kazakhstan with member countries.

Foreign policy benchmarks of Kazakhstan correlate with the statutory goals of the OIC. In particular, Kazakhstan being a multi-ethnic and multi-religious state, fully supports the global process aimed at developing a dialogue between civilizations and religions, which is indicated as the Purpose of the organization in the 2nd article of the OIC Charter. The active participation of our country in the activities of the OIC, along with other large regional and global organizations, is becoming increasingly important at the present stage.

Dynamical activities of Kazakhstan in the framework of the OIC for 1995-2011 allowed to identify the features of interstate cooperation of the Republic in the Organization of Islamic Cooperation (Moldahmet B. 2013: 121).

Pastukhov E. in his work “The Middle East: Judgment Day” considers the complex Kurdish issue, the strategy of the US struggle with the Islamic state. In the Middle East, there are rapid changes and complex struggle for influence in the region. In terms of their potential, changes in the region are so profound and large-scale that it is difficult to predict how all this can end. For Kazakhstan, an important point is that the Middle East has begun to move, it is transformed and countries of Central Asia need learn to live in new geopolitical realities (Pastukhov E. 2014: 47-69).

Monograph Wilkovski D.N. “Arab-Islamic organizations in modern Kazakhstan: external influence on Islamic revival” is devoted to the activities of foreign Islamic foundations in our Republic, their controversial influence on Islamic renewal and overall religious and social situation in Kazakhstan are considered. The author in his study notes that in the 90s Arab diplomats and political scientists tried to identify areas that should be considered as well developed. It was emphasized that Kazakhstan should be considered as a “bridge” between Russia and the East, as a key country in Central Asia (Wilkovski D.N. 2014: 192).

Shukurov A. explores the phenomenon of the Islamic State in the article “Fight with the Shadow”, noting that the spread of extremist ideas has become one of the important factors that the authorities and society of the countries of the Middle East and West cannot ignore. The real or hypothetical threat from the Islamic state began to affect geopolitics not only in the Middle East, but also in neighboring regions, particularly in Central Asia (Shukurov A. 2015: 46-57).

A number of Russian scientists in their works cover events in the countries of North Africa, known as the “Arab Spring”. For example, events in Egypt that define the “atmosphere” in the Arab world. At the same time, the role of external and internal factors in revolutionary events is analyzed. The “Arab Spring”, which covered a vast Middle Eastern area, gave rise hopes for a democratic transit of the Middle East by building on the site of authoritarian and dictatorial regimes (in Tunisia, Egypt, Libya) liberal democratic systems in place. The fact that the spread of instability from the Middle East makes it “the most dangerous region of the world” gives reason to talk about formation of a dangerous “Afrasian zone of instability”, including Central Asia (along with Afghanistan and Pakistan), the Middle East, North Africa, Sahel and the Pacific geographical ranges.

In the article, Isaev L., Korotayev A. and Mardasov A. outlined the problematic issues of rivalry between Egypt and the Arab countries. The Egyptian counterrevolution exposed the rivalry between Doha and Riyadh in the struggle for influence in the region. The reconstruction of the political system, begun in Egypt in 2011, is more clearly revealing the way out of Egyptian society in some respects to the zero mark, which actually shocks began. In May 2014, presidential elections were held in which Marshal al-Sisi had almost no competitors. It also analyzes political forces in society, intra-elite conflict and the state of the economy (Isaev L., Korotayev A. and Mardasov A. 2018: 20-28).

Baranovsky B. and Naumkin B. in the article “The Middle East in a Changing Global Context: Key Trends in the Centenary Development” analyzes the development of the region over a hundred years. Transformations in the Middle East are seen over a time span of the “long XX century” from the end of the First World War to the “Arab Awakening” in the current decade. State-building (six types are distinguished) and the formation of political systems took place through the “assimilation” of forms attracted from outside, but with a powerful (sometimes prevailing) influence of regional specifics. In discussions on the national question, four main approaches emerged - pan-Arab, sub-regional, and country-wide and

aimed at converting the idea of the ummah (the religious Islamic community) into the idea of a nation. However, nation-building is clearly incomplete (Baranovsky B., Naumkin B. 2018: 5-19).

A collective monograph by Akimov A.V. and other authors “Eastern Countries by 2050: Population, Energy, Food, Investment Climate” is devoted to assessing the development prospects of Asian countries in several of the most vulnerable areas at present. In the work is analyzed needs, resource and production base to identify potential imbalances in development. These trends are viewed in the context of world development, the place of the East in the global economy. The features of the investment climate are being studied as an important factor shaping development prospects. On the basis of industry forecasts, scenarios that summarize trends are proposed. The prospects of the largest regions of the East: East Asia, Southeast Asia, South Asia, the Middle East and North Africa are outlined. For these large regions, industry forecasts are also provided with varying degrees of detail by country. The work has a search and methodological nature, combining various predictions into a holistic study. At the same time, it is supplemented with an analysis of the investment climate to identify the elements of control for the analyzed economic processes (Akimov A.V. 2018: 288).

In the monograph “The Arab Spring phenomenon” 2011 - 2016: reasons, development, prospects Tunisia, Egypt, Libya, Syria, Algeria “are considered the events in these countries, which entailed significant socio-political changes and in many ways influenced the global situation in the world. For the study selected countries in which the most clearly manifested various versions of the “Arab spring”. The focus is on analyzing the socio-economic, political and religious situation in each of them, influence of internal and external factors in order to give an objective picture of the events taking place, based on documentary sources, as well as personal impressions of staying in these states (Dolgov B.V. 2017: 200).

Strelcov D.V. and other authors in the collective monograph “The Army in the Modern East” explores a wide range of problems related to the role and place of the armed forces in the socio-political development of the countries of the East. The monograph covers questions about the legal status of the army, its specificity as a political institution, the participation of the army in the economic processes of African-Asian countries, the relationship between the army and society and the importance of the army in the context of regional and global international processes. A special place in the book is the question of military reform and the promising directions of development of the armed forces in the countries of the East (Strelcov D.V. and others 2018: 384).

Among the Arab experts studying the problematic issues of bilateral relations are Abdulaziz, Mustafa Alava Sayfa, Mohammed Abdo Yamani, Fawzi Mahammad Taila, Ahmad Fuad Pasha, Al-Habani and others.

Main part. During 1992, official delegations from Kuwait, Libya, Syria, Israel, Morocco, Bahrain, Egypt, Tunisia, the Commission on the opening of the Embassy of Saudi Arabia in Almaty, the delegation of the Ministry of Foreign Affairs of Egypt visited Kazakhstan. The government delegation of the Republic of Kazakhstan headed by Tereshchenko visited Israel, the Sultanate of Oman. In the same period, diplomatic relations were established with 10 countries of the Middle East and with 6 countries of Africa.

During the second half of 1993, the Republic was visited by a number of official delegations from the region the Hashemite Kingdom of Jordan, the State of Israel, the Sultanate of Oman, and Egypt.

The legal framework of the Kazakh-Egyptian relations is aimed at mutual

cooperation in various sectors of the economy and the humanitarian sphere.

Among the documents, we note:

- Agreement on the basis of relations and cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Arab Republic of Egypt dated February 14, 1993;

- Memorandum of Understanding between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of Egypt in the field of cultural cooperation dated November 7, 2006;

- Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of Egypt on cooperation in the restoration of the Sultan Az-Zaher Beibars mosque of October 28, 2007

- Treaty on the basis of relations between the Republic of Kazakhstan and Egypt;

- Trade Agreement;

- Agreement on economic, scientific and technical cooperation;

- Agreement on the promotion and mutual protection of investments;

- Agreement on information cooperation;

- Protocol on consultations between the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan and the Ministry of Foreign Affairs of Egypt;

- Protocol on cooperation between the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan and the Ministry of Religious Affairs and Awakfi of Egypt.

The Arab Republic of Egypt is a friendly country to Kazakhstan. The official state visit of the delegation of the Republic of Kazakhstan headed by President N. Nazarbayev to Egypt took place on February 13-16, 1993.

During negotiations with Prime Minister Sidki A. was reached an agreement on opening a branch of the leading banks of Egypt in Almaty or creating a joint Kazakh-Egyptian Bank, training military personnel of the Republic of Kazakhstan, building an Egyptian cultural and spiritual center in Almaty.

The first meeting of the joint intergovernmental commission on economic, scientific, technical and cultural cooperation was held on May 24-29, 1995 in Cairo. Following the talks, a joint Protocol was signed, which included issues of enhancing cooperation in the field of transport, postal services, trade.

The Agreement on Cooperation in the Field of Tourism and the Agreement on Youth and Sport were also adopted. On June 13-20, the same year, the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan Karibzhanova Zh.S made an official visit, as a result of which an Agreement was signed on additional cooperation in agriculture and processing of agricultural products (AP RK 1994: 45).

Kazakhstan and Egypt had multilateral contacts in various fields for many years. Bahgat Group was the largest privately owned home appliance manufacturer in Egypt under a license from such world leaders as Grundig, Toshiba, Philips, LG. The equipment is produced both under the brand name of these manufacturers, and under its own name "Goldi". The company was engaged in the production and assembly of televisions, video and audio equipment, refrigerators and gas stoves, air conditioners, medical (diagnostic) equipment. Moreover, the company owned workshops for the manufacture of furniture, plastics for the manufacture of TV cases and other products, a marble factory and a number of other industries.

The company was founded in 1985 by Ahmed Bahgat. Initially, the company's main activity was the assembly of televisions and microwave ovens under license from Gold Star ("LG"). In 2000, the company owned 45-50% of the Egyptian TV production market. The total TV production was 500 thousand units per year. Part of the production of "Bahgat Group" exported abroad, including the European market.

In 1995, the company carried out a project to create a small town called

“Dreamland” with full infrastructure, including the construction of residential buildings, schools, hospitals, recreation areas, a center for the provision of various types of services, etc. The total occupied area was more than 9 thousand km²

During the conversation of the Ambassador of the Republic of Kazakhstan in the Arab Republic of Egypt Musinov A with the president and founder of the company Bahgat A and during a visit to the factories, they discussed possible options for cooperation with Kazakhstan.

Bahgat A. was informed that in connection with the collapse of the USSR, a number of military-industrial complex enterprises were converted. At that time, due to the lack of working capital, these enterprises could not fully utilize their production facilities and the available infrastructure.

Based on this, A. Bakhgatu was offered to study the possibility of creating a joint venture on the basis of these enterprises in order to produce various types of household appliances, components for the needs of production in Egypt and other products. It was noted that due to its geographical location, Kazakhstan is located at the crossroads of trade routes between the West and the East, and if it enters the Kazakhstan market, Bakhgat Group will be able to supply its products to other countries in the region. A. Bakhgat showed considerable interest in this proposal. He said that even when the USSR was, the company purchased various equipment at the Shymkent Forge-Press Plant, in particular, punching presses and shears for cutting sheet metal. However, after that, contacts with the Kazakh plant ceased. A. Bakhgat noted that after the collapse of the Union, information about the economic development of Central Asia did not reach Egyptian businessmen. In this regard, he requested to provide more detailed information about the economic climate in Kazakhstan, in particular, at customs and tax rates, as well as possible areas of application of its capital.

In addition, A. Bahgat expressed interest in acquiring machine tools and equipment to expand its own production, as well as participation in agricultural projects, in particular for the production of grain.

For more detailed acquaintance, the Ambassador invited A. Bahgat to visit Kazakhstan, where he will have the opportunity to meet with representatives of interested departments and business circles, as well as explore possible ways of cooperation on the spot. He was also informed about the holding of the conference “Investment Opportunities of Kazakhstan” in Egypt with the participation of Kazakhstani officials and businessmen who can provide all the necessary information (AP RK 1996: 35-36).

The continuation of the Kazakh-Egyptian dialogue took place during the visit to Kazakhstan of the Minister of Religious Affairs and Awakafs (Religious Property) of the Arab Republic of Egypt, Makhgub, who arrived to establish inter-religious relations and direct contacts with religious ministers. During the meeting, they discussed the issue of building in Almaty the Islama Cultural Center, which included a university, a mosque and other related facilities. M. Makhgub noted that all the work will be carried out by the Egyptian side and will be a gift from the Government of Egypt to the people of Kazakhstan.

The Arab Republic of Egypt participated in assistance programs prepared by the World Bank for a number of republics of the former USSR, including Kazakhstan. It was expressed in the direction of Egyptian specialists in various industries. Egypt annually sent at least 10 specialists at the expense of the Egyptian Fund for Technical Cooperation with the Republics of the CIS.

The official visits of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to Egypt in March 2007 and May 2008, as well as the official visits of Presidents

of the Arab Republic Al-Sisi in February 2016 in Kazakhstan gave a powerful impetus to the further strengthening and development of cooperation between the two countries in all spheres.

On March 25-26, 2000, a scientific conference “On Egypt’s Relations with the CIS Countries” was held at Cairo University, organized by the Technical Cooperation Foundation with the CIS countries at the Foreign Ministry of Egypt and the Egyptian Center for Research.

The conference was opened by Egyptian Deputy Foreign Minister for European Affairs Mahdi Fathalla, who conveyed the best wishes of Minister A. Musa in the successful work of this conference. M. Fathalla noted that the Foreign Ministry of Egypt in the face of the Egyptian Foundation of the CIS, considered the idea of holding this conference a good opportunity for Egyptian political scientists discussed issues relating to the multifaceted relations of Egypt with the CIS countries, which was a serious attempt to overcome the obstacles facing the development of trade and economic cultural and humanitarian cooperation between our countries.

M. Fathalla invited the conference participants to consider the issues of improving the legislation, mechanisms and structure necessary from the point of view of observing mutual interests, especially in the areas of mutual investment protection, guaranteeing, avoidance of double taxation and issues related to financing, lending, banking services and the creation of free zones. The speaker said that the role of the private sector, chambers of commerce, a union of businessmen and industrialists should be activated. He expressed confidence that the discussions of Egyptian political scientists will enrich bilateral ties with the CIS countries with ideas, experience and valuable recommendations, which will help to agree a common opinion, giving a clear idea of what we have to do to improve our general well-being (AP RK 2000:36).

In 2010-2011 in a number of Arab countries, mass demonstrations began, aimed at changing the political regimes in those states. The factors that determine the nature of these presentations can be divided into internal and external. The aspect that is important for us is that for the countries of Central Asia, including Kazakhstan, it is necessary to solve problems of a socio-economic nature so that the orange revolutions are impossible in the states of the region (Central Asia and the Caspian region: risks, challenges, threats 2012: 224).

By the end of 2012, it could be stated that the “Arab Awakening” had already led to: the transformation of the political systems of a number of states; the emergence on the surface of the political life of new elites, especially the Islamists; transition of a number of states to the category of failed; increasing political participation and the spread of electoral democracy; the general degradation of the security environment and the growth of conflict, including interfaith and interfaith conflicts; reformatting the regional subsystem of international relations; major changes in the economy.

As a result, the situation in the region (in Egypt, Libya, Syria, Iraq) led to the transition of conflicts beyond individual states and the spread of instability on a regional and subregional scale.

As a result, both regional non-Arab and global actors became involved in the “Arab Awakening”, and the impact of events in the Arab East on the entire macro-region intensified. The policy of global actors towards the Middle East has become more dynamic, the overall balance of forces in the region has changed.

As a decisive action, new regimes resorted to the use of foreign assistance from regional and global players. She contributed to the retention of power by the winners of the “awakening”, but in a certain situation threatened to become counterproductive (Kalman M. 16.12.2012).

On November 24-27, 2014, the visit of the Minister of religion of the Arab Republic of Egypt M. Juma to Kazakhstan was held. During the visit, meetings were held with the Deputy Chairman of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan A. Bisembayev, the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan A. Mukhamediuly and the leadership of the Islamic Center “Nur-Mubarak”.

At the end of October 2014, the 10th World Islamic Economic Forum was held in Dubai. The President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev, speaking at the forum, noted that the countries of the Organization of Islamic Cooperation, which control 70% of the world’s energy resources. However, the Muslim world is facing problems, including population growth, the gradual depletion of natural resources, environmental degradation. In this regard, strong cooperation and the necessary initiatives are needed to overcome the challenges.

The President of Kazakhstan recalled that in our economy there are more than 15 promising projects worth \$ 2.5 billion, in which companies from Muslim countries take part. The Islamic Development Bank has invested more than 700 million dollars in the domestic economy (World Islamic Economic Forum 2014: 2).

Historical visit of the President of the Arab Republic of Egypt A.F. Al-Sisi in February 2016 in Astana and his meeting with President N. Nazarbayev became a new important stage in relations between two friendly nations. Less than a month later, on behalf of the President of Egypt, the Egyptian delegation arrived in Kazakhstan, headed by Minister for Housing, Municipal Economy and Urban Development M. Madbuli, the purpose of the visit was to get acquainted with the experience of transferring the Kazakh capital to Astana, which became the center of the Eurasian region in such a short time, and for the subsequent use of the new experience in the construction of a new modern administrative capital of Egypt (<https://kazpravda.kz/news/mir/opit-astani-ispolzuut-dlya-vozvedeniya-novoi-administrativnoi-stolitsi-egipta>).

In 2012 -2016 artists from the Astana City Philharmonic Society, folk groups “Akzhelen” and “Murager” from the Atyrau region, Almaty regional philharmonic named after Suyunbai, folk arts ensemble “Suyunbai sazy”, ethnic-folklore group “Beles” visited Egypt in order to participate in festivals of folk art and other events, including those organized by the Embassy (Turzhan N., 2018).

One of the most prestigious and oldest Islamic universities is Al Azhar. Founded in 988 by the Ismaili Fatimid dynasty, it was the center of Shiite education in the region. In the XII century, after the return of Egypt to the Sunni world, Al-Azhar becomes the most important center for the education and transmission of classical knowledge, the significance of which is difficult to overestimate.

At the moment, Al-Azhar is a giant religious and educational complex, which includes in addition to religious and secular institutions of higher education. Today, Al-Azhar has 77 branches of twenty-four main faculties, which are located in 16 provinces of Egypt. The total number of students, according to some data, perhaps exaggerated, is about half a million students, including foreign ones from 110 countries of the world. The university also has its offices, or “missions” in other countries at Islamic cultural centers. Al-Azhar missions abroad, as a rule, exist at the expense of charitable organizations (which not only sponsor these missions, but also send students for internships to Cairo).

It is worth noting that a branch of Al-Azhar University will soon appear in the Chechen Republic. This became known after the meeting in October 2016 of the Chechen delegation led by mufti Salahom-Khadzhi Mezhiyev with the Great Imam of Egypt, Sheikh Al Azhar Ahmad Al-Tayyib. Soon, Russian Muslims will be able

to study at the University of al-Azhar exchange. This was announced in November 2016 by the rector of Al-Azhar Ibrahim Al-Hudhud. Documents and agreements are being prepared, prescribing exactly how the exchange of students and teachers between Al-Azhar and the Russian Islamic University in Ufa will take place. The Rector said that the Egyptian university intends to develop cooperation with all Islamic educational institutions in Russia (Moscalec O.V. 2018: 80-91).

The Middle east countries in recent years have changed the overall situation in the field of education. They make a remarkable effort to reach as many people as possible for study.

Four periods of education in the Arab world for 1980-2014 can be distinguished:

- 1st stage 1980s - the stage of the most rapid expansion, this period really began in the 70s. Twentieth century and was closely associated with the oil boom;
- 2nd stage of the late 80s - 1990s - a period of slower growth due to a prolonged fall in oil prices, particularly slow rates were observed in 1995-2000, when world oil prices reached their bottom;
- 3rd stage - a new acceleration in the 2000s, due to a new wave of economic growth in Arab countries, due both to a new period of rising oil prices and successful economic reforms in a number of Arab states;
- 4th stage - a sharp slowdown in the rate of quantitative expansion, starting in 2011 due to a systemic crisis caused by the tragic events of the Arab Spring.

In general, analyzing the quantitative coverage of education in the world, the countries of the region can be divided into several groups: the rich and highly affluent are by the standards of the region the oil-producing countries of the Persian Gulf and Libya; but the prosperous countries of the Levant (with the exception of Syria); countries with medium coverage (Egypt, Iraq, Syria and the Maghreb countries) and the remaining countries (Mauritius and Yemen). When correlated with per capita GNI, the Levant countries demonstrate indicators in the region, forming a kind of backbone of wealthy countries. This phenomenon is largely due to the fact that the formation of modern systems began in this region earlier than in other Arab countries, in close connection with Christian missions that purposefully created educational institutions in the region with the status of the Holy Land.

Separately, it is worth mentioning Egypt, which from a middle peasant turns into a country of the first echelon of the Arab world according to the expected duration of training.

As a result of large-scale transformations carried out in Saudi Arabia in recent years, there has been a marked increase in the efficiency of the educational system in this state (Korotaev A.V., Yuriev S.E. 2018: 105-116).

The development of Kazakh-Egyptian relations in the field of education is governed by the Agreement on cooperation in the field of education, science and culture between the Governments of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Egypt, signed in June 1998. On September 5, 2000 123 Kazakh students studied at universities in Egypt. The Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan carried out continuous work aimed at improving the conditions of study and accommodation for Kazakhstan students, the scholarship of our students averaged 160 Egyptian pounds. Based on the years of experience accumulated by Egypt on the restoration of cultural and architectural monuments, the Embassy, in conjunction with the Supreme Council of Egypt on architectural and historical monuments, worked out the issue of the participation of specialists in the restoration of architectural monuments of Islamic culture in Kazakhstan.

In the future, countries of the Middle East will be especially significant for Kazakhstan due to their geo-strategic and geographical location, the presence of

large economic, resource and human potential. One of the main priorities in the foreign economic activity of the Republic of Kazakhstan is the openness of the economy. Cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Arab world has reached a new fruitful stage, there has been a breakthrough in the foreign economic arena of Kazakhstan in the Middle East direction. The creation of the GCC, the GCC, the League of Arab States, OPEC, OIC is a factor in strengthening the position of Middle Eastern countries in the new geopolitical and geo-economic conditions. Kazakhstan and the states of the Middle East formed a regulatory framework, signed documents in various fields, which were aimed at attracting Arab investment, creating joint ventures in industries, construction, transport, and the service sector. Arab capital takes part in the construction of modern buildings in Astana and other cities of Kazakhstan. Cooperation in science, education, medicine is developing.

Conclusion. Kazakhstan and the Middle East states have diverse experience in their assets: representation of companies and firms, joint projects, exhibitions of modern equipment, business presentations and Economy Days. Intergovernmental agreements were signed, constructive dialogue, political consultations, and visits at the highest political level were established.

The Kazakhstan industrialization program provides an opportunity for Arab businesses to participate in modernization in almost all sectors of the economy, expand their investments, and provide banking and other services.

In the modern conditions, the Middle East plays an active role in the system of international relations. Possessing serious energy resources, the region is a supplier of oil and gas to European countries and Southeast Asia.

References:

- Akimov A.V. i dr. Strany Vostoka k 2050 g.: naseleniye, energetika, prodovolstvie, investitsionnyi klimat. M.: IV RAN, 2017. – 288 s. (in Russian)
- APRK-Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.
- APRK.F. 75N. Op.1. D. 6348.L. 35-36.
- APRK.F. 75N. Op.1. D. 6349.L. 36.
- APRK.F. 75N. Op.1. D. 1253.L. 45.
- Baranovskii B., Naumkin V. Blizhnii Vostok v menyayushemsya globalnom kontekste:klyuchevye trendy stoletnego razvitiya // MEMO 2018. № 3.s. 5-19 (in Russian).
- Centralnaya Aziya I Kaspiiskii region: riski, vyzovy, ugrozy./Pod.obsh red.B.K.Sultanova Almaty: KISI, 2012.-224s. (in Russian)
- Derbisali A. Islam – religiya mira i sozdaniya. Almaty: Daik-Press, 2010. – 516s. (in Russian).
- Dolgov B.V. Fenomen “Arabskoi vesny” 2011 – 2016 gg.: prichiny, razvitie, perspektivy. Tunis, Egipet, Liviya, Siriya, Alzhir. M.: Lenand, 2017. – 200s. (in Russian).
- <https://kazpravda.kz/news/mir/opit-astani-ispolzuut-dlya-vozvedeniya-novoi-administrativnoi-stolitsi-egipta> (in Russian).
- Isaev L., Korotaev A., Mardasov A. Metamorfozy mezhsiriiskogo peregovornogo processa // Mirovaya ekonomika I mezhdunarodnye otnosheniya (MEMO). 2018. №3. S. 20-28. (in Russian).
- Kalman M. Useless, useless, useless: the Palestinian verdict on Tony Blair // The Independent. 16.12.2012.
- Korotaev A.V. Yuriev S.E. K voprosu o razvitiu obrazovatelnykh system arabskikh stran// Vostok (OPIENS) 2018. №1.S. 105-116. (in Russian).
- Kusainova K.T. Znachimost vzaimootnoshenii s arabskimi stranami v

transformacii religioznoi situacii Kazakhstana // Sbornik materialov konferencii “Fundamentalnye i innovacionnye problem vostokovednogo obrazovaniya i nauki”, 2011. <https://articlekz.com/article/4976> (in Russian).

Moldahmet B. Organizaciya islamskogo sotrudnichestva i Kazakhstan: sostoyanie i perspektivy sotrudnichestva (politicheskii analiz) Almaty KazNU im. Al-Farabi, 2013. 121 s. (in Russian).

Moscalec O.V. Al-Azhar i politicheskie process v Egipte v noveishei istorii// Vostok (OPIENS), 2018 №1. С. 80-91. (in Russian).

Pastuhov E. Blizhnii Vostok: sudnyi den // Centr Azii, 2014, №5 (93), S. 47-69. (in Russian).

Shukurov A. Boi s tenyu. // Centr Azii, 2015, № 1 (95), S. 46-57. (in Russian)

Strelcov D.V. and other authors Armii na sovremennom Vostoke. / M.: Aspekt Press, 2018. 384s. (in Russian).

Turzhan N. V stolice Iordanii poyavitsya ulitsa “Astana”, 2018 https://bnews.kz/ru/special/astana_ubilei/viewv_stolitse_iordanii_poyavitsya_ulitsa_astana(in Russian).

Vilkovski D.N. Arabo-islamskie organizacii v sovremennom Kazakhstane: vneshnee vliyanie na islamskoe vozrozhdenie. Monografiya. Astana-Almaty IMEP pri Fonde Pervogo Prezidenta, 2014. 192 s. (in Russian).

Vsemirnyi Islamskii Ekonomicheskii Forum // Finansy Kazakhstana, 2014, №11 (47), S.2. (in Russian).

Литература:

Акимов А.В. и др. Страны Востока к 2050 г.: население, энергетика, продовольствие, инвестиционный климат. М.: ИВ РАН, 2017. - 288 с.

АПРК - Архив Президента Республики Казахстан.

АПРК. Ф.75Н. Оп.1. Д. 6348. Л. 35-36.

АПРК. Ф.75Н. Оп.1. Д. 6349. Л. 36.

АПРК. Ф.75Н. Оп.1. Д. 1253. Л. 45.

Барановский Б., Наумкин В. Ближний Восток в меняющемся глобальном контексте: ключевые тренды столетнего развития// МЭМО. 2018. № 3.С.5-19

Вильковски Д.Н. Арабо-исламские организации в современном Казахстане: внешнее влияние на исламское возрождение. Монография. Астана-Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2014. 192 с.

Всемирный Исламский Экономический Форум // Финансы Казахстана, 2014, №11 (47), С.2.

Дербисали А. Ислам – религия мира и создания. Алматы: Дайк-Пресс, 2010. 516 с.

Долгов Б.В. Феномен «Арабской весны» 2011-2016 гг.: причины, развитие, перспективы. Тунис, Египет, Ливия, Сирия, Алжир. М.: Ленанд, 2017. 200 с.

Исаев Л., Коротаев А., Мардасов А. Метаморфозы межсирийского переговорного процесса // Мировая экономика и международные отношения (МЭМО). 2018. №3. С. 20-28.

Коротаев А.В. Юрьев С.Е. К вопросу о развитии образовательных систем арабских стран // Восток (OPIENS), 2018.№1. С. 105-116.

Кусаинова К.Т. Значимость взаимоотношений с арабскими странами в трансформации религиозной ситуации Казахстана // Сборник материалов конференции «Фундаментальные и инновационные проблемы востоковедного образования и науки», 2011. <https://articlekz.com/article/4976>.

Молдахмет Б. Организация исламского сотрудничества и Казахстан: состояние и перспективы сотрудничества (политический анализ) Алматы

КазНУ им. Аль-Фараби, 2013. 121 с.

Москалец О.В. Аль-Азхар и политические процессы в Египте в новейшей истории// Восток (ОРИENS), 2018, № 1, С.80-91.

Пастухов Е. Ближний Восток: судный день // Центр Азии, 2014, № 5 (93), С. 47-69.

Стрельцов Д.В. и др. Армии на современном Востоке. / М.: Аспект Пресс, 2018. 384 с.

Туржан Н. В столице Иордании появится улица «Астана» 2018 https://bnews.kz/ru/special/astana_ubilei/view-v_stolitse_iordanii_poyavitsya_ulitsa_astana.

Шукуров А. Бой с тенью.// Центр Азии, 2015, № 1 (95), С. 46-57.

Центральная Азия и Каспийский регион: риски, вызовы, угрозы. /Под. общ ред. Б.К. Султанова Алматы: КИСИ, 2012. 224с.

Kalman M. Useless, useless, useless: the Palestinian verdict on Tony Blair // The Independent. 16.12.2012.

<https://kazpravda.kz/news/mir/opit-astani-ispolzuut-dlya-vozvedeniya-novoi-administrativnoi-stolitsi-egipta>.

МРНТИ 03.01.06

Галиев Ануар¹, Галиева Сания²

¹ Доктор исторических наук, ГИС института истории и этнологии МОН РК, г. Алматы, Казахстан E-mail: agaliev@hotmail.com

² Магистрант КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан E-mail: galiyeva.saniya@gmail.com

ИСТОРИЯ И ТРАВМЫ ПРОШЛОГО В ПОЛИТИКЕ ПАМЯТИ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Образование новых государств, всегда сопровождается формированием политики памяти. Ее функции заключаются в сплочении нации, легитимации существующих границ и территории, оправдания внешней и внутренней политики. В статье рассматриваются основные положения политики памяти в различных государствах постсоветской Центральной Азии.

В политике памяти этих государств присутствует тема травмы и героизма в борьбе с врагами. Коллективные воспоминания о различных трагических событиях отражены в художественных фильмах, музейных экспозициях и запечатлены в памятниках. Эти события освещаются в учебниках истории, а также отображены на почтовых марках, монетах и др. Как считают исследователи, отражение этих событий наряду с героическими страницами истории играют важную роль в национальной идентификации. Наиболее важные памятные события отмечаются как государственные праздники

Ключевые слова: история, травмы, Центральная Азия, политика памяти, национальные праздники.

FTAMP 03.01.06

Ғәлі Ануар¹, Ғәлі Сәния²

¹ Т.ғ.д., профессор, Қазақстан, Алматы қ., E-mail: agaliev@hotmail.com

² магистрант аль-Фараби атындағы ҚазМУ

Қазақстан, Алматы қ., E-mail: galiyeva.saniya@gmail.com

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ЕСТЕЛІК САЯСАТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ӨТКЕННІҢ ЗАРДАПТАРЫ

Жаңа мемлекеттердің қалыптасуы үнемі естелік саясатын қалыптастырумен қатар жүреді. Оның функциялары ұлтты біріктіру, қолданыстағы шекара мен аумақты заңдастыру, сыртқы және ішкі саясатты ақтау болып табылады. Мақалада посткеңестік Орталық Азиядағы түрлі мемлекеттердегі естелік саясатының негізгі ережелері талқыланды.

Осы мемлекеттердің естелік саясатында жаулармен күресу жолындағы зардаптар мен ерліктің тақырыбы орын алады. Тарихтағы түрлі қайғылы оқиғалар туралы ұжымдық естеліктер көркем фильмдерде, ескерткіштерде және мұражай экспозицияларында көрініс табады. Бұл оқиғалар тарих оқулықтарында толығымен сипатталады, оларды суреттерде, пошта таңбаларында және басқаларда бейнелейді. Ғалымдардың айтуынша, зардаптар туралы естеліктер тарихтың ерлік парақтары секілді, ұлтты анықтауда маңызды рөл атқарады.

Ең маңызды естелік оқиғалар мемлекеттік мерекелер ретінде атап өтіледі.

Кілт сөздер: тарих, Орталық Азия, саяси жады, Ұлттық мейрамдар, музейлер.

IRSTI 03.01.06

Galiyev Anuar¹, Galiyeva Saniya²

¹ Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher at Institute of the History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan E-mail: agaliev@hotmail.com

² MA student, Kazakh National University named after al-Farabi Almaty, Kazakhstan E-mail: galiyeva.saniya@gmail.com

HISTORY AND TRAUMA IN THE POLITICS OF CENTRAL ASIA STATES

The formation of new states is always accompanied by the formation of a politics of memory. Its functions are to rally the nation, legitimization the existing borders and territory, and justification of foreign and domestic policies. The article discusses the main provisions of the politics of memory in various states of post-Soviet Central Asia.

In the politics of memory of these states, there is a theme of trauma and heroism in the fight against enemies. The collective memories of different historical tragic events are reflected in the feature films, monuments and in the museum expositions. These tragic events are described in detail in history books, they are depicted in paintings, postage stamps, etc. Scientists believe that memories of trauma play the same important role in identifying the nation as the heroic pages of history.

The most important memorable events are celebrated as national holidays.

Keywords: history; trauma; Central Asia; politics of memory; national holidays, museum.

Введение. Инструментальная функция истории, находящая отражение в «политике памяти» («исторической политике», «коммеморативной политике») в целях легитимизации внешней и внутренней политики государства, отмечается практически всеми классиками теории национализма и нациестроительства - Б. Андерсоном, Э. Хобсбаумом, Э. Геллнером, Э. Смитом и др.

Особенно большую роль приобретает эта политика в процессе становления государства и национального строительства.

«Там, где история находится на службе у формирования идентичности, - пишет А.Ассман, - где история осваивается гражданами и где к ней апеллируют политики, там можно говорить о «политической» или «национальной» памяти. В противоположность многоголосой социальной памяти, которая является памятью «снизу» и которая вновь и вновь исчезает со сменой поколений, национальная память оказывается долговременной и гораздо более унифицированной конструкцией, которая закрепляется политическими институтами, воздействуя на общество «сверху» (Ассман, 2014:22).

Как прекрасно показала Алейда Ассман, одной из составляющих политики памяти является память о травме. В данной статье мы хотели рассмотреть, как проводится политика памяти, и как используется в ней «травматический элемент» в разных государствах Центральноазиатского региона, какие трагические события стали для того или иного государства Центральной Азии ключевыми в этой политике.

Данная тема актуализируется тем обстоятельством, что об этих событиях (политические репрессии, голодомор, Отечественная война), многие из которых связаны с эпохой сталинизма, не разрешалось открыто говорить. Между тем, живо еще поколение тех, чьи родители были непосредственными свидетелями, а зачастую и жертвами этой эпохи. Не пережитая боль требует быть высказанной, осмысленной и только после этого она может уйти в прошлое. На самом же деле, она в ряде случаев уходит в сферу политики, где нередко происходит манипулирование исторической памятью и искажение прошлого, что еще больше усиливает боль травмы, и этот процесс требует осмысления и анализа.

Материалы и методы. Изучаемая проблема является одним из аспектов политики памяти в период строительства новых независимых государств Центральной Азии. В такие переломные моменты истории происходит мобилизация этничности в целях создания новых наций и государств. Данное обстоятельство уже предполагает обращение к теории конструктивизма в нациестроительстве, разработанной в трудах Б. Андерсона, Э. Хобсбаума, Э. Геллнера, В. Шнирельмана и многих других историков, антропологов, социологов.

В силу того, что в данной статье анализируется роль травмы в политике памяти в современный период, наиболее адекватными источниками являются те, которые не только отражают эту политику, но и проводят ее. К числу последних относятся средства массовой информации, в том числе и электронные ресурсы. Одновременно они являются и наиболее оперативными. СМИ не только формируют историческую память, но и вносят в них необходимые коррективы. Достижение необходимого эффекта достигается массовостью и доступностью этих средств. Несомненно, что последнее

обстоятельство позволяет направлять историческую память в нужное русло и управлять ей. Еще одним источником, формирующим историческую память, являются учебники истории, которые нами специально изучались, что нашло отражение в ранее опубликованных статьях. Художественные фильмы, которые также являются важным ресурсом формирования исторического сознания, требуют специального к ним обращения и изучения. Данная же статья построена на материалах, которые наиболее полно отражают идею травмы в политике памяти. К ним относятся материалы о государственных праздниках новых независимых государств Центральной Азии, многие из которых, с точки зрения конструктивизма, могут быть названными «imagined traditions», изобретенными традициями.

Несомненно, что важным источником по данной проблеме являются места памяти, связанные с трагическими событиями в истории народа, - концлагеря ГУЛАГА (бараки и административные корпуса), места массовых расстрелов, места, связанные с трагедией колонизации, такие как Гёкдепе (Геоктепе). Как правило, в этих местах находятся музеи, экспозиции в которых находятся документы, освещающие события, связанные с данным местом памяти.

В государствах Центральной Азии, как и везде на постсоветском (и шире, на посткоммунистическом пространстве) развернулись «войны памяти, непосредственным проявлением чего является как демонтаж старых, так и возведение новых памятников, многие из которых связаны непосредственно с болью травмы. Материалы, относящиеся к истории этих памятников, также являются важным источником по изучаемой проблеме.

Пожалуй, самым важным источником, дающим нам материал для анализа являются документы, непосредственно формирующие политику памяти и определяющие место травмы в последней. Это в первую очередь выступления государственных деятелей, официальные документы, концепции об историческом самосознании.

Поскольку данная проблема является междисциплинарной, то наиболее адекватными методами являются методы, принятые и хорошо зарекомендовавшие себя в исторических, политологических и антропологических исследованиях.

Прежде всего, это сравнительно-исторический метод, с помощью которого путём сравнения выявляется общее и особенное в исторических явлениях, достигается познание различных исторических ступеней развития одного и того же явления или двух разных сосуществующих явлений.

Зачастую, политика памяти связана с часто меняющейся обстановкой, поэтому возникает необходимость в информации об отдельных ситуациях, суть которых не полностью отражается через последовательное описание событий. При анализе данных ситуаций вполне возможно использование инвент-анализа, применяемого в политологии.

В статье использованы и методы семиотического анализа. При данном подходе, отдельные явления рассматриваются как определенные знаки, имеющими свое значение. Эти знаки образуют тексты, прочитываемые на основании понимания семантики образующих их знаков. Данные методы при анализе этнической политики были успешно применены В.В.Трепавловым (Трепавлов В.В., 2018).

Обсуждение. Выше говорилось, что данная проблема рассматривается с точки зрения конструктивизма. Классик этой теории Бенедикт Андерсон в «Воображаемых сообществах» показал, что в период нацистроительства актуальным становится обращение к прошлому (Anderson, 1991).

Э. Хобсбаум рассмотрел как в процессе нации строительства используются и зачастую изобретаются традиции, которым потом отводится важное значение в политике памяти. Многие из этих традиций используют трагические страницы истории страны (Hobsbawm, 1983).

Специально вопросу травмы в политике памяти была посвящена монография «Память и травма в международных отношениях» (Erica Resende, 2016).

Очень важной для понимания различных аспектов травмы в исторической памяти является работа Алейды Ассман «Длинная тень прошлого» (Ассман Алейда, 2014). Исследовательница в этой работе вводит в научный оборот такие дефиниции как «память победителей и побежденных», «память жертв и память преступников». Эти два типа памяти как прекрасно продемонстрировано в работе, являются зеркальными отображениями друг друга. Конечно же, дело здесь не только в том, что с течением времени победители и побежденные зачастую меняются ролями, дело здесь в том, что идентичность как первых, так и вторых конструируется вокруг таких ценностей как национальная гордость и честь, вследствие чего она с легкостью воплощается как в героическом, так и в мученическом нарративах. Целительным средством для примирения победителей и побежденных, по авторитетному мнению исследовательницы, может служить взаимное забвение обид, нанесенных друг другу. Память жертв и память преступников, как показала Алейда Ассман, принципиально асимметричны, и молчание жертв и палачей – это абсолютно разные вещи. Молчание жертв об их травматическом опыте выражает их бессилие, и это молчание должно быть нарушено ради самих жертв – травма может быть исцелена только с помощью рассказа о ней, общественного резонанса и социальной реабилитации жертв. Преступники же кровно заинтересованы в молчании о совершенных ими преступлениях, и даже если прямое отрицание вины невозможно – используют разнообразнейшие стратегии вытеснения «неудобных воспоминаний»: взаимный зачет вины («они тоже виноваты перед нами»), экстернализацию («виноват не я, а другие, я всего лишь выполнял приказ»), пробелы («я этого не помню, следовательно, этого не было»), замалчивание и, наконец, фальсификацию. В этой ситуации ключевую роль приобретает третья фигура – свидетеля (который зачастую сам является одной из выживших жертв): он нарушает заговор молчания, и свидетельство становится его моральной обязанностью. Кроме того, необходимо еще и сообщество, своего рода хор в античной трагедии, которому свидетель адресует свой рассказ и которое готово вынести моральное суждение; деятельное участие «морального сообщества» требуется, чтобы реабилитировать жертву и вынудить преступника признать свою вину (Леонтьева, 2017:43).

Пониманию проблемы травмы в развернувшихся на постсоветском пространстве войнах памяти обратился В.А.Шнирельман. В его монографии показано использование различных сюжетов прошлого, в том числе трагических различными этноцентрическими группами (Шнирельман, 2003). Западные исследователи также стали обращать внимание на память травмы в Центральной Азии. Недавним примером такого обращения стала монография молодого немецкого исследователя Р. Киндлера «Сталинские кочевники», в которой он исследует период коллективизации, вызвавший в Казахстане крупномасштабный голод с миллионными человеческими жертвами (Киндлер, 2017). Одним из первых, кто изучил эту проблему был британский историк Роберт Конквест. В своей книге «Жатва скорби» он показал масштабы

голодомора в Украине и Казахстане (Conquest, 1986).

Несмотря на то, что количество работ, посвященных трагическим страницам в истории народов Центральной Азии растет, но по-прежнему количество их невелико и проблема травмы в политике памяти в этих государствах нуждается в освещении.

Основная часть. Рассмотрим, как проводится политика памяти в разных государствах региона и какую роль в ней играют воспоминания о травме.

Казахстан. В Казахстане, к примеру, отмечаются такие праздники как: 9 мая, День Победы; 6 июля День столицы; 30 августа День Конституции; 1 декабря День Первого Президента; 16 - 17 декабря, День Независимости.

Начиная с 2016 года, в Казахстане появился День благодарности, когда «народы страны могут поблагодарить друг друга и казахов за терпимость и гостеприимство в те годы, когда многие народы были депортированы в страну» (День благодарности, 2018). Несомненно, что данный праздник должен показать на знаковом уровне ведущую роль казахского этноса в истории государства. В то же время, в этот день вспоминают о такой трагической странице истории многих народов Казахстана, как насильственная депортация.

Институционализация национальной версии истории возложена на ряд специализированных учреждений: Институт истории и этнологии, Институт археологии и Институт Востоковедения и ряд музеев.

В 2008 года был образован Институт истории государства. Цель его: системное и теоретическое обоснование современной истории Казахстана.

Институционализация существующей версии истории возложена также и на музеи. Формирующаяся политика памяти в процессе нацистроительства зачастую подчеркивает преступность предшествующего режима, демонстрация тех злодеяний, которых ранее замалчивались. Несомненно, что к их числу принадлежит и эпоха сталинизма. Музейно-мемориальный комплекс жертв политических репрессий и тоталитаризма был открыт 31 мая 2007 года на месте Акмолинского лагеря жен изменников родины («АЛЖИР»), где содержалось более 18 тысяч женщин (История музея, 2018).

В рамках имевшей место во всех посткоммунистических странах декоммунизации и связанным с этим увековечиванием памяти жертв коммунистического режима, в Казахстане поставлены памятники жертвам политических репрессий в различных районах республики и жертвам Голодомора. В то же время, памятники Ленину и видным большевикам были перемещены в специально отведенные места, находящиеся, как правило, в отдаленных районах городов. Также были переименованы многие улицы и названия населенных пунктов, носивших имена коммунистических руководителей, в первую очередь имевших отношение к организации репрессий.

Эти перемены не носят характер казахизации. В период независимости, были поставлены памятники-бюсты великому русскому поэту А.С. Пушкину и знаменитому украинскому поэту Т.Г. Шевченко, уйгурскому композитору К. Кужамьярову, корейскому певцу В. Цюю, индийскому политическому деятелю Махатме Ганди, английской рок-группе Битлз. В Алматы появились улицы названные в честь кыргызского эпического героя Манаса, исследователя Центральной Азии Г. Потанина, и даже русского генерала, одного из крупнейших деятелей периода завоевания Средней Азии, губернатора Семиреченской области Г. Колпаковского. Всего за 25 лет независимости РК изменены названия более 1300 названий сел, 6 городов, около 8 тысяч улиц.

Поскольку памятники являются визуальным воплощением исторической

памяти, различные этнические группы пытаются увековечить своих героев. Так, армянская община г. Актюбинска без надлежащих разрешений воздвигла памятник бывшему первому секретарю Казахского крайкома партии Л. Мирзояну. Так как он был причастен к массовым политическим репрессиям, этот акт вызвал негативную реакцию казахской интеллигенции. Такую же реакцию вызвала и попытка воздвигнуть памятник последнему императору Российской империи на севере Казахстана, так как его имя связано с подавлением восстания 1916 г. народов Центральной Азии.

Во многом курс политики памяти был predetermined принятой в 1995 г. «Концепцией становления исторического сознания в Республике Казахстан». В последние годы отмечались такие события как 550-летие образования Казахского ханства (2015 г.), 100-летие восстания народов Средней Азии (2016 г.) и др. (2016-й объявлен, 2018), 100-летие создания партии «Алаш» и Алашской автономии. Все эти события являются важными вехами в истории казахской государственности, но масштаб их чествования (Нурмуханбетов, 2016) не позволил им занять подобающее место в коммеморативной политике.

Узбекистан. В Республике Узбекистан формированием и проведением политики памяти, помимо, естественно, правительственных структур, занимаются Институт истории, Институт археологии им. Я. Гулямова АН РУз. В 2012 г. на базе объединения Института языка и литературы им. Н.Давкараева и Института истории, археологии и этнографии был создан Каракалпакский НИИ гуманитарных наук.

О декоммунизации исторического прошлого свидетельствует то, что в 2001 г. президент Узбекистана И. Каримов опубликовал указ «Об увековечивании памяти жертвам репрессий узбекского народа, начиная с 60-х годов XIX столетия до 1991 года» в виде мемориала. Открытие мемориального комплекса состоялось 31 августа 2002 года, признанного в Узбекистане как «День памяти жертв репрессий». Здесь же был открыт Музей памяти жертв репрессий (Музей памяти, 2011).

Судьба советских памятников в Узбекистане демонстрирует не только отказ от коммунистического прошлого, и не только процесс конструирования новой исторической политики. Отношение к ним показывает и колебания политического курса. Показательна судьба памятника Шамахмудову и его жене, приютивших в годы Великой Отечественной войны 15 детей разных национальностей. В 1990-х годах памятник перенесли на окраину столицы. По решению недавно избранного нового президента Ш. Мирзиёева памятник вновь перенесут в центр Ташкента и установят в парке Дружбы народов (Монумент, 2017). Также в канун дня Победы в 2018 г., было принято решение о восстановлении на прежнем месте памятник генералу С.Рахимову, демонтированный при И.Каримове, возвращено его имя району Ташкента и другим ранее переименованным объектам (Мирзиёев, 2018). По неофициальной версии, это было связано с тем, что С.Рахимов был этническим казахом. Видимо поэтому памятник Герою Советского Союза генералу С. Рахимову был установлен в г. Шымкенте (Памятник Сабиру, 2012). Но вполне вероятно, что «реабилитация» героев войны и труда, связана с изменением отношения в целом, к советскому периоду, или по крайней мере к периоду Великой Отечественной войны. Так, можно констатировать, что различные мероприятия, связанные с Днем Победы, стали здесь проводиться уже с начала мая. В различных общественных местах – станциях метро и центральных улицах, прошли театрализованные представления: выступали профессиональные коллективы, исполнявшие военные песни, ездили

вереницы машин времен войны. Все эти последние инициативы нового президента Узбекистана, свидетельствуют о кардинальных изменениях в политике памяти, видимо связанных с новым курсом на укрепление взаимоотношений с соседями по СНГ. В то же время, они демонстрируют, что данная политика полностью зависит от воли одного человека.

По прежнему, центральное место новой исторической политики РУз принадлежит эмиру Тимуру, названному одним из основателей узбекской государственности. В его честь сооружены памятники и открыты музеи. Изображение памятника Тимуру продублировано на денежных знаках, почтовых марках, государственных наградах.

В центре Ташкента был открыт музей, посвященный истории Средней Азии в период правления Амира Тимура и представителей основанной им династии. Государственный музей истории Тимуридов был открыт в 1996 году по инициативе президента И. Каримова, в честь празднования 660 -летия со дня рождения Тимура, которому отводится центральная роль в политике памяти независимого Узбекистана. Можно констатировать, что в период независимости в РУ произошло полное переосмысление личности Тимура. Если в советский период он рисовался как кровожадный диктатор и его деяния связывались с памятью травмы, то сейчас его действия героизируются.

Кыргызстан. В Кыргызстане фундаментальными исследованиями занимается Институт истории и культурного наследия Национальной академии наук. Основные направления исследований: История становления и развития кыргызской государственности с древности до современности; Процессы демократизации современного Кыргызстана, развития гражданского общества; Взаимодействие мировых цивилизаций на трассе Великого Шелкового пути, возникновение средневековых поселений, городов и коммуникаций; Этническая история и культурное наследие народов Кыргызстана (Институт истории, 2018).

В 2012 г. Указом Президента КР была образована Комиссия по развитию исторической науки при Президенте и создан Фонд исторического и культурного наследия народа Кыргызстана «Мурас» (Концепция, 2012).

30 декабря 2016 г. Президент Кыргызстана А.Ш. Атамбаев, подписал Указ «Об объявлении 2016 года Годом истории и культуры». «В 2016 году, - говорилось в Указе, - исполняется 25 лет государственной независимости КР. Кыргызстанцы и весь тюркский мир празднуют 1000-летие великого мыслителя Жусупа Баласагына. Отмечается 220-летие Тайлак батыра, героя, боровшегося за независимость нашей Родины. Особое значение придается мероприятиям в честь 100-летия национально-освободительного восстания 1916 года. Исполняется также 90 лет со дня образования Киргизской АССР и 80 лет – Киргизской ССР. Эти события и личности сыграли огромную роль в становлении кыргызской государственности и занимают особое место в историческом и культурном наследии народа Кыргызстана (2016-й объявлен, 2018).

Государственными праздниками, связанными с историей в КР являются: 7 апреля – День народной Апрельской революции; 5 мая – День Конституции; 9 мая – День Победы; 31 августа – День независимости 2 ноября 2017 г. Парламент Кыргызстана одобрил постановление, которое трансформирует праздник советской эпохи – день Октябрьской революции – в двухдневный праздник, названный Днями истории и памяти предков (Кыргызстан, 2017)

Особое место в политике памяти КР занимают, в силу своей трагичности события 1916 г. 27 мая 2015 г. КирТАГ сообщил, что Президент КР А.

Атамбаев издал указ «О 100-летию трагических событий 1916 года», по которому в республике пройдут мероприятия в память о восстании 1916 года и жертвах великого исхода кыргызов. В указе президента отмечается, что долгое время в Кыргызстане проводилась ошибочная политика замалчивания событий 1916 года. Инициативы граждан и активистов не поддерживались государством, поэтому до сих пор не дана объективная историческая оценка событиям столетней давности и не захоронены останки тысяч беженцев на высокогорных перевалах (Восстание, 2015).

В республике открыт Музей-мемориал памяти жертв сталинских репрессий «Ата-Бейит».

Среди важных событий, отмечаемых в республике в период независимости, стоит отметить 1000-летие «Манаса», 3000-летие г. Оша.

В официальной истории закрепился термин, введенный академиком В.Бартольдом «Киргизское Великодержавие». Все эти события, являются маркерами процесса сложения кыргызской государственности.

Туркменистан. В независимом Туркменистане политику памяти вероятно можно разделить на два периода, совпадающих с правлением двух президентов. При С.Ниязове, Институт истории получил очень высокий статус находясь при правительстве. В стране проводились крупномасштабные раскопки, к которым привлекались именитые археологи, историки выезжали в различные страны в поисках материала о туркменах. Основные идеи понимания исторического пути страны были заложены в книге Президента «Рухнама». Ее изучение стало обязательным для всех граждан всех возрастов. Впервые «Рухнама» была выпущена в 2001 г. В этом произведении заложены основные положения новой национальной истории: исключительная древность туркменского народа (несколько тысяч лет), культуртрегерство (доместикация пшеницы - ак бугдай), основание множества государств.

С 1991 года в Туркменистане, 12 января отмечается как общенациональный день памяти. В этот день после 23-х дневной осады царских войск под командованием М.Д. Скобелева пала Геоктепинская крепость. Различные источники называют цифру от 120000 до 30000 тысяч человек, защитников и гражданского населения (Геоктепинское, 2013).

Попыткой «переформатирования» «мест памяти» можно считать то, что на месте остатков крепости был сооружен мемориальный комплекс (реконструкция крепостной стены, музей, мечеть). Национальный музей представляет события, связанные со взятием крепости как жестокую драму «свободолюбивого туркменского народа», массовую гибель женщин, детей, стариков, пример жестокого обращения к ним победителей. Памятник на русском кладбище (крест) был снесен, само кладбище перенесено. Существенным элементом мемориала стала мечеть Сапармурат-хаджи (Рахимов, 2016 : 208).

В юго-западной части Ашхабада расположился Мемориальный комплекс «Halk hakydasy» («Народная память»), воздвигнутый в честь почитания погибших в Геоктепинской битве, войне 1941-1945 годов, а также поминовения жертв Ашхабадского землетрясения 1948 года.

В центре Ашхабада воздвигнуты памятники героям тюркской мифологии, многие из которых считаются этнархами туркменского народа. В их число, вероятно должен был войти и первый Президент страны С.Ниязов, в честь которого воздвигнуты были помпезные памятники, названы различные географические объекты. В свою очередь, по предложению С.Ниязова были переименованы и месяцы года, в чем заключалась попытка увековечивания

памяти своей матери. В настоящее время, новый президент страны проводит аналогичную политику памяти, и все объекты, связанные с Туркменбаши вновь переименовываются. В то же время статус Института истории был понижен.

Таджикистан. Основной тон в развитии исторической науки в Таджикистане является Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша, который был организован в 1951 г. и является старейшим научным учреждением республиканской Академии наук. С 1988 по 2015 гг. Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша возглавлял академик Р.М. Масов. Данным институтом академии с апреля месяца 2015 г. руководит доктор исторических наук профессор Зикрие Акрами (Институт, 2018).

Как известно, Таджикистан является единственной ираноязычной страной в пост-советской Центральной Азии. Несомненно, это обстоятельство накладывает отпечаток на политику памяти в Таджикистане. Прежде всего, это выражается в подчеркивании автохтонности иранских народов, в отличие от окружающих их тюркоязычных этносов. Автохтонность подчеркивается различными средствами и прежде всего конструированием связи с прошлым и с территорией: Ленинадская область переименована в Согдийскую, денежная единица, по названию средневекового государства получает название «сомони». Автохтонность позволяет претендовать на все древнее историческое наследие в регионе и главное, на древние города Самарканд и Бухару. Чингисхан в этой стране, в отличие от тюркоязычных стран региона, рассматривается исключительно как варвар, уничтоживший древнюю цивилизацию.

Сейчас в Таджикистане отмечают 64 праздника, в том числе и День Победы. Но с этим праздником диссонирует арийский дискурс, широко пропагандируемый в стране.

2006 г. был объявлен Годом арийской цивилизации. Арийская идея в Таджикистане является центром исторической политики. Она обеспечивает важные политические задачи: сплочения нации путем апелляции к единым древним предкам, наделение таджиков славой древнейших цивилизаций. Эта идея создает глубокие культурно-исторические основания для союзнических с Россией и с Ираном и позволяет провести резкую границу между таджиками и узбеками, изобразив их народами с совершенно разными корнями, включая «расовые». Этим и была вызвана спонсируемая государством широкая кампания по празднованию Года арийской цивилизации, проведенная в 2001-2006 гг. и закончившаяся торжественными чествованиями «арийских предков» в сентябре 2006 г.

В начале XXI в. «арийство» служило в Таджикистане официальной национальной идеей и активно пропагандировалось властями. Для этого использовались СМИ, школа, художественная литература (Шнирельман, 2015: 220).

Заключение. Таким образом, можно констатировать, что в различных государствах пост-советской Центральной Азии политика памяти выполняет очень важную инструментальную функцию. Помимо легитимации правящих режимов и проводимой ими внешней и внутренней политики, история служит инструментом в деле нациестроительства.

Востребованными являются сюжеты о исключительной древности народа и его автохтонности, уникальной культуре, уходящей в глубину веков, престижных предках, героях и их подвигах, сильных и коварных врагах, в борьбе в которыми закалялось единство.

Также центральное место в политике памяти центральноазиатских государств, принадлежит трагическим страницам прошлого. Но в разных странах актуализируются разные же периоды истории. Для Узбекистана и Казахстана, это сталинский период репрессий и депортаций. В то же время в Казахстане тема голодомора, и связанная с этим депопуляция, не стала центральной, как на Украине. В Кыргызстане и Туркменистане, политика памяти акцентирует внимание на трагических событиях царского периода. Но если в Туркмении это начальный период колонизации, то в Киргизии основной упор делается на событиях 1916 г. В Таджикистане наибольшим трагизмом наполнен период средневековья, тюркские и монгольские завоевания, положившие начало процессу утраты культурных центров, завершившемуся не так давно.

Конечно же, для всех государств Центральной Азии трагическими событиями продолжает оставаться период Великой Отечественной войны.

Можно также констатировать, что различная оценка тех или иных исторических сюжетов, попытки апроприации прошлого, делает проблематичным создание общей истории народов региона, хотя недавно была презентована общая история тюркоязычных народов древнего и средневекового периода.

Литература:

Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика. – Москва: Новое литературное обозрение, 2014.

Восстание 1916 г. в КР будет увековечено в Кыргызстане согласно указу Президента, 27 мая 2015 (Электронный ресурс) / Сайт «Кыргызского информационного агентства». <https://kyrtag.kg/society/vosstanie-1916-goda-i-rk-n-budut-uekovecheny-v-kyrgyzstane-soglasno-ukazu-prezidenta> (дата обращения: 20.07.2018).

Геоктепинское сражение: старинные фотографии с мест брани, 13 января 2013 (Электронный ресурс) / Сайт «Asgabad.net-Новости Туркменистана». <http://asgabat.net/stati/nauka/istorija-turkmenistana/geoktepinskoe-srazhenie-starinye-fotografi-mest-brani.html> (дата обращения: 27.04.2018).

2016-й объявлен, 2018 - 2016-й объявлен годом истории и культуры, 30 декабря 2015 (Электронный ресурс) / Сайт «K-News». <http://knews.kg/2015/12/2016-y-obyavlen-godom-istorii-i-kulturyi/> (дата обращения: 27.04.2018).

День благодарности в Казахстане (Электронный ресурс) / Сайт «CALEND.RU». <http://www.calend.ru/holidays/0/0/3287/> (дата обращения: 24.04.2018).

Институт, 2018 Институт истории, археологии и этнографии им.А.Дониша, 20 апреля 2018 (Электронный ресурс) / Сайт «Академия Наук Республики Таджикистан». <http://www.anrt.tj/ru/instituty-issledovaniya/otdelenie-obshchestvennykh-nauk/institut-istorii-arkheologii-i-etnografii-im-a-donisha> (дата обращения: 20.04.2018).

Институт истории культурного наследия, 18 апреля 2018 (Электронный ресурс) / Сайт «Национальная Академия Наук Кыргызской Республики». Режим доступа: <http://www.naskr.kg/index.php/ru/struktura-nan-kr/nauchno-issledovatel'skie-uchrezhdeniya/institut-istorii-i-kulturnogo-naslediya> (дата обращения: 18.04.2018).

История музея «Алжир», 22 апреля, 2018 (Электронный ресурс) / Сайт «Музейно-мемориального комплекса жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР»». <http://museum-alzhir.kz/o-muzee/istoriya-muzeya->

alzhir (дата обращения: 22.04.2018).

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане/ Роберт Киндлер; [пер.с нем. Л.М. Пантиной]. – М.: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с. ISBN: 978-5-8243-2189-9.

Kindler R. Stalinskie kochevniki: vlast' i golod v Kazakhstane – Moskva; Politicheskaya entsiklopediya, 2017. 382 с.

Концепция укрепления единства народа и межэтнических отношений в Кыргызской Республике. (Электронный ресурс) / Сайт «Официальный сайт Президента Кыргызской Республики»: http://www.president.kg/files/docs/kontseptsiya_ukrepleniya_edinstva_naroda_i_mejetnicheskikh_otnosheniy_v_kr.pdf (дата обращения: 24.04.2018).

Кыргызстан переименовывает праздник советской эпохи 7 ноября, 3ноября 2017 (Электронный ресурс) / Сайт «Радио Азаттык». <https://rus.azattyq.org/a/28832690.html> (дата обращения: 23.04.2018).

Леонтьева, 2017 - Леонтьева О.Б. Память, время, мемориальная культура в работах Алейды Ассман // Историческая экспертиза. 2017. № 4. С. 31-46.

Мирзияев возвращает памятнику генералу Рахимову на место, 4 мая 2018 // (Электронный ресурс) / Сайт «Радио Азаттык». – Режим доступа: <https://rus.azattyq.org/a/uzbekistan-pamyatnik-mirziyaevu/29207962.html> (дата обращения: 5.05.2018).

Монумент Дружбы народов вернут в центр Ташкента, 1 мая 2017 (Электронный ресурс) / Сайт «Mir24.TV». <https://mir24.tv/news/16039469/monument-druzhby-narodov-vernut-v-centr-tashkenta> (дата обращения: 23.04.2018).

Музей памяти жертв репрессий в Ташкенте (Узбекистан), 18 февраля 2011 (Электронный ресурс)/ Сайт «Международный Мемориал». <http://urokiistorii.ru/article/1403> (дата обращения: 17.04.2018).

Нурмуханбетов М. Почему государство и наука проигнорировали важную дату национальной истории? // Central Asia Monitor. 28 августа 2016.

Памятник Сабиру Рахимову установлен в Шымкенте, 2 ноября 2012 (Электронный ресурс) / Сайт «Otyrar.kz». <https://otyrar.kz/2012/10/pamyatnik-sabiru-rahimovu-ustanovlen-v-shymkente/>(дата обращения: 17.02.2018).

Рахимов Р. Туркестанские походы второй половины XIX в. // Проблемы национальной стратегии. 2016. № 5 (38). С. 202-217.

Трепавлов В.В. Символы и ритуалы в этнической политике России в XVI-XIX вв. Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко», 2018. 320 с.

Шнирельман В.А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. Москва: ИКЦ «Академкнига», 2003

Шнирельман В.А. Арийский миф в современном мире. Т.2. М.: Новое литературное обозрение, 2015. 440 с.

Anderson, Benedict R. O'G. (1991). Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism (Revised and extended. ed.). London: Verso. ISBN 978-0-86091-546-1.

Hobsbawm Eric. Introduction: Inventing Traditions. p.1-14 The Invention of Tradition. Edited by Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Published by the Press Syndicate of the University of Cambridge, 1983.

Erica Resende & Dovile Budryte (Eds.), Memory and Trauma in International Relations. Theories, cases and debates. Abingdon-New York: Routledge 2016 (pp. 280). ISBN 978-1-138-28949-9.

References:

Anderson, Benedict R. O'G. (1991). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (Revised and extended. ed.). London: Verso. ISBN 978-0-86091-546-1.

Assman A. *Dlinnaia ten' proshlogo. Memorial'naja kul'tura i istoricheskaja politika*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2014.

Conquest, Robert, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine*, Oxford University Press, 1986, ISBN 0195051807.

Den' blagodarnosti v Kazahstane (Elektronnyj resurs) / Sajt «SALEND.RU». – Rezhim dostupa: <http://www.salend.ru/holidays/0/0/3287/> (data obrassheniya: 24.04.2018).

Erica Resende & Dovile Budryte (Eds.), *Memory and Trauma in International Relations. Theories, cases and debates*. Abingdon-New York: Routledge 2016 (pp. 280). ISBN 978-1-138-28949-9.

Geoktepinskoe srazhenie: starinnye fotografii s mest brani, 13 janvarja 2013 (Elektronnyj resurs) / Sajt «Asgabat.net-Novosti Turkmenistana». <http://asgabat.net/stati/nauka/istorija-turkmenistana/geoktepinskoe-srazhenie-starinye-fotografimest-brani.html> (data obrassheniya: 27.04.2018).

Hobsbawm Eric. *Introduction: Inventing Traditions*. p.1-14 *The Invention of Tradition*. Edited by Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Published by the Press Syndicate of the University of Cambridge, 1983.

Institut istorii, arheologii i etnografii im.A.Donisha, 20 aprelja 2018 (Elektronnyj resurs) / Sajt «Akademija Nauk Respubliki Tadjikistan». <http://www.anrt.tj/ru/instituty-issledovaniya/otdelenie-obshhestvennykh-nauk/institut-istorii-arkheologii-i-etnografii-im-a-donisha> (data obrassheniya: 20.04.2018).

Institut istorii kul'turnogo nasledija, 18 aprelja 2018 (Elektronnyj resurs) / Sajt «Nasional'naja Akademija Nauk Kyrgyzskoj Respubliki». <http://www.naskr.kg/index.php/ru/struktura-nan-kr/naushno-issledovatel'skie-ushrezhdeniya/institut-istorii-i-kulturnogo-naslediya> (data obrassheniya: 18.04.2018).

Istorija muzeja «Alzhir», 22 aprelja, 2018 (Elektronnyj resurs) / Sajt «Muzejno-memorial'nogo kompleksa zhertv politicheskikh repressij i totalitarizma «ALZHIR»». <http://museum-alzhir.kz/o-muzee/istoriya-muzeya-alzhir> (data obrassheniya: 22.04.2018).

Konsepsija ukrepleniya edinstva naroda i mezhnatsionnykh otnoshenij v Kyrgyzskoj Respublike. (Elektronnyj resurs) / Sajt «Ofisial'nyj sajt Prezidenta Kyrgyzskoj Respubliki». http://www.president.kg/files/doss/konsepsiya_ukrepleniya_edinstva_naroda_i_mezhnatsionnykh_otnosheniy_v_kr.pdf (data obrassheniya: 24.04.2018).

Kyrgyzstan pereimenovyvaet prazdnik sovsckoj epohi 7 nojabrja, 3 nojabrja 2017 (Elektronnyj resurs) / Sajt «Radio Azattyk». Rezhim dostupa: <https://rus.azattyq.org/a/28832690.html> (data obrassheniya: 23.04.2018).

Leont'eva O.B. *Pamyat', vremya, memorial'naya kul'tura v rabotakh Aleidy Assman // Istoricheskaya ekspertiza*. 2017. 4. s. 31-46.

Mirzijaev vozvrashaet pamjatnik generalu Rahimovu na mesto, 4 maja 2018 // (Elektronnyj resurs) / Sajt «Radio Azattyk». <https://rus.azattyq.org/a/uzbekistan-pamyatnik-mirziyaevu/29207962.html> (data obrassheniya: 5.05.2018).

Monument,2017 - Monument Druzhyby narodov vernut v sentr Tashkenta, 1 maja 2017 (Elektronnyj resurs) / Sajt «Mir24.TV». <https://mir24.tv/news/16039469/monument-druzhyby-narodov-vernut-v-sentr-tashkenta> (data obrassheniya: 23.04.2018).

Muzej pamjati zhertv repressij v Tashkente (Uzbekistan), 18 fevralja 2011

(Elektronnyj resurs)/ Sajt «Mezhdunarodnyj Memorial». Rezhim dostupa: <http://urokiistorii.ru/artisle/1403> (data obrasshenija: 17.04.2018).

Nurmuhambetov M. Poshemu gosudarstvo i nauka proignorirovali vazhnuuu datu nasional'noj istorii? // Sentral Asia Monitor. - 28 avgusta-2016.

Pamjatnik Sabiru Rahimovu ustanovlen v Shymkente, 2 nojabrja 2012 (Elektronnyj resurs) / Sajt «Otyrar.kz». <https://otyrar.kz/2012/10/pamyatnik-sabiru-raximovu-ustanovlen-v-shymkente/> (data obrasshenija: 17.02.2018).

Rahimov R. Turkestanskije pohody vtoroj poloviny XIX v. // Problemy nasional'noj strategii. 2016. № 5 (38). S. 202-217.

Vosstanie 1916 g. v KR budet uvekovecheno v Kyrgyzstane soglasno ukazu Prezidenta, 27 maja 2015 (Elektronnyj resurs) / Sajt «Kyrgyzskogo informacionnogo agentstva». <https://kyrtag.kg/sosiety/vosstanie-1916-goda-i-rk-n-budut-uvekovesheny-v-kyrgyzstane-soglasno-ukazu-prezidenta> (data obrasshenija: 20.07.2018).

2016-j ob'javlen godom istorii i kul'tury, 30 dekabrja 2015 (Elektronnyj resurs) / Sajt «K-News». <http://knews.kg/2015/12/2016-y-obyavlen-godom-istorii-i-kulturyi/> (data obrasshenija: 27.04.2018).

Shnirel'man V.A. Voyny pamyati, identichnost' I politika v Zakavkaz'e. Moskva: IKTs "Akademkniga", 2003.

Shnirel'man V.A. Arijskij mif v sovremennom mire. T. 2. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2015. 440 s.

Trepavlov V.V. Simvoly I ritualy v etnicheskoi politike Rossii v XVI-XIX vv. Sankt-Peterburg: «Izdatel'stvo Olega Abyshko», 2018. 320 p.

**ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ ЕСКЕРТКІШТАНУ
ЖӘНЕ МУЗЕЙТАНУ
ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ ПАМЯТНИКОВЕДЕНИЕ
И МУЗЕЕВЕДЕНИЕ
ETHNOLOGY, ARCHEOLOGY, MONUMENT STUDIES
AND MUSEUM STUDIES**

FTAMP 30.61.00.

Қабдолдина Гүлім¹, Қартаева Тәттігүл²

¹Жетекші ғылыми қызметкер, ҚР Мемлекеттік Орталық Музей,
Қазақстан, Алматы қ. E-mail: gulim_a7@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. Әл Фараби атындағы ҚазҰУ.
Қазақстан, Алматы қ. E-mail: kartaeva07@mail.ru

ЖАУЛЫҚ ЖӘНЕ ОРАМАЛ: ҚОЛӨНЕР ТУЫНДЫСЫ РЕТІНДЕ

Жаулық және орамал – көшпелі ортада қалыптасқан, экологиялық талаптарға толықтай жауап беретін қазақ әйелдерінің бас киімі. Жаулықтың қалыптасуына, біріншіден, экологиялық жағдай әсер етсе, екіншіден көшпелі қоғамның салт-дәстүрі, әйел адамға деген моральдық-этикалық нормалардың талаптарының әсері болған. Жаулықты жаздың аптап ыстығы мен қыстың қатты суығынан, қатты жел мен шаң-тозаңның әсерлерінен қорғануда пайда болған бас киімнің бірегей түрі деуге болады. Мақалада жаулықтың пішілуі, тігілуі, аймақтық ерекшеліктері және әйелдердің жас ерекшелігіне қарай қолданыстық мәні қарастырылады. Музей қорларындағы жаулық, орамал мен тарихи фотоқұжаттар, экспедициялық материалдар мақаланың деректік негізін құрайды. Қазақ халқында орамалмен байланысты ғұрыптар, ойындар қалыптасқан.

Кілт сөздер. Қазақ әйелі, бас киім, жаулық, мата, кесте, зер таспа, өшекейлер.

МРНТИ 30.61.00.

Қабдолдина Гулим¹, Картаева Таттигул²

¹Ведущий научный сотрудник. Центральный Государственный Музей РК,
г.Алматы. E-mail: gulim_a7@mail.ru

² Кандидат исторических наук, профессор. КазНУ им. аль-Фараби.
Казахстан, г.Алматы. E-mail: kartaeva07@mail.ru

ПЛАТОК КАК ПРЕДМЕТ ПРИКЛАДНОГО ИСККУСТВА

Платок (жаулық и орамал) – казахский женский головной убор, сформированный в кочевой среде, который соответствует экологическим требованиям. На появление платка влияло, в первую очередь условия окружающей среды, а во-вторых, традиции кочевого общества, связанные с морально-этическими нормами в отношении женщин. Жаулық, орамал является уникальным типом головного убора, защищающим от воздействия жары летом, от холодов суровыми зимами, от пыли вызванной сильным

ветром. В статье рассматриваются покррой, шитье, региональные особенности этого головного убора, потребность в нем в зависимости от возрастных категорий. Источниками по данной проблеме служат материалы из фондов музеев, исторические фотодокументы, материалы экспедиций. У казахского народа существует ритуалы и народные игры связанные с платком как элементом женского костюма.

Ключевые слова: казахская женщина, головной убор, платок, ткань, тесьма, украшение.

IRSTI 30.61.00.

Kabdoldina Gulim¹, Kartaeva Tattigul²

¹Leading Researcher. Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty. E-mail: gulim_a7@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Professor. Al-Farabi Kazakh National University, Almaty. E-mail: kartaeva07@mail.ru

HEADCLOTH - SUBJECT OF APPLIED ART

Headcloth (zhaulyk and oramal) is a Kazakh female headdress, formed in a nomadic environment that meets to the environmental requirements. The formation of zhaulyk was influenced by the environmental conditions, and secondly, the traditions of the nomadic society, which are bound by moral and ethical norms relating to women. The zhaulyk is a unique type of headgear, protected from the effects of hot summers, from the cold of a harsh winter, from dust caused by a strong wind. The article covers cutting, sewing, regional peculiarities and the importance of needs by age categories. Sources of this problem are materials from the museum's funds and data from historical photo documents. There are rituals which is connected with headcloth of people in the Kazakh tradition. The Kazakh people have rituals and folk games associated with the handkerchief.

Key words. Kazakh woman, headdress, zhaulyk, cloth, tesma, decoration.

Кіріспе. Орамал немесе жаулық қазақ әйелдерінің жас ерекшелігіне, аймақтық ерекшеліктерге қарай қалыптасқан, ғұрыптық мәні бар ұлттық дәстүрлі бас киімі. Бас киімнің бұл түрі, әртүрлілігімен ерекшеленеді. Орамал, жаулықтың түрлері – дәстүрлі орта, шаруашылық пен экологиялық жағдайға орай қалыптасқан. Орамал, жаулықтың барлық түрі континенталдық климаттық белдеуге жататын Қазақстанның экологиялық жағдайына толық жауап береді, әрі ғасырлар бойына ұрпақтан ұрпаққа ауысып, сақталып жеткен, қазіргі кезде де қолданыстық мәні зор. Орамал, жаулықтың өсем, сәнді жасалған байырғы озық үлгілері бұл күнде Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық Музейі қорында (бұдан әрі ҚРММ), Маңғыстау облысы, Қызылорда облысы музейлері сияқты өңірлік музейлерде сақталған.

Қазақ әйелдері жас ерекшелігіне қарай бас киімнің әр түрлілерін пайдаланды. Яғни, а) күйеуге шығарға дейін *тақия* және *үкілі тақия*; ә) үйлену үрдісі барысында *сәукеле*; б) некесі қиылып, «жат жұртқа» келін болуының символы ретінде *желек*, *орамал*; в) алғашқы баласы дүниеге келгеннен кейін немесе 2 балалы болғаннан кейін *кимешек*; д) балалары ер жетіп, «сары қарын» әйел болғанда (шамамен 25 жастан әрі) *бұрама*, орама

жаулық киеді. Демек, аталмыш бас киімнің түрлері әйел адамның ғұмырының тиісті кезеңдерінің символдары болып табылады. Ал жаулықты әйел адамның жоғарыда айтылған жастан бастап пайдалануы оның үй шаруашылығын «дөңгелегіп» алып кететіндей тәжірибесі мол отбасының ардақты анасы деген мәртебеге ие болғандығын білдіреді.

Әдістеме. «Орамал», «жаулық» сияқты бас киім түрінің жастық ерекшелікке қарай қолданысын, маусымдық, аймақтық қолданыстық ерекшелігін ашу үшін музей қорлары материалдары, тарихи дәуірлерде жарияланған, алғашқы деректік қор болып табылатын жазбалар сарапталды. Мәселеге қатысты жарияланған бұқаралық-ақпараттық құрал деректеріне ғылыми сараптау, тарихи-аналитикалық талдау жасау, автордың өз көзқарастарын беру әдістері қолданылды. Мәселеге өзек болған орамал, жаулық тақырыбын тарихи дәуірлерде түсірілген фотоқұжаттармен айғақтау, мәселенің мән-жайы мен шынайылығын аша түседі. Ғылыми материалдарды далалық этнографиялық материалдармен, фольклорлық деректермен байланыстыра қарастыру орамал және жаулыққа қатысты халықтық білімдер жүйесін, ғұрыптық мәнін айғақтайды.

Орамал түрлері. Қазақ әйелдерінің матадан төрт бұрышты етіп кесіп, тігілген бас киімінің кең қолданыстағы атауы *орамал*. Қазақ халқында орамалдың кестесі, шашағына, тоқылуына қарай, *кестелі орамал, шашақты орамал, ілме орамал, бөртпе орамал, түбіт орамал*; матасына қарай *шыт орамал, жібек орамал, шөйі орамал, ләтте орамал, бөз орамал* деген түрлерге ажыратылады. Орамалды дәстүрлі ортада келін болып түскеннен кейін кимешек кигенше тартқан.

Орамалдың қызыл түстісін, түрлі-түсті гүлді, шашақты түрлерін қыздар, ал ақ түстісін әйелдер салған. Дәстүрлі қоғамда қолданыста болған сәукелелер желегі ретінде ақ кестелі түрімен қатар гүлді қызыл орамалдар салынған. Орамалдың қыздарға қызыл, әйелдерге ақ түсінің еншіленуі, яғни бас киімнің бұл түрінің жас ерекшеліктік айырмашылығы болғандығының дәлелі. «*Қыздың көзі қызылда*» деген сөз тіркесі де қыздарға тән қызыл түспен байланысты айтылса керек. Иран, Ауғанстан қазақтары «орамал» атауын қыздар басына тартатын қызыл орамалға қатысты қолданған (АЭМ).

Қыздардың қызыл орамалды иеленіп, үйінен ұзатылғанда мойнына қызыл орамал салу дәстүрі Маңғыстау, Атырау қазақтары арасында сақталған. Келін басына орамал салған соң, қыз күнінің белгісі қызыл орамалды қайың сіңілілерінің біріне ырымдап береді (*Сурет 1*).

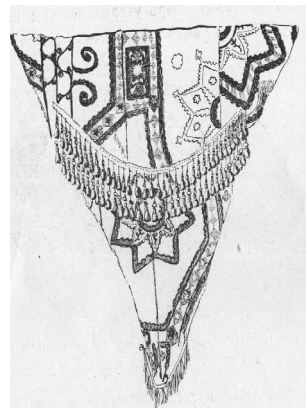

Сурет 1 - Беташар рәсімі. Келіннің шығында қыз күнінің белгісі қызыл орамал. Маңғыстау облысы. Шайыр ауылы. АЭМ.

Сурет 2 - Басына ақ жаулық салу. Келін иығында ұзатылғанда салынған қызыл орамалы. Маңғыстау облысы. Шайыр ауылы. АЭМ.

Сәукелелердің негізгі денінің төбесінде алтынмен, күміспен әшекейленген бергек деп аталатын қатырғының астына жібек желек орнатылады. Бергекке бекітілетін құстың қауырсындарын қарқара деп атаған. Қазақ халқында «желек астында, бергек астында» деген көне сөз бар. Себебі сәукеле желегін қалыңдықтың келіншек болғанда басына орамал етіп салған. Тарихи дәуірлерден жетіп, музейлерде сақталған сәукелелер үлгілерінің негізгі дені желексіз. Желегімен сақталған сәукеленің озық үлгісінің бірі Санкт-Петербургтағы Антропология және этнография музейі қорында. Музей қорларындағы және тарихи фотоқұжаттарда сақталған сәукеле желектері түрлі түсті гүлді немесе кестелі матадан тігілген (Захарова, Ходжаева, 1964: 112-115; Сурет 3 а, ә). (Карутц Р., 170 бет).

Сурет 3 – а, ә) Ақ желекті сәукеле киген қалыңдықтар. XIX ғасыр. ҚРММ қоры; б) Желек. Р.Карутц сызбасы.

Р. Карутц маңғыстаулық қазақ әйелдері «орамалының» ерекше үлгісінің сызбасын берген. Орамалдың жалпы сұлбасы, ою өрнегі, сәукеле бергегіне орнатылған желекке ұқсайды (*Карутц, 1911: 170; Сурет 3б*).

Сәукеле желегі ақ матадан таңдалса да, қызыл түсті жіптен гүлді кестелердің мол болуы қыз ғұмыр мен оң босаға аттаған өмірдің арасындағы байланыстың дәнекері іспетті. Жас келінге матаның қай түрінен тігілсе де, түсі тек ақ орамал салған. Ал, орамал, желектің негізіне көбіне ақ түсті матаның таңдалуына орай «ақ орамал» сөз тіркесі қалыптасты.

Қазақтың «Сыңсу» жырында келесідей мәтіндер кездеседі:

«Айналайын жеңеше ау,

Мінезің еді өзгеше ау,

Ақ орамал алғайсың,

Артымнан іздеп барғайсың»,

«*Орамал* тіктім он бесте,

Шәй киіз тіктім бір кесте»

Жас келіннің басына алғашқы орамал ретінде «беташар» дәстүрінің соңында, бетін бүркемелеп жапқан орамал салынған. Беташардың қорытынды жыры айтылған соң, әулеттің үлкен қария анасы келіннің басындағы орамал, жаулықты мандайынан сүйіп, батасын беріп, басына салған. Басына орамалды салу күрметі тек сол әулеттің үлкені ретінде ғана емес, көп балалы, немерелі, шөберелі болған қария ана ретінде «келін үбірлі-шүбірлі болсын» деген ырым, ниетпен байланысты табысталған. Беташар дәстүріне арнап енесі *шашақты ләтте орамал* немесе *бөртпе шәлі* дайындаған (АЭМ; *Сурет 4, б*). Беташар рәсімінен соң келін басына орамал салу дәстүрі әулеттің үбірлі-шүбірлі болған үлкен енесіне табысталған.

Сурет 4 - Бөртпе шәлі жауып бет ашу. Маңғыстау, Жаңаөзен қаласы. АЭМ.

Сурет 5 – а) бөртпе шәлі. ҚР МОМ қорынан; ә) бөртпе шәлі. Жаңақорған музейі.

ҚРМОМ қорында КП 24517 сандық белгілеумен бөртпе шәлі сақтаулы. Шәлі сары түсті жібек жіппен төртбұрыш пішінді етіп тоқылған. Жиегін айналдыра ұзын шашақтар төгілген. Өлшемі: 150x148x60 см. Иесі – А.Қожабекова (албан). Музей қорына 1993 ж. Жақсыгүл Қашағановадан алынған (ҚРМОМ-ның этнографиялық коллекциясы, 2009: 74; *Сурет 5а*).

Сурет 6 - Ләтте ормал: а) ләтте ормалмен бет ашу, Сырдария ауданы, С.Сейфуллин ауылы; ә) беташарда қолданған ләтте ормал, Сырдария аудандық музейі; б) беташарда жапқан ләтте ормал. Иесі Бәшенова Тыныштық, Маңғыстау, Ақишұңқыр ауылы. АЭМ.

Сурет 7 - Ләтте орамал. Жаңақорған аудандық тарихи өлкетану музейі.

Араздасқан, кешірім сұраған адамдар әйелдің ақ жаулығының киесін сөзге тиек еткен. Қазақ халқы «Жақсы адамның ашуы шәйі орамал кепкенше» деген сөзі арқылы кекшіл болмауға, кешірімшіл болуға шақырған. Шәйі орамал түрлі түсті жібек матадан тігіледі. Қазақтар жібек матадан жасалған орамалдың ләтте орамал, шашақты орамал түрлерін де қолданған. «Орамал тон болмайды, жол болады» деп орамал қазақтың дәстүрлі кәде сыйына айналған.

Орамал үшін шаршыланған мата немесе шытқа кесте тоқып өрнек салынған түрі *кестелі орамал* деп аталған. Қолөнер туындысы ретіндегі кестелі орамалдың ерекше үлгісі Маңғыстау қазақтары мен Иран қазақтары арасында сақталған. Орамалды үш бұрыштап тартқанда алдыңғы бөлігіне геометриялық өрнектердің негізгі дені көрінеді. Жергілікті қазақтар орамалдың бұл түрін *адай орамал*, *ілме жаулық*, *ілме орамал* деп атайды. *Ілме жаулық*, *ілме орамал* аталуы ою өрнегінің біз кестемен тоқылуына байланысты (АЭМ; Сурет 8 -9).

Жергілікті қариялардың айтуы бойынша дәстүрлі ортада орамалдың бұл түрін жас келіндер және орта жастағы әйелдер тартқан, ал салиқалы жасқа келгенде абысындары басына ұзындығы бірнеше аршын болатын ақ матадан қиғаштап пішілген, еш өрнек салынбаған жаулықты салған. Ілме орамал ертеде жас ерекшелігіне қарай тартылатын орамал болса, бұл күнде барлық жастағы әйелдер сала береді.

Сурет 8 - Адай орамал немесе ілме жаулық: а) Шетпе тарихи өлкетану музейі; ә) Форт-Шевченко этнографиялық музейі.

Маңғыстау облысы, АЭМ.

Сурет 9 - Ілме жаулық тартқан қариялар: а) Шайыр ауылы, Рамазанова Ақшагүл; ә) Аңиуңқыр ауылы, Бәшенова Тыныштық және Қырмызы. Маңғыстау облысы, АЭМ.

Иран қазақтары ақ шаршы мата ортасына геометриялық өрнектерден төрт бұрышты кесте тоқып шығады. Басқа үш бұрыш жасап тартқанда ортадағы кесте мандай тұсына келіп, ерекше сән береді. Орамал кестесі өрнегі түксіз кілем, ат дорба, түксіз қоржын өрнектеріне ұқсайды. Иран қазақтарының мәдениетінде «ілме орамал» атауы сақталғанымен, бұл орамал кестесіндегі ою-өрнектің мәнерінен Иран колөнерінің этномәдени әсері болғаны байқалады (Сурет 10).

Сурет 10 - Иран қазақтарының ілме орамалы. Жаңаөзен тарихи өлкеману музейі. АЭМ.

Бөкебай – әйелдердің қыстық орамалы. Ешкі түбігінен шаршы, үшбұрыш немесе төртбұрыш пішінді етіп тоқылатын бөкебай жылы әрі сәнді, бағалы киімдер қатарынан саналады. Б. токудың қарға тұяқ, ирек, айшық, күстандай, бұрама сияқты көптеген түрлері мен үлгілері болады. Жиегіне тоқу арқылы «емшек салып» селдіретіп, жиілеп, тығыздап та тоқиды. Жаңа тоқылған бөкебайды жуып, керіп кептіргенде, үлпілдеген түбіті шығып жұмсақ калыпқа түседі. Бөкебайды жас әйелдер, егде тартқан бәйбішелер де басқа

салады. Кей жерлерде мойынорауышты да бөкебай дейді. Бөкебайдың халық арасында *шәлі, бөкебай салы, бөкебай орамал, түбіт орамал* деген атаулары да кездеседі. Бөкебай атауы Сырдарияның төменгі ағысы бойы қазақтарының тілінде жиі қолданылады, ал Арал қазақтары арасында түбіт орамал атауы кең қолданыста (Қазақтың этнографиялық категориялар, 2017: 1 т., 705; *Сурет 11*).

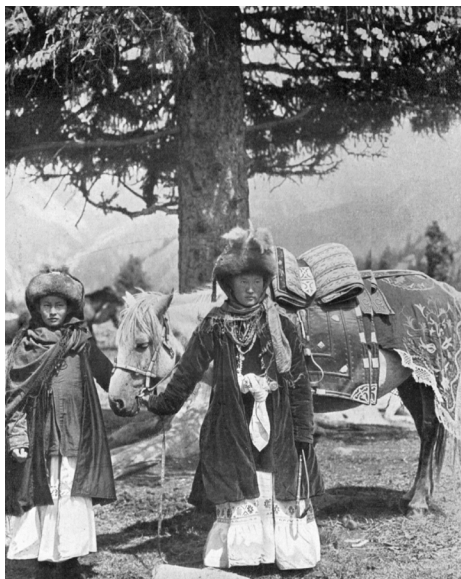
Сурет 11 – Түбіт орамал, ешкі түбітінен тоқылған. Иесі Қыстауова Нағима. Арал, Сазды ауылы. Қызылорда экспедициясы. АЭМ.

Байырғы тұрмыста кең қолданыста болған, қазір ауылдық жерде ішінара кездесетін түрі *бөз орамал*. Бөз орамалмен әжелері немерелерін арқасына салып, байлап алып жүрген (*Сурет 12*).

Сурет 12 - Бөз орамал. Қазалы, Қызылорда экспедициясы. АЭМ.

Бас киімнің бұл түрінің үлгілерін беретін тарихи фотоқұжаттардың да қатары жеткілікті. Көне фотолардағы бейнелер қазақтардың орамалды тек басқа тартып қана қоймай, мойынға да салған, белді де бұғандығын көрсетеді (*Сурет 13*). Орамалдың мойынға салуға арнағанын «*мойынорауыш*», «*шалғы*» деп те атайды.

Сурет 13 - Мойнына орамал салған, беліне орамал байлаған Жетісу қыздары. XIX ғасыр соңы.

Орамал ер адамдар қолданысында. Қызылорда облысында жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция кезінде халық арасынан «шал орамал» деп атайтын ер адамға арналған орамалдың екі түрін кездестірдік. Бірі жүннен тоқылған қыстық түрі, екіншісі жаз мезгілінде басты күннен қорғайтын шыттан жасалған түрі (Сурет 14). Қазіргі таңда жаздық шал орамалды егде тартқан ер адам қайтыс болғанда жыртқыс есебінде таратады. Қыс уақытында мойнына орау үшін тоқылған түрін «мойын орамал», «шалма» дейді. Түймесіз жасалған шапанды қапсыру үшін белге буатын, жібек матадан пішілгенін «бел орамал» деп атайды.

Сурет 14 – Шал орамал, жүннен тоқылған. Арал, Жалаңаш ауылы. Қызылорда экспедициясы. АЭМ.

Ер адамдарға тән бас киімдер қатарында *сәлде* түрі бар. Сәлдені діндар ер адамдар ақ матадан ширатып орап киген.

Ер балалардың басына тағатын орамалдың түрі *байламша* деп аталған. Ол үшін орамалды қабаттап, төрт-бес елі етіп бүктеп, маңдайынан орай отырып,

екі ұшын қарақұс тұсынан, кейде бір жақ шекеден түйіп байлаған. Негізі байламшаны көбінесе жас жігіттер, атпен жарысқа түскен шабандоздар, жекпе-жекке шыққан палуандар таққан.

Орамал және тазалық құралы. Орамалдың қол орамал, бет орамал сияқты тазалық құралы түрлерін де шыт, сөтен сияқты жұмсақ матадан кесіп алып, жан жағын бүріп қайырып, желбір салып тігіп, кестелеп жасаған. Кестеге көбіне өсімдік, көгеріс оюларын, яғни гүл түрлерін, сабақты жапырақтарды кестелеген. Кестелеуге қызыл, сары, жасыл сияқты ашық түстерді қолданған. Бет орамал Иран, Ауғанстан қазақтары тілінде *дәс орамал* деп аталады.

Орамал және жастар ойындары. «Орамал» ойынының шарты орамалға түйген ақшаны атпен алып қашады, қуып жеткен адам олжаны иеленеді. Маңғыстау қазақтары арасында «*мынау аттың бір орамалдығы бар екен*» деген сөз бар. Түркіменстан қазақтары арасында келін боп түскен қыздың қызыл орамалын алып, оның орнына бүркеншік жабу салты бар. Тойда тізенің астынан ширатылған орамалды бір біріне беріп, ортада отырған адамды ұрып ойнайтын, яғни орамал жүгіртіп ойнайтын ойын Көкшетау өңірінде «*орамал жүгіртпек*», Алматы маңында «*андалақ*», Шу бойында «*жылытыр кетті*», Қарағанды облысында «*әбір-сүбір*», Ресей, Орынбор қазақтары арасында «*орамал ойнау*» делінеді. Сондай-ақ қатар қатар отырған жастардың бір біріне орамал беріп ойыны «орамал тастамақ» деп аталады. Қарақалпақстан қазақтары арасында күйеу қалындықты әкелуге аттанардағы той «*орамал той*» деп аталады (Қазақтың этнографиялық категориялар, 3 том, 2017; Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005).

Орамал атауындағы аймақтық сөздер. Орамал мен жаулық атауында аймақтық диалектік тіл ерекшелігі байқалады, мысалы, Шымкент, Мақтарал қазақтары арасында жаулықты *сәлде*, Қарақалпақстан қазақтары арасында *шалма*, Арал, Ақтөбе қазақтары тілінде түбіт орамалды *шарқат*, Бұхара қазақтары шөлі, қызым орамалды *шарқат*, Шығыс Қазақстанда *шыт* деп атау кездеседі (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005).

Жаулық түрлері. Жаулық – көлемі үлкен ақ матаны әйелдің басына орап тартатын бас киімнің ерекше түрі. Оның көлемі кейбір өңірлерде, мысалы, Жетісуда, 14 м-ге дейін жеткен. Жаулық шыт, бөтес, сөтен сияқты матаның ақ түстісінен пішіледі. Бас киімнің бұл түрінің «*ақ жаулық*» аталынуы сондықтан. «Ақ жаулық» салиқалы әйел келбетінің символын айғақтайды.

Осыған байланысты ел арасында «*ақ жаулық*», «*ақ жаулықты аналар*» деген тіркестер жиі айтылады. Тіпті, әйел адамды «*ақ жаулықтылар*» деп атау да қалыптасқан. Жаулықтың үй және шаруа жұмыстарын да бастарына салатын күнделікті және той-жиында салатын қымбат бағалысы да болады.

Жаулықты кимешексіз де, кимешектің үстінен бастырып та пайдаланды. Дәстүрлі қазақы ортада жаулық күннің аптабы мен суығынан, желдің өтінен қорғау үшін жамылғы ретінде де пайдаланылатындай көлемді пішімде жасалған. Осындай жаулықты ортасынан үшбұрыштай бүктеп, бүктелген жағын мандай тұсына келтіре басқа жауып, бір ұшы арқадан төмен жіберіп, ал қалған екі ұшы кеуде тұсына айқастырыла жамылған (Қазақтар. Халықтың бет бейнесі, 2015: 136-139, 141).

Жаулық пішіміне, киілу тәсіліне, көлеміне, материалына байланысты алуан түрлі болып келеді және әр өңірде әртүрлі атауларға ие болған. Айталық, Жетісу, Алтай өңірлерінде – *шылауыш*, Орталық, Шығыс Қазақстанда матаның пішіміне байланысты – *шаршы*, ал жаулықтың кең тараған өлкесі Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік шығыс бөлігінде – *қарқара*, *күндік* деп аталатын түрлері бар. Шылауыш жаулықтың көнеден келе жатқан ерте түркілік

атауы. Будагов сөздігінің 2-ші томында «шылауышқа» басқа тартатын орамал деп анықтама берген (Будагов, 1871: 405). Шылауыш ақ матадан (жібек, шыт, т.б.) шаршы етіп пішіліп тігіледі де, кимешек үстінен немесе арнайы қатырма сыртынан оралып, түйреуішпен ұстатып қояды.

Жаулықтың түрін сипаттау үшін қосымша атауы қатар айтылады. Мәселен, *бұрама жаулық*, *сәукеле жаулық*, *сұлама жаулық*, *орама жаулық* деп атау кездеседі. Жаулықты тек басқа ғана емес, иыққа да жамылғыш ретінде пайдаланған (Захарова, Ходжаева, 1964; ҚРМОМ-ның этнографиялық коллекциясы, 2009; Қазақтың этнографиялық категориялар, 3 том, 2017: 373-375; Какабаев, 2003: 120). Күйеуі өліп жесір қалған әйелдің басындағы жаулықты шартты түрде «сары жаулық» деп атау кездескен (Қазақтың этнографиялық категориялар, 5 том, 2017: 709).

Жаулық тарту тәсілдері. Жаулықты тартудың жолдары әр түрлі болып келеді. Батыс Қазақстан өңірінде жаулықты тартар алдында шаршыны екі қабаттап үш бұрыштап, маңдай тұсына келетін бүктелген жағын тағы да қабаттап бүктеп, маңдайынан бастап тартқанда, үшбұрышты етегі желке тұсына келіп, екіұшын да желке тұсына қарай қайтара байлағанда, төбесі дөңгеленіп тұрады (Сурет 15).

Сурет 15 - Жаулықты шаршы матадан бұрама әдісімен тарту. Маңғыстау облысы, Шайыр ауылы. Рамазанова Ақшагүл. АЭМ.

Бұрама жаулық жылдың барлық мерзімінде тартылды. Күн суытқанда құлақ, мойынды желден қорғау үшін, басты шалмап, орап, төбесіне күндік ретінде жинап тартқан. Бір қарағанда кимешек тәрізді көрінетін күн суық кезде бұрама жаулық тартуды тарихи фотолар айғақтайды (Сурет 15-17).

*Сурет 16 – Бұрама жаулық тартқан әйел. Перовск уезі. 1884 ж.
В.Оливецкий түсірген (Гродеков, 1889: 84а)*

*Сурет 17 – Бұрама жаулық тартқан, шарықта жіп іріп отырған әйел.
1871 жылы А.Л. Кун түсірген
(Түркістан альбомы. Этнографиялық бөлім. 6-том, 1871)*

Жаулықтың да аймақтық ерекшеліктері болды. Мысалы, Қазақстанның батыс өңірінде сәндік үшін жаулықты кимешектің үстінен киді. Егер сол кимешек қызыл жіппен (шым) кестеленсе отағасының барлығын, ал жай ақ жіппен «су тарту» өрнегімен кестеленген болса әйелдің жесір екендігін білдірген екен (Қазақтың этнографиялық категориялар, 3 том, 2017: 374).

Арқа жерінде *жоғары және төмен* деп аталатын *қос жаулық* тартқан.

Мұндай күрделі оралатын жаулықтарды түйреуіштер арқылы бекітіп, бөрік сияқты оралған күйінде шешіп киген. Қазақ жерінің әр өңірінен түсірілген фотоқұжаттар, әйелдердің жаулық тартудың күрделі және ең ауқымды түрін қолданғандығын көрсетеді.

Қазақ жерінің батысында зерлі шашақты, зер таспалы жаулықтың кимешектің күндігі ретінде орап таққан көне түрлерінің болғаны сызбалар мен фоқұжаттардағы бейнелерде сақталған (Қазақтар. Халықтың бет бейнесі, 2015; Түркістан альбомы. Этнографиялық бөлім. 6-том, 1871; Карутц, 1911).

Ғұрыптық мәні. Жаулық, орамалдың ғұрыптық мәні наным сенімдер, дәстүрлер жүйесінен көрінеді. Ағайын арасындағы араздықты, тартысты шешуде, сонымен қатар, жесір дауы кезінде екі рулы елдің арасын татуластыру үшін ортаға орамал тастау ғұрпы орын алған. Ондайда екі елді мәмілеге келтіру үшін елге сыйлы үлкен әжелер орамалын ортаға тастаған. Халықтық ортада ананы құрмет тұтып, орамалдың киесінен қорыққандықтан араз жақтар сөзге тоқтап, бір мәмілеге келген.

Қазақ әйелдері өзінің басына салып жүрген жаулығын, орамалын *басымдағы бақ басқаға көшеді* деп ырымдап, басқа біреуге бермеген, бұл ырым қазір де сақталған. Ұзақ жасап қайтыс болған қария ананың орамалын тәбәрікке қалап алады. Жаулық, орамалды, жалпы бас киімді жауың басым болады деп жерге тастамайды, жоғарыға іліп қояды немесе жиюлы тұрған киім үстіне қояды (*Кәмәләшұлы*, 2006). Осы ғұрыптар мен келінге орамал салу рәсімінің көп жасаған, немере, шөбере сүйген қария анаға табысталуында өсіп-өркендеу, ұрпақ тарату идеясы жатыр.

Қазақта орамал түсінің «аза тұтумен» байланысты мәні болды. Ә.Диваев: *«қайтқан адам егде болса әйелі қара салмайды, орта жаста болса қара түсті орамал, үйленген жас жігіт болса келіншегі қызыл түсті орамал салады»*, – деген мәлімет берген (*Диваев*, 1891: 68-106). Осындай мәлімет Ы. Алтынсаринде де кездеседі: *«Найзаның ұшына үлкен орамал байланады, егер өлген адам жас болса – қызыл, орта жастағы болса – қара, қарт болса – ақ орамал байланады. Мұның мәнісі – бұл үйде қандай жастағы адамның өлгенін осы белгі бойынша жүргізушілерге білдіру»* (*Алтынсарин*, 1988). Сырдың төменгі ағысы бойында күйеуі бар әйелге көк, көгілдір, жасыл, қара, қоңыр түсті орамалдар сыйға тартпайды, мұндай түсті орамалдарды жесір әйелге сыйға тартады, себебі бұл түстер «аза тұтуды» еске салады (АЭМ). Мұның мәні байырғы қоғамда біреу қайтыс болғанда киіз үй шаңырағынан шығарылған немесе киіз үйдің қапталына сүйенген «қаралы ту» деп саналған найзаға байланған орамалмен байланысты. Аза орамалының байлануымен себепті «қаралы ту» атауы қалыптасты.

С.Л. Фукс: *«Кіші жүз руларында қаралы болудың белгісі ретінде жесір сары түсті орамал тартқан», «әйелдер тартқан орамалдың ұштары төбесінен шығып көрініп тұрады, мұны кері тарту деп атайды»*, деген мәліметті ел арасынан жазып алған (*Фукс*, 1981: 79). *Кері тарту* – өлік қайта келсе туыстарын танымай қалсын, арты тыныш болсын деген сенімнен туған. Сондықтан әдетте жаман ырымға балап, орамалды кері тартпайды.

Әулие, әмбиелердің басына, орамал байлап кету ғұрпы бағзы заманнан бүгінгі күнге жалғасып жеткен. Батыс Қазақстан, Маңғыстау өңірлерінде әулиелер басына қойылған сырыққа байланған әйел орамалдарын көруге болады. Зиярат етіп келушілер арасында құран оқып, бұрынғы орамалды алып, жаңа орамал байлап кету кездеседі. Орамалмен байланысты ғұрыптар халық арасында берік сақталған (АЭМ).

Қайтыс болған адамның асын бергенде сол үйдің әйеліне, болмаса

анасына басына ақ орамал салу немесе иығына ақ орамал жабудың ғұрыптық мәні алдағы өмірінде жолының ақ, ашық болуына мензегені.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, жаулық, орамал түрлері қазақтық тігіншілік, тоқымашылық өнерінің қолданыстық мәні зор туындысының бірі. Орамал, жаулық тарту дәстүрі ұлттық болмыспен біте қайнаскан. Орамалмен байланысты, мақал-мәтелдердің, нақыл сөздердің, ырым-тиымдардың, ойындардың қалыптасуы оның ғұрыптық мәні бар бас киім екенін айғақтайды. Орамал, жаулықтың түрлерінің жастық айырмашылықтарға байланысты түр- түстік қолданысы мен тарту әдебінде ерекшеліктер қалыптасты. Қазақ әйелдерінің байырғы кестелі орамалы мен бұрама жаулығы қазақ жерінің Маңғыстау өңірінде сақталған. Орамал, жаулық тарту әдебінде аймақтық ерекшеліктердің болуы аймақтық этнографиямен байланысты болды.

Әдебиеттер:

Авторлардың экспедициялық материалдарынан – АЭМ.

Алтынсарин Ы. Таза бұлақ: өлеңдер, әңгімелер, хаттар, очерктер. Алматы: Жазушы. 1988.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. Том 2. Сост. Лазарь Будагов. Санкт-Петербург: ИмперАН, 1871. 415 с.

Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т.1. Ташкент: Типо-литография С.И.Лахтина, 1889.

Диваев А.А. Этнографические материалы // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Вып.1. Ташкент. 1891

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда: XIX – начала XX в. Алма-Ата: Наука. 1964. 177 с.

Какабаев Б.С. Выставка традиционных головных уборов из коллекции Центрального Государственного музея РК. World discovery. Алматы, №2. 2003.

Карутц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. Пер с нем. Е. Петри. СПб.: Издание А.Ф. Девриева, 1911. 188 с.

Кәмәләшұлы Б. Қазақтың байырғы киім-кешегіне қатысты салт-дәстүрлері. Алматы: Өнер. 2006

ҚРМОМ-ның этнографиялық коллекциясы. 1-том. Қазақтың дәстүрлі киім кешегі. Алматы: Өнер. 2009. 343 б.

Қазақтар. Халықтың бет бейнесі. Алматы. 2015. 160 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. (2017). Энциклопедия. 5-томдық. Алматы: Алем Даму Интеграция.

Қазақтың ұлттық киімдері. Алма-Ата: Жалын. 1976. 112 б.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Құрастырған Ф. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. Алматы: «Арыс» баспасы. 2005. 824 б.

Махова Е.И., Русьякина С.П. Программа сбора материала по одежде народов Средней Азии и Казахстана для историко-этнографического атласа. В книге: Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана. М., Издательство АНСССР. 1961.

Народы Восточной Азии. М., Наука, 1963.

Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. М., Наука. 1989.

255 с.

Түркістан альбомы. Этнографиялық бөлім. 6-том. 1871. Ә.Науай атындағы Өзбекстан Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қоры. Түпнұсқа.

Фукс С.Л. Обычное право казахов в XVIII – первой половине XIX века. Алма-Ата: Наука. 1981.

References:

Aftorlardyn ekspeditsiyalyk materialdarynan [Ethnographic materials of the authors] AEM.

Altynsarin Y. Taza bulaq: olender, angimeler, hattar, ocherkter. [Pure spring: poems, stories, letters, essays]. Almaty: Zhazushy. 1988. [In Russian].

Budagov L.Z. Sravnitel'nyi slovar' turecko-tatarskih narechii, so vklucheniem upotrebitel'nejshih slov arabskih i persidskih i s perevodom na russkii yazyk. [Comparative dictionary of Turkish-Tatar adverbs, with the inclusion of the most common words Arabic and Persian and translated into Russian. Volume 2]. Sost. Lazar' Budagov. Sankt-Peterburg: ImperAN, 1871. 415 s. [In Russian].

Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti. Juridicheskii byt. T.1. [Kyrgyz and karakirgiz of Syr-Darya region. Legal way of life. Volume 1]. Tashkent: Tipo-litografija S.I.Lahtina, 1889. [In Russian].

Divaeв A.A. Etnograficheskie materialy // Sbornik materialov dliya statistiki Syr-Dar'inskoi oblasti. [Ethnographic materials // Collection of materials for statistics Syr-Darya region.] Vyp.I. Tashkent. 1891 [In Russian].

Zaharova I.V., Hodzhaeva R.D. Kazahskaya nacional'naya odezhda: XIX – nachala XX v. [Kazakh national clothes: XIX - early XX centuries.] Alma-Ata: Nauka, 1964. 177 s. [In Russian].

Kakabaev B.S. Vstavka tradicionnyh golovnyh uborov iz kollekcii Central'nogo Gosudarstvennogo muzeya RK. [An exhibition of traditional headgear from the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan.] World discovery. Almaty, 2003. №2. [In Russian].

Karutic R. Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake. [Among Kyrgyz and Turkmen in Mangyshlak.] Translation from German. E.Petri. Sankt-Peterburg: Izdanie A.F.Devrieva, 1910. 188 s. [In Russian].

Kamalashuly B. Kazaqtyn baiyrgy kiim-keshегine katysty salt-dastyrleri. [Customs traditions associated ancient clothing of the Kazakh people]. Almaty: Oner, 2006. [In Russian].

KRMOM-nyn etnografiyalyk kollekciyasы. 1-tom. Kazaktyn dastyrli kiim keshegi. [Ethnographic Collection of the Central State Museum of Kazakhstan. Volume 1. Traditional Kazakh clothes.] Almaty: Oner, 2009. 343 b. [In Kazakh].

Kazaktar. Halykтын bet beinesi. [Kazakhs. National image of the people]. Almaty. 2015. 160 b. [In Kazakh].

Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dastyrli zhuesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Volume 3]. Enciklopediya. Almaty: Adam Damu Integrasiya, 2017. [In Kazakh].

Kazaktyn ulttyk kiimderi. [Kazakh national costumes.]. Alma-Ata: Zhalyн. 1976. 112 s. [In Kazakh].

Kazak tilinin aimaktyk sozdigi. Kurastyrgan G. Galiyev, O. Naqysbekov, Sh.Sarybayev, A.Uderbayev. [Regional dictionary of kazakh language.]. Almaty: Arys, 2005. 824 b. [In Kazakh].

Mahova E.I., Rusjaikina S.P. Programma sbora materiala po odezhde

narodov Srednei Azii i Kazahstana dliya istoriko-etnograficheskogo atlasa. V knige: Materialy k istoriko-jetnograficheskomu atlasu Srednei Azii i Kazahstana. [The program of collecting material on clothes of the peoples of Central Asia and Kazakhstan for historical and ethnographic Atlas. In the book: Materials to the historical and ethnographic Atlas of Central Asia and Kazakhstan.] Moskva-Leningrad. Izdatel'stvo ANSSSR. 1961. [In Russian].

Narody Vostochnoi Azii. [The Peoples Of East Asia] Moskva-Leningrad, Nauka, 1963. [In Russian].

Tradicionnaya odezhda narodov Srednei Azii i Kazahstana. [Traditional clothing of the peoples of Central Asia and Kazakhstan.] Moskva, Nauka. 1989. 255 s. [In Russian].

Turkistan al'bomy. Jetnografiyalyk bolim. [Turkestan album. Ethnographic section. Volume 6.] 1871. A.Nauai atyndagy Ozbekstan Ulttyk kitaphanasynyn sirek kezdesetin kitaptar men kolzhazbalar qory. Tupnyska. [In Russian].

Fuchs S.L. Obychnoe pravo kazahov v XVIII – pervoi polovine XIX veka. [Fuchs Customary law of the Kazakhs in the XVIII - first half of the XIX century.] Alma-Ata: Nauka. 1981. [In Russian].

ҒТАМР 03.20.00.

ӘОЖ 92959 (574)

Әпендиев Т.Ә.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы қ., Қазақстан E-mail: timur.apendiev@mail.ru

ЛЕЗГИНДЕРДІҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫСТАНУ ТАРИХЫ

Қазіргі Қазақстанда өмір сүріп жатқан халықтардың тарихын, мәдениетін, олардың өткені мен бүгінін зерттеу қашан да болмасын өзекті тақырыптардың бірі саналады. Көпәтносты Қазақстан халықтары арасында кавказдық этнос өкілдері көп таралған. Олардың бірі лезгиндер болып, бұл халық Қазақстан аумағына Екінші дүниежүзілік соғыстың кезінде келіп, содан қазіргі кезге дейін бейбіт өмір сүріп келеді. Лезгиндер Қазақстан халықтары арасында өзінің тарихын қалыптастырып, алайда бүгінгі күнде аз ұлттар қатарында саналады. Ғылыми мақаланың мақсаты – Қазақстанда өмір сүріп жатқан аз ұлттар қатарында саналатын лезгиндердің тарихын, мәдениетін және демографиясын зерттеу болып табылады. Мақалада лезгин этносының шығу тарихы мен олардың таралған аймақтары туралы мәліметтер талдауға түскен. Сонымен қатар, олардың саяси, әлеуметтік тағдырына қатысты мәліметтерді көрсету мақаланың басты міндеті болып саналады.

Кілт сөздер: лезгиндер, аз ұлттар, халық, Қазақстан халықтары.

МРНТИ 03.20.00.
УДК 92959 (574)

Апендиев Т.А.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
г.Алматы, Казахстан E-mail: timur.apendiev@mail.ru

ГЕНЕЗИС ЛЕЗГИН И ИСТОРИЯ ИХ РАССЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Исследование истории народов, проживающих в Казахстане, их культуры, прошлого и настоящего считается одной из наиболее актуальных тем. Среди народов полиэтнического Казахстана наиболее распространенными являются представители закавказских этносов. Одними из них являются лезгины, народ, который прибыл в Казахстан во время Второй мировой войны, и с тех пор живет мирной жизнью. Лезгины Казахстана сформировали свою историю, однако на сегодняшний день они относятся к национальным меньшинствам. Цель научной статьи – изучить историю, демографию и культуру лезгин, проживающих в Казахстане и считающихся одним из малочисленных народов. В статье проанализирована история происхождения этноса лезгин и сведения о зонах их распространения. Кроме того, главной задачей статьи является показать сведения, касающиеся их политической и социальной судьбы.

Ключевые слова: лезгины, малочисленные народы, народ, народы Казахстана.

IRSTI 03.20.00.
UDC 92959 (574)

Apendiyev T.A.

Institute of History and Ethnology of Ch.Valikhanov,
Almaty, Kazakhstan E-mail: timur.apendiev@mail.ru

GENESIS OF LEZGIN AND THE HISTORY OF THEIR SETTLEMENT IN KAZAKHSTAN

The study of the history of the nation living in Kazakhstan, their culture, past and present is considered as one of the most relevant topics. Among the nation of multi-ethnic Kazakhstan, the most common are representatives of the Transcaucasia ethnic groups. One of them is the Lezghins. This nation arrived in Kazakhstan during the Second World War, and since that moment has been living here a peaceful life. Lezgins of Kazakhstan have formed their own history, but today they belong to national minorities. The purpose of the scientific article is to study the history, demography and culture of Lezgins living in Kazakhstan that considered as one of the small-numbered peoples. The article analyzes the history of the origin of the ethnic Lezgin and information about the zones where they are distributed. In addition, the main objective of the article is to show the data relating to their political and social destiny.

Keywords: Lezgins, the small-numbered peoples, nation, nation of Kazakhstan.

Кіріспе. Қазақтардың мәдени-этникалық дәстүрлерінен мұра болған рухани саладағы төзімділік қазіргі уақыт пен келешекте азаматтық

өлемді сақтаудың берік негізі болып табылады. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасы 40-тан астам конфессия мен деноминация өкілдері, сондай-ақ 130 ұлт пен этникалық топ өкілдері бейбіт және өзара түсіністікте өмір сүре алатындығының бірден бір мысалы. Қазақстандағы әрбір ұлттың өзінің этноқұрылымдары бар, 22 республикалық және аумақтық ұлттық-мәдени орталықтары құрылған. Қазіргі Қазақстан халықтардың құрамын нақтылау, олардың діні мен тілін, Қазақстан өңірлерінде қоныстануын нақтылау және саралау, этнодемографиясы мен этномәдени байланыстарын анықтаудың қоғам үшін маңызы ерекше.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында айтқан өзінің ұсынысы негізінде Президент 1995 жылы 1 наурызда Жарлыққа қол қойып, бүгінгі Ассамблея құрылды. Оның алдына қойған негізгі мақсаты-елдің бірлігін нығайту еді, түрлі этнос өкілдерін бір шаңырақ астына топтастыру болатын. Осыған байланысты облыс орталықтарында түрлі этностық мәдени орталықтар құрылды. Бұл тәжірибе бүгінде өз тиімділігін көрсетіп отырғанына куәміз.

Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы еліміздегі этносаралық қатынастар саласын реттеп, жүйелеп отыратын жүйені қалыптастырды. Сонымен қатар, Ассамблея сол кезеңде демократиялық жаңаруларды бастан кешіп жатқан Қазақстандағы азаматтық қоғамның алғашқы қарлығашы болғаны даусыз. Расымен, мемлекетте қоғамдық-саяси тұрақтылық орнамай, экономикалық салада жетістік болмайтыны ақиқат. Сондықтан, Қазақстан халқының бірлігін бұдан әрі жетілдіру міндеті мемлекеттік саясаттың басым бағытына айналып отыр.

Осы тұста Қазақстан халықтарының құрамына тоқталып өтейік, саны жағынан көп басқа ұлт өкілдері: орыстар, украиндар, өзбектер, немістер, татарлар, ұйғырлар, белорустар, корейлер, әзірбайжандар, түріктер және басқалар болып табылады. Ал саны саны жағынан аз ұлт өкілдері: чехтар, абазиндер, абхаздар, монғолдар, нанайлар, үнділер мен пәкістандықтар, нганасандар, негидальдар, ненецтер, нивхилер, ноғайлар және басқалар саналады. Дәл осындай аз ұлттардың бірі лезгиндер болып табылады (Egamberdiev, Kartaeva: 2015).

Тарихнамасы. Қазақстандағы ұлттар мен этностардың тарихын ғалым Ф.Н. Базанова (Bazanova: 1987) зерттеуінде айқындауға тырысты. Өзге ұлт өкілдерін күштеп қоныстандыру саясатының себептері нақты сараланбаса да, Қазақстан халқының этникалық құрылымының қалыптасуының тарихи, өсім үрдісі жайында толымды мағлұматтар бере білген. Кеңестер Одағында күштеп жер аударылған ұлттар мен этностардың саяси тарихын ең алғаш болып көтерген ресей ғалымдары Н.Ф. Бугай, (Bugay: 1990), В.Н. Земсков, (Zemskov: 2003), А.М. Некрич (Nekrich: 1993) ғылыми зерттеулерінде қоныстандыру саясатының ішкі астарын құжаттық негізде айқындады. Республика аумағына күштеп қоныс аударылған аз ұлттардың өткен тарихының көлемкелі тұстарын ашуға байланысты 1990-жылдары бірқатар еңбектер жарық көрді.

Әртүрлі ұлттар мен этностардың, соның ішінде лезгиндердің Кеңестер Одағының шекара маңынан ішкі аймаққа қарай көшіру себептерін тарихшы ғалым Қ.С. Алдажұманов «Күштеп көшіру: жымсық саясат, басқыншылық әрекет», «Депортация народов – преступление тоталитарного режима» зерттеулерінде айқын түрде көрсете отырып, олардың Қазақстан экономикасына қосқан үлесін саралауға тырысса (Aldazhumanov: 1996), ал тарихшы Т.О. Омарбеков «XX – ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері» еңбегінде халықтарды күштеп жер аударудың демографияға тигізген әсері, соның ішінде, корей халқының осы тарихи үрдіс барысында

басынан кешкен қасіретін зерделеп көрсеткен (Омарбеков Т: 1997).

Методология. Тарих ғылымында қалыптасқан мәселені, болған оқиғаны зерттеуде нақты фактілер мен дәлелдерді мұрағат және ғылыми зерттеулер арқылы салыстыра көрсету басшылыққа алынды. Сонымен бірге зерттеу барысында саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, теориялық таным, модельдеу мен типтендіру сияқты жалпы ғылыми, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды. Тарихи оқиғаларды немесе саяси жағдайларды баяндауда естеліктер, баспасөз материалдары мен мұрағат құжаттары және ғылыми зерттеу материалдарын салыстыра зерттеу әдісі кең қолданылды. Аз ұлттар мен этностарға қатысты қалыптасқан ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдарға, сонымен қатар қоғамтанушы ғалымдардың еңбектеріндегі көзқарастарға сүйенілді. Сондай-ақ, зерттеу барысында кеңестік қуғын-сүргін саясаты тәуелсіздік тұрғысынан талданып, бүгінгі Қазақстанды мекендеуші ұлттардың жарасымдық пен бірлік тұрғысында өмір сүріп отырғандығы баяндалады. Тарихи құндылықтар мен жалпы адамзаттық қоғамдық қатынастар негізінде, қоныс аударған аз ұлттардың Қазақстанға келу себептері мен орналасып, елге үйренісіп кету кезеңдеріне, еңбекке араласу негіздеріне құрылған.

Негізгі бөлім. Лезгин халқының өзіндік тарихына кіріспес бұрын олардың Қазақстанда пайда болуы мен дамуы және қазіргі жағдайына тоқталатын болсақ, оның да өз алдына бір шағын тарихы бар. Тәуелсіздік жылдарынан бастап Қазақстанда саны аз ұлттардың тарихына, демографиясына, мәдениеті мен шаруашылығына деген ғылыми қызығушылықтар артып, ол көпэтносты еліміздің халықтарының дамуын рет-ретімен зерттеуге мүмкіндік берді.

XX ғасырдың 80-жылдардың ортасына дейін әртүрлі ұлттардың Қазақстан аумағына жер аударылуы мен оларды қоныстандыру мәселесі мүлдем жабық тақырып болды десек те болады. Себебі, кеңестік жүйе республикада еш қысымсыз, тату-тәтті, бірлікте, ынтымақта өмір сүріп жатқандығын дүние жүзіне көрсетуге тырысты. Сондықтан ұлт мәселесіне қатысты барлық мәселелер күпия әрі қатаң түрде қадағаланып отырды.

КСРО-да кейбір ұлттардың өкілдерін жер аудару саясаты соғысқа дейін жүргізіле бастаған. Мысалы, депортациялауды бастаған кеңес билігі отызыншы жылдардың өзінде-ақ Қазақстанға КСРО-ның басқа өлкелерінен «тап жаулары» деп кулактар, дін өкілдері, ақсүйектер, патша үкіметі өкімшілік орындарында қызмет еткен шенеуніктер – барлығы 360 мыңдай адамды жер аударды. Тарихшы-ғалым Қ. Алдажұмановтың көрсетуінше, Ресей, Украина және Белоруссияның орталық аудандарынан ұжымдастыру кезінде тәркіленген ауқатты шаруалар көшірілген. Мәселен, Қазақстанда тақап қалған ашаршылық нәубетінің барлық белгілері байқала бастаған 1931 жылдың мамыр-маусым айларында тек Қарағанды мен Семей облыстарының сегіз ауданына ғана Ресейден көшірілген 150 мыңнан астам адам орналастырылған (Алдажұманов, 1997: 33).

Қоныс аударылған ұлттардың құрамы әр түрлі болды. Осындай саясаттың нәтижесінде КСРО үкіметі 30-жылдардағы ашаршылық кезінде халқы сиреп қалған Қазақстан сияқты жерлерде өнеркәсіп құрылысын өркендету, оның табиғи байлықтарын игеру мақсатымен адам күшін шоғырландырып, еңбек ресурстарын көбейтуге тырысты. Норильск, Магадан, Колыма, Батыс және Шығыс Сібір, Қиыр Шығыс, Солтүстік Орал сияқты нашар игерілген өлкелердің де табиғи байлықтарын ашып, өндіріске қосу жұмыстары, жаңа кәсіпорындар мен қалалар салу қызу қарқында жүргізілді. Жер аударылғандарды ең ауыр жұмыстарға салды. 1930-жылдардың соңына қарай

Қазақстанға қуғынға ұшыраған ұлттарды жаппай зорлап жер аудару кең өріс алды. Қазақстанға күшпен жер аударылған халықтардың бірі лезгиндер болды. Лезгиндер шешен, ингуш, сияқты Кавказ халықтарымен бірге күштеп жер аударылып, өз тағдырын басқа жерде жалғастырды.

Қазақстанға өткен ғасырдың 30-40 жылдары қоныстанған лезгиндер жоғарыда аталған өзге де Кавказ халықтарымен бірге орналастырылып, олар негізінен дағыстандықтарға жақын болды. Орналасқан аймақтары Алматы, Жамбыл, Маңғыстау, Атырау облыстары болып және Қазақстанның өзге де өңірлеріне қоныстанды. Олар жергілікті қазақтармен және өзге де халықтармен, тығыз араласып, еңбек етті. Олар дағыстандықтармен бірлесіп, өз қаражатына Алматы облысындағы Томаровский атындағы темекі совхозының негізін қалады. Ұлттық салт-дәстүр өзге ұлттардың мәдениетімен байланыстылығымен бағаланып, республиканың қоғамдық және мәдени өмірімен терең ұштасып жатады (Son En, 2010).

Лезгин ұлтынан шыққан Қазақстан азаматтары Республикамызда қоғамдық өмірдің барлық салаларында қызмет атқарып денсаулық сақтау, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығын дамытуда үлкен үлес қосып жүр. Қазақ жерін мекендеген лезгиндер тұрмыстың барлық саласында – халық шаруашылығы, басқарушы және орындаушы органдарда қызмет етіп келеді, мектепке барады, жоғары оқу орындарында оқып жатыр, әскери борышын өтейді, ауруларды емдейді, үйлер тұрғызады, білім береді және әрине, республиканың азаматы мен азаматшалары ретінде барлық құқықтары қорғалып, заңмен жүреді. Дағыстандықтар – Алматы қаласындағы Киров атындағы зауыттың, Алматы облысы Панфилов атындағы ауылдағы темекі шаруашылығымен айналысатын совхоздың негізін қалағандар. Олар Маңғыстау облысындағы мұнай өндеп, шығарудың бастауында тұрды.

Олар, негізінен, дағыстандықтармен бірге және басқа да кавказ ұлт өкілдерімен бірлесіп, ұлттық-мәдени орталықтардың мүшелері болып келеді. Осындай ұлттық-мәдени орталықтардың негізгі мақсаты республикада өмір сүріп отырған ұлттардың мәдениетін, салт-дәстүрін жандандырып, тілді дамыту, ҚР-ның саяси-экономикалық өміріне белсене араласу, ұлтаралық қатынастарды жетілдіру, республикада тұратын әртүрлі ұлттардың өзара байланысын нығайту болып табылады. Әрбір ұлттық-мәдени орталықтар жанында ана тілін, салт-дәстүрін үйрететін, ұлттық музыка мен өнерге баулитын балаларға арналған жексенбілік мектептер жұмыс істейді. Сонымен қатар, қарттар үйіне, балалар үйіне, науқас адамдарға, көпбалалы отбасыларына арнап қайырымдылық іс-шараларын өткізіп отырады (Son En, 2010:117).

Қазақстандағы лезгиндер дағыстандықтардың мәдени орталығының құрамында. Себебі, бұл халықтардың тілі мен мәдениеті және салт-дәстүрі өте жақын. Қазақстандағы бірінші Дағыстан мәдени орталығы 1996 жылы Алматы қаласында ашылды. Алматыда дағыстан халқына жататын 13 этнос тұрады. Олар: лезгиндер, аварлар, кумыктар тағы басқалар. Осы этностардың әр қайсысы өзінің дәстүрлері мен тілдеріне бай. Лезгиндер Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл облыстары және Алматы қаласында өмір сүріп, олар жергілікті халықпен аралас-күралас өмір сүрген және бұл этнос өкілдері аталған аймақтарда қазіргі кезге дейін өмір сүріп келеді. Қазақстан Республикасында ұлтаралық татулық пен келісім саясатын іс жүзіне асыруда кіші Ассамблеялар зор үлесін қосып келеді. Олар мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы көпірге айналды. Осы кіші Ассамблеялар осынау өзгеріске толы заманда еліміздегі этникалық топтардың мәдени құндылықтарын сақтап

калудың негізгі факторына айналды. Қазіргі кездегі кіші Ассамблеялардың негізгі міндеті этносаралық қатынастар ахуалына болжам жасау және осы саладағы кез келген келеңсіздіктердің алдын алу шараларын (Sultanyarova, 2014: 154).

Тағы бір айта кетерлігі-дағыстандықтар мен лезгиндер Қазақстанға ХІХ ғасырдың соңынан бастап келе бастаған. Олардың көпшілігі қазіргі Маңғыстау, Алматы, Атырау және Қарағанды облыстарында тұрды. Мұнда лезгиндер мен дағыстандықтардан бөлек халқының келесідей өкілдері кездеседі: аварлар, лактар, дарғындар, құмықтар, ноғайлар, агулдер, цахурлар, рутулдар, табасарандар, таттар, құбашындар, андилар, чамалин, годобериндер.

Келесі кезекте, лезгиндердің қандай тайпа екені, олардың шығу тегі қайдан болғаны және жалпы этникалық тарихы ғылымда маңызды сұрақтардың бірі ретінде саналады. Әрбір халық пен оның атауының шығу тегі болғанындай, лезгиндердің де өзіндік шығу тарихы мен халық атауының этимологиялық дамуы бар.

«Лезги» этнонимі ерте орта ғасырлық және антикалық дәуірлерде пайда болған «лекзи/лакзи» және «лек/лег» атауларының кейінгі түрі екенін зерттеушілер бір ауыздан мойындайды. Сонымен қатар, ғалымдар «ер адам» деп Кавказ сөзін «лег» деп есептейді. Бір қызығы, лезгиндердің ерте орта ғасырлық патшалығы «Лакз» деген атау араб сөздерінен алған деген болжам да бар. Бұрын «леки» («лезги») терминімен барлық дерлік таулы дағестандық халықтарды атап, мұндай қорытындылардың бастапқы жағы ежелгі Парсы елі (Иран) болып табылатыны күмән келтірмейді, себебі парсы әскерлері Дағыстанға экспансия кезінде бірінші кезекте лезгиндермен бетпе-бет келген.

«Лек-лег» этнонимінің этимологиясына келсек, бұл атаудың «лекъ» қыранның лезгиндік атауына байланыстырылуы мүмкін. Орланың лезгин мен Кавказдың басқа да таулы халықтарының көріністерінде адам жанының көрінісі болып табылады. Бұл феномен –Алдыңғы Азия мен Кавказ тауларында таралған ежелгі жерлеу ғұрыптарының дәстүрлері. «Лезги» атымен белгілі Дағыстанның басқа халықтары әр уақытта өздерін әртүрлі атаулармен атады.

Бір жағынан қарағанда, «Леки» немесе леги» терминдері «таулық» ұғымын білдіреді. Бірақ, «леки» немесе «леги» терминдері лезгин және лезгиндық халықтар тобын белгілеуде де үлкен өзгерістер орын алған. «Леки» - бұл, әрине, қазіргі уақытта Кавказ аумағында өмір сүретін қазіргі лезгиндер. «Леги» этнонимі Кавказдық Албанияның халықтары болып, олардың тарихы туралы ежелгі тарихшылар Страбон, Плутарх және т.б. антикалық ғалымдар сипаттаған «леги» атауынан пайда болған.

«Леки» терминін түсіндіру алғашқыда қиын болған. Мүмкін, бұл антикалықтан шыққан термин. Гректер мен римдіктер, негізінен Оңтүстік Дағыстанның таулы халықтарымен ұштасқан, олардың этнонимдерін нақтыламай, оларды «лек» – горцами деп атаған. Содан кейін парсылардың, арабтардың, моңғолдардың бірнеше рет басып кіруі кезеңінде, Шығыс авторларының көптеген шығармаларында «леки» термині «лезгиге», «лакзаға» айналады. Әрине, бұл этимология көне авторлардың «леки», «леги» этнонимдерінен шығады. Арабтар жаулап алу кезеңінде бұл атау «лезги» және «лязги» деп аталады. «Лезгин» сөзінің мағынасын түсіндірудің тағы бір әрекеті бар. Лезгин сөзінің шығуы туралы зерттеуші Д. Бутаев көптеген пікір айтады. Ол лактар деп аталып жүрген халықтар лезгиндер деп көрсетеді (Butaev, 1960).

Бұл мәселеде зерттеушілер Д. Бутаевты қайталай отырып, лактардың өздері «лак» немесе «лаккучу» деп атайды. Лактарға қатысты ғылыми

дереккөздердің көпшілігі оларды Оңтүстік Дағыстанның тұрғындары деп көрсетеді. Е.И. Козубский «лезгин» деген сөздің мынадай түсінігін береді: бір дерек бойынша, ол түрік тілінде «тау тұрғыны» деп оқылады, екіншісі – «қарақшылық» дегенді білдіреді (қандай тілде белгісіз); үшіншісі – «леги» деген бұрмаланған гүржі сөзі және «таулық» дегенді білдіреді; Дербент мұсылман ғалымдары «лезгин» атауын арабтар таратқанын және «ля-заги» деген мағынаны білдіретінін жазған.

Кавказдық Албанияның этникалық құрамын талдай отырып, профессор А.Агаев классикалық «гели» және «леги» – бұл қазіргі лактар мен лезгиндер деген тұжырым жасайды. 1940 жылы алғаш рет айтылған бұл ой 1966 жылы қайталанып, «леги» – лактар мен лезгиндерді атап өтеді. И. Лавров «леги» – бұл кеш лезгиндер бар деген ойға бейім болды (Lavrov, 1982).

Лезгин туралы ежелгі хабарды ежелгі авторлардан табуға болады, олар Шығыс Кавказда өмір сүрген «леги» халқында айтылады. А. Агаев көне, ортағасырлық араб, армян, әдебиеттері мен Иран деректерінде «лег» этнонимінің көп уақыт бойы қайталанғанын айтады. Ежелгі дәуірден бастап орта ғасырдың соңына дейін хронологиялық тәртіппен алынған барлық осы кездер лезгиннің Кавказдық Албания кезеңінен ең кейінгі кезеңге дейінгі тірі этникалық тарихын көруге мүмкіндік береді (Agaev, 1991). Осылайша, Кавказдық Албанияның 9 тайпасынан (Албания, гелы, леги, утии, гаргары, чилбы, аружан егембердиева және кристина красикова, цеды, каспиане) 6 тайпа болып қазіргі лезгино-тілді халықтар табылды. Албания халқының Кавказдық Албанияның аумағында қоныстануы, антикалық деректер бойынша жоғарыда келтірілген халықтар Кавказдық Албанияның барлық аумағын дерлік алып жатты, сондықтан Кавказдық Албанияны негізінен лезгин тілді халықтардың мемлекеті болды деп айтуға болады.

Лезгиндердің де халық болып, ұлт болып қалыптасуының өзіне тән ауқымды тарихы бар. Бұлар негізінен Кавказ халықтарының қатарында саналады. Б.з.б. I мыңжылдықтың ортасында Шығыс Кавказда нах-дағыстандық отбасының әр түрлі тілдерінде сөйлейтін 26 тайпаны біріктірген албандық тайпалық одақ қалыптасты. Қазіргі лезгиндер өздерін лезги (жк. т.), лезгияр (кп.т.) деп атайды. Жазбаша дереккөздерде «лезгин» термині XII ғасырдан бері белгілі, бірақ бұл атаудан бұрын жеке дағыстандық халықтар үшін өз атауы болған жоқ, ол «дағыстандық төбешіктерге мүлдем жат» болды. Парсы тарихшысы Рашид ад-дин, XIII ғасырда алғаш рет «Лезгистан терминін» жалпы дағестандық мәнде қолданды. Осы терминді Шығыс жазушылары да Дағыстан деп атады. Қазіргі халыққа қолданылатын «лезгиндер» термині дағыстандықтар мен ең алдымен өздері лезгиндіктерге қатысты әзірбайжандықтардың экзо-этникалық дәстүрлерін пайдалана отырып, XIX ғасырдың аяғынан XX ғасырдың басынан бастап қолданыла бастады. 1920 жылдан кейін «лезгиндер» этнонимі Дағыстанның тау халықтарының біріне айналды.

Қазіргі заманғы лезгиндердің түп-тамыры ата-бабалары Кавказдың шығысында, Кавказдық Албания¹ мемлекетінде тұратын көптеген тайпалар болды, Тіл және мәдениет бойынша бір-біріне жақын грузин және армян халықтарымен, христиандықтың ізбасарларымен бірге болған. Олардың өз аудармалары болды, сөйкесінше, өз жазбалары бүгінгі зерттеушілер-кавказданушылардың ерекше қызығушылығының мәні. Кавказ Албаниясы жиі басқыншылық шабуылына қарамастан өз тұтастығын сақтай алды (Abduragimov, 1995).

¹Кавказдық Албания – ежелгі дәуірде Кавказда болған мемлекет.

Лезгин халқы Кавказ бен Солтүстік Кавказдың саяси құрылысында, оның экономикалық, рухани және мәдени дамуында үлкен рөл атқарған ежелгі халықтардың бірі болып табылады. Қазіргі заманғы лезгиндердің ата-бабалары Кавказдың шығысында, Кавказ Албаниясы (Балқандағы Албания емес) мемлекетінде тұратын халықтар болды. Б. з. б. V-IV ғасырларда мұнда, сондай-ақ қазіргі Дағыстанның едәуір бөлігінде Кавказ Албаниясы пайда болды. Албания мемлекеті өз тарихында римдіктер мен парсылардың түрлі басқыншылық шабуылдарына бірнеше рет ұшыраған. Біздің дәуірімізде Кавказ Албания жаулаушылардың барлық әрекеттеріне қарамастан, өз тұтастығын сақтай алды. VII ғ. арабтар Кавказ Албаниясын жаулап алу кезінде, Ислам дінін лезгин тілді халықтардың арасында тарата бастады.

Лезгиннің пайда болуының сан ғасырға жуық тарихы Кавказдың ежелгі қоныстанушыларымен, дамыған Құрық-арак мәдениетінің (б.з. д. IV мың соңы) пайда болуымен байланысты. Лезгин мен лезгин тілді халықтардың тікелей ата-бабалары біздің дәуірімізге дейін бірнеше ғасыр бұрын Кавказдық Албанияны Шығыс Кавказ аумағында мемлекет құрған Албания тайпалары болып табылады. Дағыстанның аумағында табылған тас дәуірінің ежелгі ескерткіштері ашел дәуіріне жатады (ежелгі лег тайпалары, және т. б.). Біздің дәуірімізге дейінгі бірінші мыңжылдықтың соңында Дағыстанның аумағына Кавказдық Албания, содан кейін сасанидтердің мемлекеттері кірді.

Албания елін арабтар жаулап алғаннан кейін бірнеше әкімшілік бірліктерге бөлді, оның ішінде Лакс патшалығы да болды. XIII-XIV ғғ. хазар, қыпшақтар мен моңғолдардың лезгиндерге жорықтары байқалды. XIV-XVIII ғғ. кезеңінде татар-моңғол шапқыншылығынан кейін Кавказ түріктерін, парсылар бірнеше рет басып алды. Осылайша, лезгин халықтарының ұлт-азаттық күресінің көтерілуінің нәтижесінде ұлы қолбасшы Хажидәуд Мушкур бастаған Иран экспансиясы тоқтады және Иран билеушісі Надир-шах бастаған парсы басқыншылары талқандалды. XVIII ғ. ортасында лезгин тілді халықтардың қоныстану аумағында дербес хандықтар, еркін қоғамдар пайда бола бастады. Сонымен, лезгиндердің ерте Дағыстанның оңтүстік-шығысында және Әзірбайжанның солтүстік бөлігінде өмір сүргені дәлелденген (Marshaev, 1964).

Бұлар өздерінің жазуымен, рухани және материалдық мәдениетімен, өзінің экономикасымен ерекшеленді. Ежелгі грек және Рим тарихшылары Кавказ Албаниясының отыздан астам қаласы мен басқа қоныстарын атады. Ежелгі авторлар албандарды сұлу, биік бойлы, ашық шашты және сұр көзді деп атап өткен. Бұл мақтаншақ және еркіндікті сүйгіш халық еді. Көптеген тарихи кітаптар біздің ата-бабаларымыздың бөтен басқыншылармен күресте өшпес ерлігін көрсетеді.

III ғасырда Кавказ Албаниясына Иран шабуыл жасады. Оны басқа жаулап алушы елдер сияқты, осы мемлекеттің орналасуы қызықтырды. Оның аумағы солтүстік пен оңтүстікті, батыс пен шығысты қосатын көпір болды. Сол кезде Дербент бекінісі салынды. Албанияға хазарлар мен арабтар шабуыл жасады. Солтүстік-шығыс даланың көшпелілері даланы жаулап алды. Көптеген соғыстар Кавказ Албаниясын әлсіретті. Көптеген ежелгі мемлекеттер сияқты уақыт өте келе ол б.з. д. I ғ. бастап б. з. X ғ. дейін өмір сүрген, бізге, ұрпақтарға тарихтағы өзі туралы естелікті қалдырып, ыдырап кеткен еді. XIII ғ. татар-моңғолдар Кавказға үлкен күшпен келді. Олар да Дағыстанды бағындыра алмады. Саяхатшы Гильом де Рубрук былай деп жазды: «теңіз бен таулар арасында татарлармен бағындырылмайтын лезги, горцы атымен сарациндер өмір сүреді». XVII ғасырда лезгиндер аварлармен, даргинцтармен, лактармен

және басқа халықтармен бірге Иран және Түрік иелігіне қарсы қатал күрес жүргізді. Бұл күресті Шабран, Шемаху қаласының ирандықтардан босатып, Ширванның билеушісі болған Қажид-Давуд басқарды.

VII ғ. Кавказ Албаниясын арабтардың жаулап алуы және исламның лезгин тілді халықтарының арасында таралуы жатады. Лезгин халқының қалыптасуы мен даму процесі уақыт өте осылайша жалғасын таба береді.

XIII-XIV ғасырларда лезгин тәуелсіз ауылдық қауымдардың шағын бірлестіктері пайда болады. XVIII ғ. осы қауымдардың бір бөлігі Кубань және Дербент хандықтарының құрамына кірді, екінші бөлігі осы жүзжылдықтың соңында дербес Кюрин хандығын құрды. XIX ғ. басында барлық осы аумақтар кейіннен Баку губерниясының Кубалық уезін, Дағыстан облысының Кюрин және Самур округін құрумен Ресей құрамына бірте-бірте кірді.

Лезгин тілі негізінен Дағыстан республикасының оңтүстік аудандарында және Әзірбайжан республикасының солтүстік аудандарында таралған. Дағыстан лезгиндері Сулейман-Стальск (бұрынғы Касумкент), Курах, Магарамкент, Ахтын аудандарында және ішінара Хивск, Рутуль, Дербент, Хасавюрт аудандарында тұрады. Әзірбайжанда олар аралас Күсүр ауданында және Бөлек – Кубалық, Хачмас, Исмаилиндік, Құтқашен, Варташен, Нуха және басқа да аудандарда тұрады. Лезгин тілі Иберия-Кавказ тілдік отбасына жатады. Қазіргі заманғы лезгиндегі жазу XIX ғасырдың ортасынан бастап, бастапқыда араб графикасы негізінде, содан кейін XX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап – латын тілі негізінде, ол өз кезегінде 1938 жылдан бастап кирилл графигіне ауыстырылды.

Ресей Федерациясында лезгин тілінде 2002 жылғы санақ мәліметтері бойынша 397 310 адам сөйледі. 1999 жылы Әзірбайжанда санақ мәліметтері бойынша 178 000 лезгин өмір сүрді. Лезгин тілі диалектілердің 3 тобына бөлінеді:

^{3/4} Кюриндік;

^{3/4} Самурлық;

^{3/4} Кубалық.

Сондай-ақ, жеке диалект бар:

^{3/4} Құрыш;

^{3/4} Гилияр;

^{3/4} Фиялық;

^{3/4} Гелхенский және басқалар

Шын мәнінде ерте кезден лезгин тілдері – бұл тарихи жалпы албандық тіл бірлестігі, ал біздің дәуірге дейінгі бірінші мыңжылдықтың соңында Кавказдық Албанияның тілдері. Ежелгі және орта ғасырлық кезеңдерінде лезгин тілі «гаргар», «арран», «легс», «гель» тіл атауларымен белгілі. Албания (Алпан) көп тілді мемлекет болды. Албанияның топонимикасы мен этнографиялық зерттеулері ежелгі авторлармен сипатталған легтер Албанияның барлық аумағын алып жатты. Әзірбайжанда әлі күнге дейін Албания, Алпанар, Арран, Ран (Албания атаулары, арабтар мәліметтері), Лезги-Легер, Лек, Лекит, Лаза сияқты ежелгі орындар бар. Қусар-шай, Гильгиль-шай, Кура сияқты өзендердің атаулары лезгин тілінің негізінде түсіндіріледі (Talibov, 1980).

Лезгин халқы өзінің бай мәдениетімен ерекшеленген халық болды. Оның ішінде қолөнер, киім тігу, өнер, би билеу және басқа да салалар болды. Лезгин халқы адамның қолынан шыққан нәрсе оның жанының бір бөлігін сақтайды деп түсінеді. Халықтың қолмен жасаған өнер туындысы туралы көп әңгімелейді. Олар үшін қолөнер, негізінен, халықтың тарихы мен оның

коршаған әлем туралы түсінігінен туындайды деген ұғым қалыптасқан. Бұл қолөнер деп аталып, лезгиндер қолынан шыққан киімдер қандай да бір жылулық сыйлайды деп түсінеді. Лезгин қолөнершілерінің арасында нақыштаушылар балғамен ою соғады, тігіншілер киім тігеді, кілем тоқиды, суретшілер құмыраға сурет салады. Лезгиндерде басқа да кез келген халық сияқты, дәстүрдің үлкен тарихы қалыптасқан бар. Қолөнер-бұл ұстаздан оқушыға берілетін дәстүрлі еңбек, өнердің түрі болып табылады.

Лезгиндерде кілем тоқу жақсы дамыған. Лезгин кілемдері әдемілігімен, жарықтығымен, өзіндік ою-өрнекпен, жоғары сапасымен ерекшеленді. Арнайы мектептер жоқ болса да, кілем тоқуды барлық лезгин қыздары білді. Қыздары анасынан үйренді. Бес жастан бастап қыз анасының нұсқауы бойынша торап жасай білді. Ал сегіз жастан бері бөгде адамдардың көмегісіз жұмыс істеді. Жылдар өте келе ол өзінің қалың малына төрт-бес кілем дайындайды. Кілемдер негізінен қой иірім жібінен жасалынды. Олар иірім жіпті маренамен, жаңғақ қабығымен, түрлі тау шөптерімен бояды. Бірінші күні, кілем тоқуды бастағанда, иесі екі-үш тәжірибелі шеберлерді, туыскандарын, көршілерін шақырды. Үй иесі шақырылған адамдарға тіскебасар дайындайды, ал шақырылғандар сыйлықтар әкеледі. Жалпы, мерекелер ұйымдастырылды. Ал, станоктан дайын кілемді түсіргенде, оған бірінші болып кішкентай баланы отырғызған: кілем түскен отбасында бірінші болып ұл бала дүниеге келеді деп есептелді. Лезгин шеберханаларының бұйымдары Париж, Лондон, Нью-Йорк, Берлиндегі дүниежүзілік көрмелерге бірнеше рет қойылды.

Лезгиндерде қолданбалы өнердің тамаша бір үлгісі тас пен ағашқа кашалған ою болды. Сол оюлармен үйлердің қабырғалары мен арқаларын, тіреуіш бағаналары мен мешіттердің қабырғаларын, үй жабдықтарын безендірді. Ағаштан кесілген сандықшалар, түтіктер, таяқтар, шөміштер, қасықтар мен құмыралар беріктігімен, әрлеудің көркемділігімен таң қалдырады. Ерте заманнан лезгиндер құмыра өнерімен айналысқан. Бұл қазба кезінде қыштан жасалған тамақтар табылған, құмыралар біздің заманымызға дейінгі екінші мыңжылдыққа жатады (Gadzhiev, Rizahanova 2002).

Лезгиннің ең көне қолөнерінің бірі – ұсталық өнер. Адамдар оттың оларға құдайлықты және отпен ақылды сөйлеуді және металл өңдеу ісін жоғарыдан келген үлкен рухани күш деп есептеген. Әрбір лезгин ауылында шаруашылыққа қажетті барлық бұйымдарды (пышақтар, ошақ пен қантқа арналған қысқыштар) және еңбек құралдарын (балталар, серпіндер, кетпендер), қанжарлар мен қылыштар, сондай-ақ зергерлік әшекейлер дайындаған ұсталары болды. Лезгиндік әбзелдер, қылыштар, пышақтар тамаша өңдеулігімен ерекшеленді. Сақина, білезік, сырға, белдік, аспалары тамаша жасалуымен ерекшеленген.

Лезгин қолөнерінде жоғары деңгейдегі туындылардың қатарында қару-жарақ жасау орын алған. Қару үлгілері мен түрлерін жасауда жауынгерлік қасиеттер негізге алынады. Негізгі қарулар мылтық, қанжар, қылыш болды.

Лезгин халқының мәдени дәстүрлерінің бірі киім тігу болды. Лезгиндерде үш жасқа дейінгі балаларға тұмарлар, моншақтар таққан. Олардың сенімінше олар сиқырлы күшке ие болды және ауру мен көзден сақтаған. Күртешеге хириганның кеудешесі киілді. Кейде артқы жағында мурқан цуык гүлі болған. Ол 12 түрлі-түсті жапырақтардан тұрды. Бұл гүл жыл бойы баланы кез-келген жамандықтан қорғайды деп есептелді. Ұлттық киімдері Дағыстанның басқа халықтарының киімдерімен ұқсас болды: ерлер – көйлек, кең шалбарлар, бешмет, шеркес шапаны, бөрік, суық ауа райында – мұнара және қой терісі тоны; әйел – көйлек, түрлі-түсті кең шалбарлар, бешмет, бас орамалдары

болған. Аяқтарына ерлер мен әйелдер түрлі-түсті ою-өрнегі бар жүн шұлықтарын және жүні бар шикі аяқ киімдерді киген. Дәстүрлі ұлттық киімдер пайдаланудан шықты. Әйелдер киімі ұзын жейделерден тұрды, тік жағалы және ұзын жеңді болған. Көйлектің астынан кең жамбасты және төменгі жағы тар шалбар киген. Қазіргі заманғы «сұлтанша» сияқты киінген. Балақтың төменгі бөлігі әдетте көйлектің астынан көрінген және әйелдер оны өрнектелген тігіспен, жарқын түсті жолақпен безендіруді жақсы көрген (Gadzhieva, 2011).

XIX ғасырдың аяғында лезгиндер киімдерінің сыртынан киетін камзол киімдері пайда болды. Қарт әйелдер қара түсті камзол киді, ал жас қыздар: қызыл, жасыл, сары түстілерін киген. Әйелдің шашы шашқа арналған қапшығы бар орамалмен жабылған. Орамалдар жүн, жібек, жүп орамалдар болған. Үйленген және жасы егде әйелдер орамалдарды бет пен аузының бір бөлігін жабатындай киген. Бұл сол уақыттағы мораль тұрғысынан болды. Және көйлектер жеңіл болмады. Әрбір әйел өзі тікті және бәрін өз қолдарымен жасай алған. Лезгин әйелдері көптеген күміс әшекейлер сақина, сырға, білезік киген, ал күміс тиындармен өз киімдерін безендіруді жақсы көрген. Олардың дыбысы жамандықты үркітіп, жақсылықты тартады деп санады. Әйелдердің сұлулығы басқа белгілермен бірге (кескінді, қара көздер мен қастар) шашпен анықталды. Екі бұрышқа өрілген қалың ұзын шаш мінсіз деп саналды. Егер қыз бір қиғаш өріммен жүрсе, ол жалғыз қалады деп ойлады. Әсіресе, әкесі мен ағасы бар әйелдерге осындай шаш үлгісі тыйым салынды.

Лезгиндер әнді де, биді де жақсы шығарған. Ән фольклорында орталық орын би сипатындағы лирикалық әндер болды; аспаптық музыка өзі мелизматикаға толы. Сондай-ақ, халық өнері Кавказ халықтарының арасында таралған танымал «лезгинка» биімен ұсынылған. Зарб мақам ерлер биі, сондай-ақ Ахты-шай, Перизат Ханум, Усейнел, Бахтавар биі бар. Алғашқы лезгин театры 1906 жылы пайда болды.

Лезгиндер өз кезегінде әлемге биші халық ретінде танылды. Олардың бірі Лезгинка биі болып, оның тарихы Кавказ халықтарына ғана тән болған. Бұл жас жігіттер арасындағы ерекше жарыс – жылдамдық, темперамент, жігіттен үлкен күш пен ептілікті, ал қыздан шыққан нәзіктікті талап ететін. Атақты лезгинка биі-ежелгі тілдік нанымдар мен салт-дәстүрлердің отголосы сияқты, олардың негізгі элементтерінің бірі қыран бейнесі болып табылады. Бұл бейнені биші дәл көрсетеді, әсіресе ол шұлыққа көтеріліп, қол-қанаттарын тарылтып, шарпыған сияқты шеңберді тегіс сипаттайды. Ежелгі лезгин музыкасы мен би мәдениеті барлық Кавказдағы мәдениеттің қалыптасуына үлкен әсер етті. Өнер – бұл қарым-қатынастың өзіндік тілі (Gadzhieva, 2011:56-58).

Осы мағынада би-ең әмбебап және қолжетімді. Оның үстіне, бұл лезгинка биі – Дагестан сияқты елдің барлық халықтарының биі. Лезгинка биі қолданбалы өнер – ұлттық киімдер мен әшекейлер; аңыздар мен салт-дәстүрлер, би суреті, қозғалыс формалары, ондағы мінез-құлықтың ерекше заңдары мен пропорциялары болды; халық музыкасы – Кавказ халық әуендерінің байлығы, музыкалық аспаптар, көпғасырлық ойынның нәтижесінде пайда болып, ол театр-би, белгілі бір оқиғамен, адамдармен ұштасқан жалпы әрекеттің бірі саналды.

Лезгин биінің әуені де, қимылы да ерекше. Ерте кездері Кавказ жері арқылы Еуропа мен шығыс елдерінің арасын байланыстыратын сауда байланысы жүрген. Бұл аймаққа келген еуропалық саудагерлер, саяхатшылар жергілікті халықтың биін көріп қайран қалса керек. Ол кезде олар өздерін

«лезгиндер» деп атаған. Күнделікті күйбің тіршіліктен қолдары босай қалса әнін айтып, биін билейтін тау халқында ұлттық өнер аз емес. Дегенмен, көбінесе жастар жиналып, жылдам әрі тез қимылды талап ететін биден өзара жарысқан. Қыздар жағы бөсең, сыпайы қимылымен көрген көзді баурайтын болған. Бидің қай-қайсысы болмасын белгілі бір мазмұннан құралатыны белгілі. «Лезгин» де тау халықтарының салт-дәстүрінде ерекше орын алатын бүркіттің қимылдарынан бастау алған. Жігіттің аяғының ұшымен жүріп, екі қолын жая қимылдауы ұшуға дайындалып отырған маңғаз құстың кейпін танытады (Gadzhieva, 2011:66-70).

Мысалы, гүржілер биді «картули» деп атайды. Яғни «кард» лезгиндердің тілінен аударғанда «құс» деген мағынаны білдіреді екен. Кавказ ұлттары үшін бүркіт киелі құс. Бидің өзінен-ақ, ұлттық намыс, тәкаппарлық сезіліп тұрады. Құс патшасы атанған бүркіттің қырағылығы мен шапшаңдығы, қайсарлығы дәл осы лезгин биінде сомдалады екен. Ертеде ұлттық салт-дәстүр бойынша кавказдықтар қыздарын қатты ұстаған. Сондықтан бойжеткендер көбіне той-томалақта ғана жігіттермен танысады екен. Жиын-тойда жігіт өзіне ұнаған қызды биге шақырады. Билеп жүріп ортадан шықпақшы болған қыздың алдын жігіт орап алады. Бірақ, жігіт қызға қолының ұшын да тигізбеуі керек. Ондай жағдайда қыз жақ оны өлтіруге дейін барған көрінеді. Бұл – дәстүрді бұзғаны үшін жасалған жаза көрінеді. Аталарымыздың айтуы бойынша, соғысқа аттанып бара жатқан жауынгерлерді жігерлендіру үшін де осы би биленген деседі. Қазақстанда бұл биге тек лезгиндер ғана емес, сонымен бірге барлық ұлт өкілдері де билейді. Ол лезгин ұлтының бір символы сияқты.

Лезгиндер негізінен ислам дінін ұстанады. Олар өз тарихында христиан діні мен басқа да ұлттық және халықтық діндерді ұстанған. Исламмен қатар лезгин мәдениетінде тілдік сенім элементтері сақталған. Қазіргі күнге дейін тұрмыста лезгин ежелгі дәуірге терең тамырымен кететін таңғажайып құбылыстар мен заттар, әдет-ғұрыптарымен көрінеді. Тіпті қазірдің өзінде де бағзыдан қалған оның дәлелдері мен ерекшеліктерін, ғажайып сәттерді, өткеннің іздерін көруге болады және бұл тағы да жер бұрышының алуан түрлі және қайталанбас екендігін көрсетеді, олардың бірі лезгин тарихының шеті болып табылады. Исламға дейінгі уақытта, адам табиғат заңдарын сипаттай алмаған кезде, ол барлық құдайдың рухына ие болды. Лезгиндер оларды Жын деп атады, олар мейірімді емес, зұлым болды.

Сондықтан, әрине, өздерін және жақындарын қорғау үшін әр түрлі сақтықтар жасады. Мысалы, егер үй салынса, онда қабырғаға ыдыс заттарын ілу керек болды. Бұл қоныстанушыларға бақыт пен амандық әкеледі деп есептеген. Осы күнге дейін лезгин үйлерінде осы ежелгі «адат» дәстүрі кездеседі. Лезгиндерде қорғау ретінде тікенекті өсімдіктер де қолданылды. Мүмкін, бұл өткір инемен шаншылып, зұлым жын адамнан кетеді, оған қайғы әкелмейді деп сенген. Тікенектер қабырғаларға да ілінген, ал қазіргі уақытта оларды автомобильдегі артқы көрініс айнасының астындағы ілгіш ретінде көруге болады. Үйді ағаш қабығы, тастар, жануарлардың мүйіздерімен, тіпті олардың басымен безендіре алған. Суық қару-жарақтар өте әдемі болды: дойбылар, қанжарлар, пышақтар.

Ал кейбір шеберлер түрлі аңдар мен құстардың бейнелерін ағаштан ойып жасап алды. Әлі күнге дейін лезгинде түз себу рәсімі сақталған. Біреу ауырып қалса, олған «көз тиген» деп есептеген. Сол кезде науқастың басының айналасынан түз шөгіндісін айналдырған, дұға оқып, осы «көз» кетсін деп сұраған. Одан әрі дәл сол сияқты оттан түзды өткізіп, бұл «көз» тигізген адам тозақта жануы тиіс деп санаған. Адам табиғи құбылыстарды сипаттай алмаған

сол алыс уақыттарда кез келген ауытқушылық құбылыс табиғаттан тыс нәрсе ретінде қабылданған. Мысалы, ерекше ағаштар қасиетті орын деп саналды. Лезгиндердің киелі орындары пир деп аталады. Мұндай «пирлер» әртүрлі су көздері, үлкен тастар және тіпті тұтас таулар болуы мүмкін. Бұл жерлерге қажылық жасалды, ол жерге табынып, көмек сұрап, дұға етті (Trevor, 1959).

Сонымен қоса діни мерекелер де сақталған. Олардың ең көлемдісі Ораза Байрам. Ол – мұсылмандардың ең басты мерекелерінің бірі. Лезгиндердің отбасында дәстүр бойынша жыл сайын осы мереке атап өтіледі. Бұл күні ең жақсы киім кию керек, дәстүрлі тағамдары долма, бешбармақ, палау, сондай-ақ көптеген тәттілер дайындалады; мерекелік дастархан жайып, көршілері, туысқандары мен достарын қонаққа шақырады. Бұл күні балалар әр үйлерге барып, құттықтайды және оларға тәттілер береді. Ал ересектер ата-аналарының, қарттардың және сырқат адамдардың үйлеріне барады, қайтыс болған адамдарды еске алып, зираттарға барады.

Исламға дейін лезгиндерде тотемистік көзқарастар мен ұстанымдар басым болды. Олар табиғатқа, жан-жануарларға сеніп, шамандық көзқарастарды да ұстанған. Ондай наным-сенімдердің кейбір элементтері лезгиндерде қазіргі уақытқа дейін сақталған. Бүркітке байланысты ежелгі тотемиялық және діни көзқарастар көптеген халықтардың ежелгі жерінде болды. Бұл ұсыныстардың алшақтығы бірқатар елдердің мемлекеттік рәміздерінде бүркіт бейнесі елтанба ретінде пайдаланылатыны болып табылады. Зевстің Кавказ тауларының жартысына бұйыруы бойынша Гефестпен бекітілген Прометей туралы жалпыға белгілі грек аңызы және оның бауырын қырып салатын қырандар туралы аңыз Кавказ тауының жерлеу салттық салтының беймәлім үндіеуропалық ата-бабаларының аллегориялық сипаттамасы болып табылады. Аспан құдайы Зевс көктегі отынына тапсырыс беріп, оны адамдарға беріп отырған деген нанымдар да болған.

Лезгиндердің күнделікті тіршілігінде тағам әзірлеу маңызды орын иеленеді. Олардың ең маңыздысы Лезгин наны болып табылады. Лезгин нанын қалай дайындау әрбір үйде мерекенің немесе бір жиынның болып өтетінін аңғартады. Лезгиндердің күнделікті тағамдары өзге кавказ халықтарының дайындайтын тағам түрлеріне өте ұқсас, тіпті бірдей. Олардың көбіне жасайтын тағамдары бидай өнімдері болып табылады. Сонымен қоса, еттен жасалатын тағам түрлері өте көп.

Сонымен қатар, лезгиндер негізінен ет, сүт және өсімдік тағамдарын жеген. Жазда көп сүт өнімдерін тұтынады, кейде диетаны етпен толықтырған. Қыста өте мұқият: кептірілген ет, дулдурма (үй шұжық), үн пайдаланған. Әрбір үйдің ішкі ауласында хьар, тандыр немесе саж нан пісіруге арналған пеш болды. Нан негізінен тұщы қамырдан пісірілген. Ашытылған қамырдан кептірілген етпен, қой ірімшігімен, пияз салмасы бар дәмді бәліш дайындады. Ал тағы да сөмке, тауық, балаларға жануар пішінді нандар пісірді. Қуырылған бидай мен сораның ұны кеңінен таралған. Оған бал, май және сүт қосылып, барлығы араластырылып, шарларға домаланған. Тойымды және дәмді тағам болды, сондықтан сав тамағын өздерімен бірге жолға алған, ол дәмді қасиеттерін ұзақ сақтаған. Бірінші нанның сұйық ботқа түрі болды. Ол нанның алғаш шығуы. Бұл лезгиндегі ежелгі тағам бидай ұнынан пісірілген ботқа деп аталады. Пеште нан пісіріп үйренгенде, салттық тағам ретінде, бала туылған кезде дайындалды. Бала туылған кезде міндетті түрде исиду халвасын дайындады: исиду суыған кезде, ол жиналған туыстары мен көршілерін тамақтандырды (Lavrov, 1955).

Лезгин сусындарының ішінде тач қышқыл сусыны кеңінен таралған.

Ол үшін арнайы үн дайындалды. Алдымен астық өсірілді: бидайды арнайы ыдыста немесе қапта ыстық суға салып, жоғарыдан жылы қой терісінен жасалған тондармен жапты. Екі-үш күннен кейін астық өседі, содан кейін оны күн мен диірменге кептіреді. Бұл жеуге тек қыста дайын болады. Тиіс сусыны күш береді, денеде жылуды сақтайды деп есептеген. Балалар суыққа түспеуі үшін, оларды тиіс жеп болғанша далаға шығармады. Таза су, сүт, айран ішті. Тек кейінен шай ішу таралды. Шайды жыл бойы ішкен: ыстықта да, суықта да. Лезгиндерге қонақтар келгенде, бірінші кезекте шай беріп, содан кейін қалған тағамдарын әкелген. Түскі ас алдындағы бір стақан шай тәбет пен тамақ жақсы сіңіреді деп есептеген. Тек қазір ғана ғалымдар шай ішу, содан кейін тамаққа кірісу пайдалы екенін анықтады. Міне, халық даналығын алдымен халық болжайды және жасайды, содан кейін ғалымдар бұл дұрыс екенін растайды. Тамақты шаруашылық бөлмедегі (отбасылық бөлме) хзандин ківал дайындап, сол жерде жеген (Ihilov, 1967).

Үй иесі ошақ маңында құрметті орында отырған, отбасының ешқайсысы онда отырған жоқ. Бұл қатаң әдет-ғұрып болды. Қонақ келгенде, ерлер қонақ бөлмесіне, ал әйелдер кейін шаруашылық бөлмесінде тамақ ішеді. Тамақ дайындай отырып, әйелдер бірқатар ережелерді сақтады: қолдары таза болуы үшін тырнақтары кесіліп, шаштары орамал астында жасырылған. Ыдыс таза, тағамға арналған өнімдер балғын және таза болды. Егер тағамда бөтен зат табылса, иесі үшін үлкен ұят деп есептелді. Ұлы үшін қалыңдықты таңдаған кезде, көршілері немесе таныстары анасын асты мұқият және дәмді етіп дайындайды ма деп сұрайды. Сондықтан үй иесінің әйелдері қыздарын аспаздық әдістерге үйретті.

Лезгиндер өзге кавказдық халықтар сияқты негізінен егіншілікпен, мал шаруашылығымен және күнделікті шаруамен айналысады. Бау-бақша мен күнделікті тұрмысқа қажетті болып саналатын арпа, бидай, жүгері, бұршақ, асқабақ, пияз, тары өсіреді. Су жетпеген жерде жасанды суғару жүйелерін жүргізіп, диханшылықпен де танымал болған. Жалпы жерді өңдеу ісі лезгин халқында ежелден қолға алынатын істердің бірі болып, ол қазіргі уақытқа дейін жалғасқан. Қазақстанда тұратын лезгиндер мұндай шаруашылық түрлерін жетік меңгерген. Соның негізінде олар кенестік кезеңде және қазіргі уақытқа дейін қой мен сиырлар өсіріп, өздерін етпен, сүтпен, ірімшікпен, маймен, жүнмен, терімен қамтамасыз етіп отырады. Ірі қара мал жаю үшін малшылар тағайындалды. Әрбір отбасы атқа ие болды. Жылқы тек қозғалыс құралы ғана емес. Бұл отбасы досы, байлығы және мақтанышы болып табылады. Лезгиндер жылқыны жақсы көреді: олар адаммен бірге қуанышта да және қайғыда да болады, махаббатқа және қамқорлыққа адалдықпен жауап береді деген өзіндік сенім басым (Seytkulova, 2017).

Көріп отырғанымыздай, лезгиндердің этникалық қалыптасуы мен олардың халық ретінде дамуы өз алдына үлкен бір тарихи кезенді құрайды. Лезгиндердің мәдениеті, тұрмысы мен тіршілігі, наным-сенімдері, ұлттық тағамдары мен күнделікті тұрмысқа байланысты қалыптасқан салт-дәстүрлері өте бай болып, ол өз алдына жеке тақырып болып саналады. Осы орайда тоқталатын маңызды жағдайлардың бірі ретінде Қазақстанда өмір сүрген лезгиндердің күнделікті өмірінде осындай салт-дәстүр мен мәдениет қалыптасқан. Қазақстандық лезгиндер қоғамдық ортада өзінің орнын қалыптастырып, нағыз кавказдық мәдениетке тән үлгілерді көрсете алды. Олар өздері қоныстанған аймақтарда өзіне тән мәдениетті қалдырды, жергілікті халықпен тығыз байланыс жасап, олармен етене араласты.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, бүгінгі таңда Елбасы Н. Назарбаевтың

табысты саясатының арқасында, жергілікті ұлт өкілдерінің қонақжай мінезінің, табиғи болмысының, даласы қалай кең болса, жүрегінің де солай кең болуының, бітімгершілік қасиеттерінің молдығының арқасында этносаралық келісім, татулықта келеңсіздік болған жоқ. Түрлі тағдырмен келген өзге ұлт өкілдері Қазақстаннан тұрақты мекен тапты, өзінің Отаны деп есептеді. Келген адамға үй бермесең, жеп отырған наныңнан бір үзім бөліп бермесең, ол адам бір-екі күннен артық тұра алмас еді. Қазақта ондай болған жоқ. Барлығын бауырына баса білді, көмектесті. Бұл жайлы Қазақстанда тұратын лезгиндер мен олармен туыстас болған кавказдық ұлт өкілдері жақсы біледі және оны ұмытпайды.

Лезгиндер өзге этностар сияқты өздерін Қазақстанның байырғы тұрғындары деп есептейді. Қазақтай бауырмал халқы, ел қорғаған батырлары мен аузы дуалы билері бар бұл халықтың кең пейілдігіне олар да үлкен таңданыспен және құрметпен қарайды. Бұл туралы Дағыстанда, Лак ауданының Кумух ауылынан келген лезгин және дағыстандық адамдар айтады. Олар өздерінің депортациялау кезінде қазақ даласынан пана тауып, ұрпағын өрбіткендердің жергілікті халыққа алғысы шексіз екендігін әлі күнге дейін айтып жүр. Олар бүгінде тұрақтылық пен тыныштық орнаған елде өмір сүріп жатқанына шүкіршілік ететінін қуанышпен жеткізеді.

Жоғарыда аталғандай, лезгиндер арасынан білікті, жақсы мамандар көптеп шығып, олар ел дамуына зор үлес қосты. Лезгиндер мен кавказдық ұлт өкілдері арасынан дәрігерлер, ғалымдар, инженерлер, спортшылар шығып, еліміздің әлеуметтік-экономикалық ахуалы көтеріліп, елдегі қалыпты еңбек ырғағы үзілмеді. Алайда, лезгиндердің көбісі өзге халықтар сияқты отандарына көшіп кетті. Қазақстаннан тарихи отандарына көптеп оралған халықтардың ішінде немістер, татарлар және басқа да халықтар сияқты лезгиндер де өз тарихына оралып, ол процесс әлі күнге дейін жай қарқынмен болса да жалғасуда. Сондықтан да олар қазіргі Қазақстанда өзге этностар арасында саны азайған халықтар қатарында саналады.

Әдебиеттер:

Абдурагимов, Г.А. Кавказская Албания. Лезгистан: история и современность. СПб., 1995. 608 с.

Агаев, А.Г. Происхождение лезгин. // Садвал. 1991. № 5. С. 84-86.

Алдажұманов Қ. Күштеп көшіру: жымысқы саясат, басқыншылық әрекет // Қазақ тарихы. 1997. № 4. Б. 32-36.

Алдажұманов К.С. Депортация народов в Казахстан // Наука Казахстана. 1996. № 1.

Бутаев Д.Б. О значении слова лезгин. Махачкала, РФ ИИЯЛ. 1960. 96 с.

Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР (национальный аспект). Алма-Ата: Казахстан, 1987. 156 с.

Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народа // Вопросы истории. 1990. № 7. С. 32-44;

Гаджиев Г.А., Ризаханова М. Ш. Лезгины // Народы Дагестана / Отв. ред. С.А. Арутюнов, А. И. Османов, Г.А. Сергеева. М.: «Наука», 2002.

Гаджиева М.Н. Лезгины. История, культура, традиции. Махачкала: ИД «Эпоха». 2011. 72 с.

Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР 1930-1960 гг. М.: Наука, 2003. С. 306.

Ихиллов М.М. Народности лезгинской группы. Этнографическое

исследование прошлого и настоящего лезгин, табасаранцев, рутулов, цахуров, агулов. Махачкала: Дагестанский филиал Академии Наук СССР. Институт истории языка и литературы имени Г. Цадасы. 1967. 262 с.

Лавров, Л.И. Этнография Кавказа (по полевым материалам 1924-1978 гг.). / Л.И. Лавров. Л. Наука, 1982. 224 с.

Лавров Л.И. Лезгины // Народы Дагестана: сборник статей / ред. М. О. Косвен, Х.М. О. Хашаев. М.: изд-во Академии наук СССР. 1955.

Маршаев Р.Г. К проблеме этногенеза народов Дагестана. Махачкала РФ ИИЯЛ, 1964. 47 с.

Некрич А.М. Наказанные народы: (к истории депортаций народов в СССР в годы сталинщины, в том числе в Казахстане) // Нева. 1993. № 9. С. 223-260.

Омарбеков Т. Соныкі. Депортация: Қырым, Кавказ және Еділ бойы халықтарын қуғындау // Ақиқат. 1997. № 4. Б. 19-23.

Сейткулова Ж.М. Жамбыл облысындағы этностар мен этникалық топтар тарихы: Монография. Тараз: Тараз университеті, 2017. 190 б.

Сон Ен Хун. Қазақстандағы аз ұлттардың қатынастары және әлеуметтік-саяси тарихы. Тар. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Алматы, 2010. 135 б.

Султанярова А.Ж. Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл облыстары және Алматы қаласының ұлттық-мәдени орталықтары мен олардың қызметі. // Халел Арғынбаевтың 90-жылдығына арналған «ІІ АРҒЫНБАЕВ ОҚУЛАРЫ» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы, 2014. Б. 151-154.

Талибов Б.Б. Сравнительная фонетика лезгинских языков. М., Наука, 1980. 350 с.

Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. - VII в. н.э. М.: АН СССР. 1959. 419 с.

Эгамбердиев М.Ш., Картаева К.Б. Әлемдік және дәстүрлі діндердің қазақстандық моделі // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. 2015. № 3. С. 185-189.

Referenses:

Agaev A.G. Proizvodstvo litina. // Sadvals. № 5. 1991. S. 84-86.

Abduragimov G.A. Zakavkazskaya Albaniya - Lezgistan: istoriya i sovremennost'. SPb., 1995. 608 s.

Aldajumanov Q. Kushtep koshiru: jimısqı sayasat, basqınshılıq areket // Qazaq tarihi. № 4. B. 1997. 32-36.

Butaev. D.B. Slovo «lezgin». - Mahachkala Rossijskoj Federacii. 1960. 96 s.

Gadzhieva M.N. Lezginy. Istoriya, kul'tura, tradicii. Mahachkala: CD «Epoха». 2011. 72 ch.

Gadzhiev G. A., Rizahanova M. Sh (2002). Lezgincy // Narodnyj Dagestan / Otvet. Izdanie S. A. Arutyunov A. I. Osmanov G. A. Sergeevoj. M. : «Nauka»,

Ihilor M.M. Narodnosti lezginskoi gruppy. Etnograficheskie issledovaniya provodili lezginy, tabasarancy, rutulovy, kagory, agulovy. - Mahachkala: Dagestanskij filial Akademii nauk SSSR. Institut istoriografii i literatury Q Cadası 1967. 262 c

Lavrov L.I. Etnografiya Kavkaza (1924-1978). / LI Lavry. L. : «Nauka», Leningradskaya diviziya. 1982. 224 c.

Lavrov L.I. Lezgin // Narodnyj Dagestan: rozhdenie gosudarstva / red. M. O. Kosven, H.-M. O. Haşaev. M.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1955.

Marshaev R.G. Problema etnogeneza dagestanskogo naroda. Mahachkala RF, IYLY, 1964. 47 s.

Seytkwlova J.M. Jambıl oblısındaǵı etnostar men etnikalyq toptar tarihy: Monografiya. Taraz: Taraz universitety, 2017. 190 b.

Son En Hwn. Qazaqstandaǵı az ulttardın qatınastarı jane aleumettik-sayasi tarihy. Tar. ǵıl. kand. ǵılımnıń dıǵrejesin alu ushin dayındalǵan dıss. Almatı, 2010. 135 b.

Sultanyarova A.J. Ontustik Qazaqstan, Jambıl oblıstarı jane Almaty qalasının ulttıq-madeni ortalıqtarı men olardıń qızmeti. // Hala Argınbaevtyń 90-jıldıǵına arnalǵan «II ARGINBAEV OQULARI» atlı halıqaralıq ǵılımy-tajiribelik konferenciya materialdary. B. 2014. 151-154.

Talibov B.B. Sravnitel'naya fonetika lezgin. M.: «Nauka», 1980. 350 s.

Trevor K.V. Oчерки по истории і кул'туре Кавказа v Albanii IV v. do n.еh. VII v. Nebraska M.: ANSSR. 1959. 419 s.

IRSTI 03.20.00.

Shashaeva G. K.¹, Shashaeva M. A.²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Department of Pedagogy and Education Management, Doctor of Philosophy (PhD)

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Specialty of museum business and monuments protection
1st year M.A. student

ROLES OF MUSEUMS IN FORMING THE WORLD AND NATIONAL VALUES

This article describes the leading role of museums in forming the world and national values. The museum plays an important role in the field of culture - science, society, the formation of conscious, national culture, psychology, and even various literary and philosophical schools. The core of the museum is not only cultural values, scientific research, cultural institutions, but also one of the most important state symbols. Cultural values are a certain person and human dignity. The analysis of the worth of world values, which are the totality of the material and spiritual wealth carved out by the creative work of many generations of mankind, should always be reflected in the whole complex of national values.

Keywords: museum, monuments, archeology, cultural heritage, values, education, history, culture, nationality, Kazakh.

МРНТИ 03.20.00.

Шашаева Г. Қ.¹, Шашаева М. Ә²

¹Философия докторы (PhD), әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Қазақстан, Алматы қ. t_gulbakhit@mail.ru

²Магистрант, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Қазақстан, Алматы қ. malikashashaeva@gmail.com

МҰРАЖАЙЛАРДЫҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Бұл мақалада мұражайлардың әлемдік және ұлттық құндылықтарды қалыптастырудағы жетекші ролі туралы баяндалады. Мұражай мәдениеттің барлық саласында – ғылымды, қоғамды, сананы, ұлттық мәдениетті, психологияны, тіпті сан алуан әдеби және философиялық мектептерді қалыптастыруда атқаратын қызметі зор. Мұражай өзегі – тек мәдени құндылықтар, ғылыми зерттеу, мәдени білім мекемесі ғана емес, ол ерекше мемлекеттік рәміздердің бірі. Мәдени құндылықтар – белгілі бір халыққа, азаматқа тән зат, адами қадір-қасиеттер. Ал адамзаттың көптеген ұрпағының шығармашылық еңбегімен жасалған материалдық және рухани байлықтың жиынтығы болып табылатын әлемдік құндылықтардың өзі әрдайым ұлттық құндылықтардың жиынтығынан көрініс табуы орынды екендігі талданады.

Кілт сөздер: мұражай, ескерткіштер, археология, мәдени мұра, құндылықтар, білім, тәрбие, тарих, мәдениет, ұлт, қазақ.

ГТАМР 03.20.00.

Шашаева Г. Қ.¹, Шашаева М. А.²

¹ доктор философии (PhD), КазНУ имени ал-Фараби,
Казахстан, г. Алматы. t_gulbakhit@mail.ru

²Магистрант, Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
Казахстан, г. Алматы. malikashashaeva@gmail.com

ФУНКЦИЯ МУЗЕЕВ В ФОРМИРОВАНИИ МИРОВЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

В данной статье описывается ведущая роль музеев в формировании мировых и национальных ценностей. Музей играет большую роль в области культуры, науки, общества, формирования сознания, национальной культуры, психологии и даже различных литературных и философских школ. Ядром музея являются не только культурные ценности, научные исследования, учреждения культуры, но и один из важнейших государственных символов. Культурные ценности - это определенный человек и человеческое достоинство. И анализ стоимости мировых ценностей, представляющих собой совокупность материального и духовного богатства, созданного творческим трудом многих поколений человечества, всегда должен отражаться в совокупности национальных ценностей.

Ключевые слова: музей, памятники, археология, культурное наследие, ценности, образование, образование, история, культура, национальность, казах.

Introduction. As it has been said in the article of the Leader of the Nation titled «Seven facets of the Great Steppe»: «We have the full capability to open the Museum of ancient art and technologies «Uly dala» It can be used to accumulate the best samples of arts and technology - products made of animal style, tools of «Golden man», items that depict the processes of domestication of a horse, development of metallurgy, production of arms, armor and other showpieces. There will be exposition of valuable archaeological monuments and views of archaeological sites found in the territory of Kazakhstan. In our article we focus on the museum's role as the founder of spiritual values, while sharing the idea about the museum «These items reflect the process of development of various economic sectors at any stage of historical epochs». Coming over to his opinion, in our article, we will focus on the significance of the museum in creating the foundation of spiritual values.

Materials and methods. When writing this study, we relied on the fundamental changes that have taken place in national historical science in recent years. Expansion of cognitive capacities has opened the possibility of applying historical, cultural and civilizational approaches to the concept of research. This led to the desire to learn as deeply as possible the characteristics of each civilization, its uniqueness, its inherent stable system, philosophy of life, value system, and historical and cultural traditions - the life of the people, the individual – corresponding to them, social and political institutions, priorities and values superiority. The use of such approaches led to a focus on the most effective directions. In particular, the events under study and the facts inherent in a particular object were integrated with the given era, and became the cornerstone in terms of national priorities and values, in fact, occupying an important place in the direction of the main trends and in the socio-political, socio-economic and spiritual life of people.

Research and historiographical analysis. The funds of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the CSM of RoK) contain about 17,000 rich archaeological materials demonstrating the deep history and culture of the Kazakh people and their contribution to world civilization. Many of them are inestimable monuments of the history and culture of Kazakhstan. Most of the objects are archaeological collections, i.e. they consist of materials of ethnographic and archaeological expeditions, or were supplemented with randomly discovered materials. Further, dwelling on research work: Tabyldiev Adibay in his scientific work «Kazakh ethno pedagogy», focusing on the educational value of the museum, closely links it with folk pedagogy. Shamshatuly Ibrahim in his work «Spiritual Culture and Moral Values» calls cultural values the main measure in broadening of the outlook of the younger generation. G. Abdanova in her study «Innovative trends in the development of education» emphasized the importance of the museum's role in all aspects of culture – in the formation of science, society, consciousness, national culture, psychology, and even numerous literary and philosophical schools.

Main section. Thus, the scientific pedagogical foundations of the formation of national education on the basis of cultural heritage are defined, where the students' national consciousness develops and their personal qualities develop in a multifaceted manner, and it creates opportunities for them master both world values and national peculiarities simultaneously. This is a landmark direction that leads our country to a high degree of ideals and the ability to provide its people with new things of the times. «The main objective of the education system is to create the necessary conditions for the formation of a personality and getting education to improve professional development based on national and human values, science and achievements...» reads the Law of the Republic of Kazakhstan «On Education».

From this point of view, we raise young people by educating them, and preparation of a conscious and educated person is the main purpose of any school.

The accumulation of numerous cultural-historical, cultural and literary heritage of our people in various museums is a way of educating the younger generation in the educational process – the teacher understands the learning process, its laws, principles, the essence of all components in the formation of personality and education of national values, the educational potential should be used efficiently. The effectiveness of the organization of educational work in the museum depends on the ability of the teacher to master the knowledge and skills and, if necessary, choose the best. Increasing the values of systematized cultural heritage of the young generation in the educational process of the cultural and national heritage of the museum – the definition of the intellectual potential of students, goals and objectives of educational work. In accordance with these goals, the content of education, teaching methods are determined by the formation of intellectual potential, as well as the types of activities that are organized during and outside school.

The modern world educational system is characterized by rapid changes and innovations. And the basis of innovation in the education system is the training of each student as an individual, taking into account his individuality, and raising them as a competitive person in the future. In other words, the organization of educational work of students on the basis of the cultural heritage of the country will certainly give us a lot of information about our national spiritual and cultural values, which are an integral part of all human culture. Thus, the role of educational institutions in our country is a vivid example of educating the younger generation as a well-educated, energetic, courageous, self-confident, intellectually developed, with a broad-minded citizen.

In the modern world, there is a tendency to integrate various types of cultural heritage information. That is why the isolation of disciplines and their weak ties with each other prevent students from achieving an understanding of the whole world and preventing their understanding of culture.

Currently, the main goal of the problem of education is the democratization of society, humanization, development of a competitive economy, training of a citizen with intellectual potential for competition. In this regard, it is known that the program «Cultural Heritage» for 2007-2009 was adopted (2008) in the Republic of Kazakhstan as well as the Concept of the strategic national project «Cultural Heritage» for 2009-2011 («Cultural Heritage», 2008). The State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2005–2010 sets out the basic principles of state policy in the field of education as the promotion of education by shaping the world values of students, increasing the nature of education. At the same time, it was entrusted to introduce new models of education systems at each stage of education, paying particular attention to the paradigm of humanitarian education. In this regard, the purpose of the new education is the study of publications on cultural heritage and the development of a methodological system. In the context of modern globalization, the task of forming values and patriotism is to promote student youth in order to increase the morale and morale of people in the spirit of national development and cooperation. The rules on the work of non-school institutions, approved by Resolution No. 849 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 22, 2001, state that «On the basis of the legacy of our ancestors today, in the process of educating the younger generation in love for people, intercultural communication, hard work, honesty, humility and becoming the interests of his country, above his own interests» becomes the main duty (Resolution No.849 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated

June 22, 2001). The younger generation of our country occupies a worthy place in bringing up honest, energetic, brave, self-confident people of the world level. Higher education is closely connected with the development of modern society and social practice. As part of this systematic work, historical and cultural sites have great potential. We hope that the historical and cultural heritage accumulated in museums will give students a real knowledge base in the modern educational environment, the importance of student learning will increase. At the same time, the Kazakh Anthology of Education (1988) reads – «There are lots of ways of getting national education, the best of its kind is a good school, an educated teacher and well-written educational book. That is why building a school is our important job» (Resolution No. 849 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 22, 2001: p.88). Over the years of sovereignty, our cultural heritage in museums is growing, increasing, and it is worth to say the core of the entire heritage is primarily a system of cultural values. It creates an education system that combines the cultural values of society and world-class informational content with national values, when ethnic heritage is used in every nation.

Therefore, we won't be wrong if we say that cultural heritage findings stored at archaeological museum play important role in educational process, in studying our cultural heritage, introduction to new generations. Ways of cultivation of such cultural values: enrichment of their inner world; aspiration to spiritual values created by humanity. Consequently, spiritual values are the main criterion for the education of the younger generation. Value is the nature of matter and phenomena that satisfies the desires, needs and interests of the person. Thus, value is created through understanding of surrounding items by a subject (human), said Shamshatuly Ibrahim in his work called «Spiritual Culture and Moral Values» (2007) (Shamshatuly, 2007: p.5). Thus, the world cultural heritage, which is a collection of creativity and material and spiritual wealth of many generations of mankind, should always be reflected in the collections of cultural values of the museum. Therefore, it is useful to prepare them for the cultural education of the younger generation, studying them together with the programs of educational institutions.

The museum plays an important role in any field of culture – the formation of science, society, consciousness, national culture, psychology, and even various literary and philosophical schools. The core of the museum is not only cultural values, scientific research, cultural institutions, but it is also one of the most important state symbols. Cultural values are personal characteristics of a certain nation, a citizen. World values, which are a combination of material and spiritual wealth created by the work of many generations of people, should always be reflected in the collection of archaeological materials. From this point of view, it may be desirable to consider museum archives as cultural and spiritual educational institutions — an educational center that stimulates the aesthetic sentiments of the young generation interested in historical monuments and cultural heritage (Shashayeva, 2016: 11-12). And these museums were called by Tabildiyev Adibay (2001) as «The museum in education of the generation is in close contact with national pedagogy. National pedagogy upbringing bases is primarily focused on world outlook, upbringing and teaching the laws of life for this purpose» (Tabildiyev, 2001). Thus, consideration of the laws of life will help us to know the features of the socio-political, moral education and the attitudes of our people. And the «History of Kazakh culture is one of the most important components of the national history. The idea of a popular scientific process is reflected in a rich history and popular thinking. Kazakh culture is an excellent base and methodical tool for a comprehensive understanding of the history of our people» (Philosophy and cultural studies, 1998). In this context, it

is important to show the world community a deep and profound culture, true and unique traditions of the Kazakh people. Therefore, their foundations are useful for preparing the younger generation for cultural education by studying the values of the cultural heritage of students through the programs of educational institutions. In our country, museums are not considered as educational-methodological educational institutions to study the rich archives of our country. There is reason to believe that in the process of studying the problems of educational excellence of museums has increased the interest of younger generation in the lessons, acquired knowledge, and the scientific and analytical work. Based on this, the use of intensive teaching methods in educational institutions, the modernization of educational technologies is in full swing., By the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 23, 2012 No. 1080 the State Standard of Compulsory Education of the Republic of Kazakhstan reads that the structure of each faculty is subordinated to the principle of «from personal and social», «from close to far», the transition from the point of view of worldview on the subject of students' personal experience using (State Standard of Compulsory Education of the Republic of Kazakhstan, 2012).

As it was mentioned in this Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan, the Law of the Republic of Kazakhstan «On Education»: «The main task of the educational system is to create conditions for the formation of a personality based on national and universal human values, achievements of science and practice» (Law of the Republic of Kazakhstan «On Education», 2000), relevance of the use of museum archives is emphasized. At the moment, the challenge is to ensure the integration of knowledge, improve their academic level and develop skills related to the cognitive activity of students.

The introduction of changes in the education system according to the call of the times is one of the most important tasks of our society. Taking into account the opinion of Askarbek Kabykenovich Kusainov: «At the present stage, education reform in the Republic is aimed at a radical transformation of its organizational components», our country currently sets goals and objectives in accordance with the requirements for quality education during the transition period and seeks to solve them most appropriately. In this regard, we can say with confidence that in recent years, our state has taken decisive steps to meet international requirements, has been able to demonstrate the ability to accumulate experience and master educational technologies adapted to international standards. The work in this direction has been thoroughly studied, conclusions have been drawn and channeled for real implementation.

It is not a mistake to say that museums are the place of preservation of spiritual and material values. World values, which are a combination of many creative works and the material and spiritual wealth of mankind, are always reflected in the collections of spiritual and cultural heritage in museums. Therefore, their fundamentals are useful for preparing the younger generation for cultural education by studying the cultural and spiritual values of students through the programs of educational institutions. Up to now rich archives of museums are not considered as a scientific and methodical educational institution in our country. Consideration is one of the main directions of cultural and educational and research work. Thus, the international experience of the museum shows that scientific-practical and scientific and educational role of museums is great. In turn, the museum has not only preserved cultural and historical and scientific values, but is also used for research, preservation and use of scientific literature, as well as for scientific, educational and propaganda purposes. In all areas of museum culture – its role in formation of science, society, consciousness, national culture, psychology and even

various literary and philosophical schools is great. Museums are not only places of scientific studies, cultural institutions, but also they are one of the most important state symbols that testify to national identity (Seidimbek, 1997: p. 43).

In order to fulfill the requirements of this very relevant statement, we need to find all possible means and possibilities. One of such opportunities is cultural values in museum materials. Historical museums should be well known to the Kazakh public, especially students. Douglas Hamblin, an eminent English scientist, very helpfully noted: «Useful extra-curricular work is an additional factor in mastering the curriculum (Hamblin, 1968: p. 123)». For this reason, complementing the knowledge acquired by students due to the historical and cultural heritage of the museum's exhibits, their educational and pedagogic effect: they form a love for the environment, history of the native land, to the Motherland, thereby developing the ability to preserve the wealth of the native land and protect cultural monuments, the world cognition. Based on the principles of activity approach in pedagogical theory, we determined that it is possible to effectively develop a set of students' values through museum materials. Thus, it turns out that it is also very important in the education system to show students through archaeological materials the main stages of the history of the Motherland. In particular, the presentation of information through the archaeological values of the Central State Museum arouses the interest of young people in exploring the history and culture of their country. Thus, the essential role of museums in teaching people to perceive truth and justice, and to teach them to avoid past mistakes in the future. Since the bitter truth is mentioned not only in textbooks but «material proofs» is offered as evidence of this event. The rapid development of social life and its complication will affect social problems and accelerate the growth of national identity. The phenomenon of this awakening requires careful study of historical memory and knowledge.

A higher education institution is a very important step in the accumulation of knowledge, in the comprehensive development of students, the formation of a professional specialist in materials of cultural heritage and the environment. The course «Cultural Studies» is already integrated, because it combines socio-humanitarian disciplines. and other scientific concepts. Lectures, seminars, practical training, and self-tuition on the description of cultural heritage materials allow young people to learn and gain awareness. Students with great interest understand such lessons, learn about the cultural heritage during conversations with the teacher (Raimkhanova, 2002: p.3). Consequently, in accordance with modern requirements, the extracurricular educational work, through visits to museums, of lecturers of the Cultural Heritage course at higher education institutions, together with advisors, not only provides knowledge but also forms a world view. Thus, when considering the subject, relying on the principles of activity approach in pedagogical theory, it turns out that it is advisable to develop the value space through the materials of museums in universities.

The famous Kazakh writer-scientist Akseleu Seydimbek, who studies Kazakh culture, folklore and ethnography, in the textbook «The Kazakh World. Ethno cultural reasoning» (Seydimbek, 1967: 464), teacher, poet, scholar and researcher of folk pedagogy, doctor of pedagogical sciences, professor, in the anthology «Kazakh pedagogical thought» (Adilbek Tabyldiev), (Tabyldiev, 1988: 81), «National educational program» (Tabildiyeu, 2001: 19), S. Kaliev, «Kazakh Education» (Kaliev, 1995: 152) in their works exploring national pedagogy in connection with the materials of domestic museums, tell about the national traditions that have been formed over the centuries. future generations bring up They are in the spirit of humanity, modesty, tact and sensitivity. Based on numerous studies, we noticed

that modern museums are developing successfully and have achieved significant progress in enlightening the cultural and educational spheres among the masses.

Conclusion. So, to fulfill the abovementioned statement, we need to find all the tools and ways to do it. One of these ways is the value of cultural heritage in museum materials.

But it is said that research and studies did not say that museums are one of the educational institutions that store museums in the field of history, ethics, literary classes, educational, multicultural, educational influences, student's interest in historical monuments, cultural heritage and aesthetic feelings. Meeting these social needs at the professional level is the most important task of museums today. Museums, as full-fledged scientific and educational cultural institutions, provide young generations with the opportunity to serve the society.

In this regard, the role of the Central Museum is to become scientific centers along with the function of preserving cultural monuments and fundraising. Natural patterns affecting young viewers, monuments of natural and spiritual culture are taken into account in the archeology department of the museum. Thus, it is advisable to use the museum business as a cultural and historical tool for students during additional educational work. Ultimately, the educational process in this direction will allow the younger generation to prepare for modern education, curriculum development and work with museum materials.

References:

Abdanova G. Innovative processes in the development of education // In World Education. Almaty, 2013. №5 (2). p. 50.

On education: Law of the Republic of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan On Education. Almaty, 1999.

Kaliev S. Kazakh pedagogy. Almaty, 1995. 352 p.

Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan of May 22, 2001. Approved by Decree No. 849. 2001. No. 1. p. 48.

ORDER OF THE GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN dated August 23, 2012 No. 1080 State educational standards of the Republic of Kazakhstan. General provisions. 2012

Law of the Republic of Kazakhstan «On Education». Astana, 2000.

The concept of the strategic national project “Cultural Heritage” for 2009-2011. Astana, 2008.

Raimkhanova K., D. Katran, Theory and Practice of the Museum: Study Guide. Almaty, 2002. B. 3.

Seidimbek A. The Kazakh world: ethnocultural recognition: a textbook. Almaty: Category, 1997. V. 3 43 p.

Tabyldiev A.T. Kazakh ethnopedagogy. Almaty: Category, 2001. 320 p.

Tabyldiev A.T. Elements of the national curriculum. Almaty: Category, 2001. 19 p.

Tabyldiev A.T. Anthology of the Kazakh language of thinking. Almaty: essay; Category, 1988. 088 p.

Philosophy and cultural studies: a textbook/compilation. Altaev J., Kasabekov A., Gabitov T. Almaty: Zhety zhargy, 1998. 272 p.

Hamblin D., Formation of learning skills. Translation from English. M., 1968. 123 h.

Shashayeva G., Zhappasov Zh., Tasilova N. The International Journal of Critical Cultural Studies. 2016. Vol. 14, issue 2. R. 11-22.

**Мазмұны
Содержание
Contents**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Садвокасова З.Т. ИССЛЕДОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ СОВРЕМЕННЫМИ ИСТОРИКАМИ.....	5
Kubeyev R.D., Murzakhodzhayev K.M. ON SOME PECULIARITIES OF INTERACTION BETWEEN TRADITION AND MODERNIZATION IN THE CONTEXT OF BUILDING MODERN KAZAKHSTANI SOCIETY (HISTORIOGRAPHIC REVIEW).....	17
Қалшабаева Б.К. ӨЗБЕКСТАН ҚАЗАҚТАРЫ: ДЕРЕКТЕР МЕН ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	28
Шашаев А.К., Зикирбаева В.С. ФОТОМАТЕРИАЛДАРДЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ.....	47
Қайыркен Т.З., Ильясова З.С. ҚЫТАЙ ЖӘНЕ АРАБ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨНЕ ҚАЛАЛАРЫ МЕН ЕЛДІМЕКЕНДЕРІ.....	59

**ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ МЕТОДОЛОГИЯСЫ
МЕТОДОЛОГИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ
METHODOLOGY OF HISTORICAL SCIENCE**

Мұхатова О. ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ТАРИХЫН КЕЗЕҢДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	75
---	----

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSONALITY**

Кабульдинов З.Е., Қуанбай О.Б., Тылахметова А.С. ОТСТАИВАНИЕ ИНТЕРЕСОВ КАЗАХОВ СУЛТАНМАМЕТ СУЛТАНОМ ОТ ПРИТЯЗАНИЙ РОССИЙСКИХ ВОЕННЫХ В СРЕДНЕМ ПРИИРТЫШЬЕ (II половина XVIII века).....	88
--	----

Сайфулмаликова С.С., Баянбай А.С. ЖӘҢГІР ХАННЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫНАН (1823-1845 жж.).....	100
--	-----

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

Жанбосинова А. ТУРКЕСТАНСКИЕ ЛЕГИОНЕРЫ ТРЕТЬЕГО РЕЙХА: МЕХАНИЗМ РЕКРУТИЗАЦИИ И СИСТЕМА ПРИМЕНЕНИЯ (на основе региональных архивных материалов).....	116
--	-----

Абдукадыров Н.М., Жетпісбай С.Т. ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН ГЕРМАНИЯНЫҢ ЭКОНОМИКАСЫНДА БЕРЛИН - БАҒДАТ ТЕМІРЖОЛЫНЫҢ РӨЛІ МЕН ҚЫЗМЕТІ.....	133
---	-----

**САЯСИ ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL HISTORY**

Nursultanova L.N., Aitmagambetov D.R. KAZAKHSTAN AND EGYPT RELATIONS ON THE CONTEMPORARY STAGE.....	146
---	-----

Галиев А.А., Галиева С.Б. ИСТОРИЯ И ТРАВМЫ ПРОШЛОГО В ПОЛИТИКЕ ПАМЯТИ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	159
--	-----

**ЭТНОЛОГИЯ, АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ МУЗЕЙТАНУ
ЭТНОЛОГИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И МУЗЕЕВЕДЕНИЕ
ETHNOLOGY, ARCHEOLOGY AND MUSEUM STUDIES**

Қабдолдина Г., Қартаева Т. ЖАУЛЫҚ ЖӘНЕ ОРАМАЛ: ҚОЛӨНЕР ТУЫНДЫСЫ РЕТІНДЕ.....	173
--	-----

Әпендиев Т.Ә. ЛЕЗГИНДЕРДІҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫСТАНУ ТАРИХЫ.....	189
---	-----

Shashaeva G. K., Shashaeva M. A. ROLES OF MUSEUMS IN FORMING THE WORLD AND NATIONAL VALUES.....	205
---	-----

Басуға 18.03.2019 қол қойылды
Шартты баспа табағы - 13
Офсеттік басылым
Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының
редакциясында басылды

Редакцияның мекен-жайы:
051000, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28